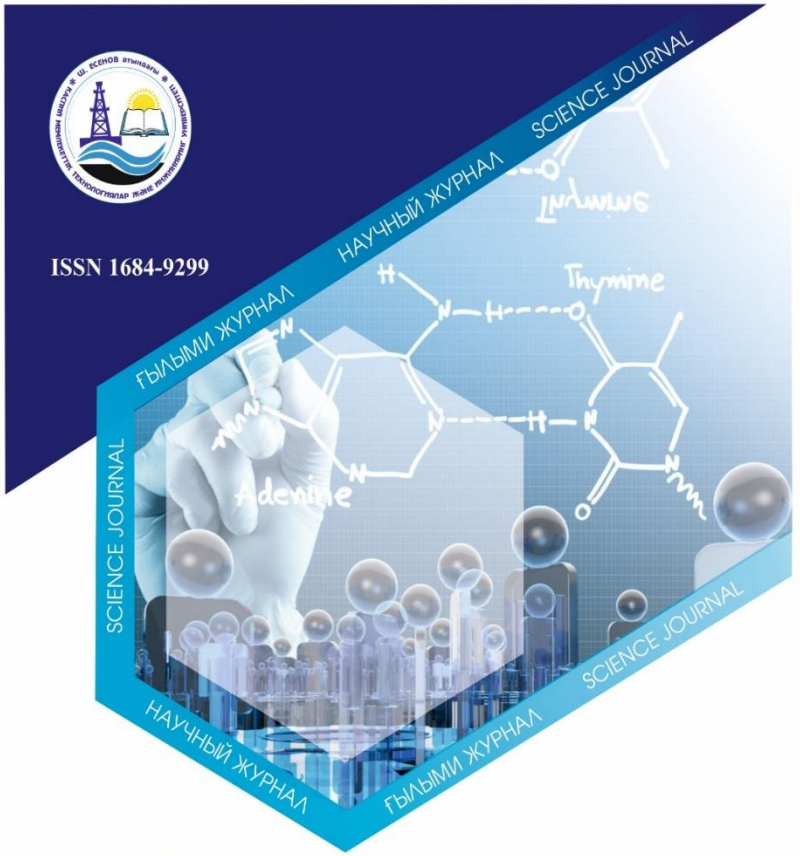

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова

The BULLETIN
of Caspian state university of technologies and engineering named after S. Yesenov

МАЗМҰНЫ

Қамбалық мұнайды тазарту және кенорындардыигерудің кейбір мәселелері 7
Айсаев С.У., Диярова Л.Д. .....

«Маңғыстаумұнайгаз» (ММГ) АҚ-да сапа менеджменті жүйесінің элементтерін әзірлеу және енгізу 12
Билашова Г.С. , Суйеуова Н.Б. .....

Сентрифугалдық күрделі саласындағы мұнайды тұрақтандыруда газдың кезіндегі кездесуі 19
Тогашева А.Р, Баямирова Р.У. .....

Қабатты сумен жару кезінде жарықша пайда болу үрдісіне сүзілу коэффициентінің әсерін зерттеу 25
Бисембаева К.Т., Жолбасарова А. Т. .....

Парафинмен және сульфат редукциясымен күрделіленген мұнай кен орнын кешенді орналастыру және оңтайландыру 37
Садуева Г.К. .....

Минералды тыңайтқыштарды қолданудың экологиялық мәселелері 44
Туркменбаева М.Б. .....

Жағармайларға тұрақтандырғыштардың әрекеттесуінің тиімділігін зерттеу 49
Туркменбаева М.Б., Дуйсембаева А. Б. .....

Манғыстау облысы шеңберінде Каспий теңізінінде фитопланктонның құрамы мен биосалмағын зерттеу 54
Сейдалиева Л.К. .....

Қазақстандағы кәсіпкерлік және басқарушылық кадрларды даярлау және дамыту деңгейін арттыру 66
Еркулова Г.С. .....

Аймақтың туристік саласын білікті кадрлармен қамтамасыз ету 71
Имашова Ж.Д. .....

«Еңбек қатынастарын құқықтық реттеу мәселелері» 77
Ахметова Б.С. .....

XIX ғасырдағы Ресей патшалығы кезеңіндегі Қазақстанның қылмыстық заңнамасы 83
Кобегенова Г.Ж. .....

Сотталғандарды әлеуметтік бейімдеудегі құқық қорғау органдарының рөлі 90
Алибеков С.К. .....

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі 98
Сутбаева Р.О. .....

Қазақстандағы факторлық нарықты дамудың бағыттарын ортастыру 102
Абдешов Д.Д. .....

Агроөнеркәсіптік кешенді инновациялық бағытта дамытудың экономикалық механизмін қалыптастыру 107
Аншаева Д.И., Тасболатова А.А. .....

Корпорация капиталын басқару жүйесін жетілдіру 113
Қадырғалиева Н.Г. .....

Есенғали Раушановтың ақындық ерекшеліктері 122
Қамарова Н.С. .....

Білім беру менеджерінің басқарушылық-педагогикалық қызметі 129
Баярыстанова Э.Т. .....

Ұлттық мінез бітістерінің өзіндік ерекшеліктері 136
Егенисова А.К. .....

Математика сабағында экономикалық білім беру 144
Кощанова Г.Р., Кулжагарова Б.Т. .....
М.Әбдіхалықовтың «Алыстағы Маңғыстауда» хикаятындағы өмір шындығы және көркемдік шешім
Отарова А.Н. 151
Математикалық талдаудың кейбір элементтерін пәнаралық байланыс арқылы оқыту мәселелері
Кощанова Г.Р., Кулжагарова Б.Т., Шаленова С.М. 161
Интербелсенді оқытудағы блум таксономиясының танымдық деңгейлері 167
Сағындықова Э.У. .....
Маңғыстау облысының экологиялық ахуалы 173
Серикбаева А.К. .....
Қазақстанда өмір бойы бас бостандығынан айыру жазаның өтеу тәртібі мен шарттары
Кулбаева М.М. 180
Ағылшын тілі сабақтарында монолгты сөйлеудің дамуы 186
Хачатрян А.К. .....
Полимерлі-битумды тұтқырдың құрамын таңдау 190
Сыдыков С.У, Аккенжеева.А.Ш, Бусурманова А.Ч. .....

СОДЕРЖАНИЕ

Проблемы сбора амбарной нефти и разработки нефтяных месторождений 7
Айсаев С.У., Диярова Л.Д. .....
Разработка и внедрение элементов системы менеджмента качества в АО «Мангистаумунайгаз» (ММГ) 12
Билашова Г.С., Суйеуова Н.Б. .....
Процесс выделения газа при стабилизации нефти в поле центробежных сил 19
Тогашева А.Р, Баямирова Р.У. .....
Исследование влияния коэффициента фильтрации жидкости на процесс образования трещин при гидравлическом разрыве пласта 25
Бисембаева К.Т., Жолбасарова А. Т. .....
Комплексное обустройство и оптимизация нефтяных месторождений, осложненных парафином и сульфатредукцией 37
Садуева Г.К. .....
Экологические проблемы использования минеральных удобрений 44
Туркменбаева М.Б. .....
Исследование эффективности применения стабилизаторов к горючесмазочным маслам 49
Туркменбаева М.Б., Дуйсембаева А. Б. .....
Исследования видового состава и биомассы фитопланктона Каспийского моря в пределах Мангистауской области 54
Сейдалиева Л.К. .....
Повышение уровня подготовки и развития предпринимательских и управленческих кадров в Казахстане 66
Еркулова Г.С. .....
Обеспечение туристической отрасли региона квалифицированными кадрами 71
Имашова Ж.Д. .....
Проблемы правового регулирования трудовых отношений 77
Ахметова Б.С. .....
Уголовное законодательство Казахстана в период царствования Российской империи в XIX веке 83
Кобегенова Г.Ж. .....
Роль правоохранительных органов в социальной адаптации осужденных 90
Алибеков.С.К. .....
Система социальной защиты населения 98
Сутбаева Р.О. .....
Оптимизация направлений развития факторингового рынка в Казахстане 102
Абдешов Д. Д. .....
Формирование экономического механизма инновационного развития агропромышленного комплекса 107
Аншаева Д. И, Тасболатова А.А. .....
Совершенствование системы управления капиталом корпорации 113
Кадыргалиева Н.Г. .....
Поэтические особенности Есенгали Раушанова 122
Камарова Н.С. .....
Управленческо-педагогическая деятельность менеджера образования 129
Баярыстанова Э.Т. .....
Психологические особенности национального характера 136
Егенисова А.К. .....

Экономическое образование в математике 144
Кощанова Г.Р.,Кулжагарова Б.Т. .....
Правда жизни и художественное решение в повестиях М.Абдыкалыкова «Алыстағы Маңғыстауда»
Отарова А.Н. 151
Проблемы обучения некоторых элементов математического анализа посредством межпредметных связей
Кощанова Г.Р., Кулжагарова Б.Т ,Шаленова.С.М. 161
Познавательные уровни таксономии блум в интерактивном обучении 167
Сагындыкова Э.У. .....
Экологическое состояние Мангистауской области 173
Серикбаева А.К. .....
Порядок и условия отбывания наказания в виде пожизненного лишения свободы в Казахстане
Кулбаева М.М. 180
Развитие монологической речи на уроках иностранного языка 186
Хачатрян А.К. .....
Подбор состава полимерно-битумного вяжущего 190
Сыдыков С.У, Аккенжеева.А.Ш, Бусурманова А.Ч. .....

CONTENTS

The problem of collecting barn oil and development oil fields 7
Aisaev S.U., Diyarova L.D. .....
Development and deployment of elements of a quality management system in JSC Mangistaumunaygaz (MMG) 12
Bilashova G.S. Suyeuova N.B. .....
Process of gas disarmation in oil stabilization in the field of centrifugal forces 19
Togashev A.R., Bayamirova R.U. .....
Influence investigation of fluid filtration coefficient on the process of cracks creation at hydraulic fracturing 25
Bissembayeva K.T., Zholbassarova A.T. .....
Integrated development and optimization of oil fields, comlicated by parafin and sulfate reduction 37
Sadueva G.K. .....
Ecological problems of using mineral fertilizers 44
Turkmenbayeva M.B. .....
Research of the efficiency of stabilizers application to fuel oils 49
Turkmenbayeva M.B., Dusembayeva A. B. .....
Studies of the species composition and biomass of phytoplankton Caspian sea within the Mangistau region 54
Seydalieva L.K. .....
Raising the level of training and development of entrepreneurial and managerial personnel in Kazakhstan 66
Yerkulova G.S. .....
Providing the tourism industry in the region qualified personnel 71
Imashova Zh. .....
«Problems of legal regulation of labor relations» 77
Akhmetova B.S. .....
The criminal legislation of Kazakhstan in the period of kingdom of the Russian empire in the XIX century 83
Kobegenova G.Zh. .....
Role law – enforcement in social adaptation convicted 90
Alibekov S.K. .....
System of social protection of the population 98
Sutbayeva R.O. .....
Optimization of directions of the development of the factoring market in Kazakhstan 102
Abdeshov D.D. .....
Formation of the economic mechanism of innovative development of the agro-industrial complex 107
Anshayeva D.I., Tasbolatova A.A. .....
Perfection of system managements capital of corporation 113
Kadyrgaliyeva N. .....
Poetic features Esengali Raushanov 122
Kamarova N.S. .....
Administrative and pedagogical activity of the manager of education 129
Bayarystanova E.T. .....
Psychological features of the national character 136
Yegenissova A.K. .....
Economic education in mathematics 144
Koshanova G.R.,Kulzhagarova B.T. .....

"Truth of life and artistic solution in the agendas M.Abdikalikova «In remote Mangistau» 151
Otarova. A.N. .....
Problems of studying some elements of mathematical analysis by connection between the subjects
Koshanova G.R., Kulzhagarova B.T., Shalenova S. 161
Cognitive levels of bloom taxonomy in interactive learning 167
Sakyndyova E.U. .....
Ecological state of the Mangistaus region 173
Serikbayeva A.K. .....
The order and conditions of serving the penalty of life imprisonment in Kazakhstan 180
Kulbaeva M.M. .....
Development of monologues speech at english lessons 186
Khachatryan A.K. .....
Selection of the composition of polymeric-bitumen binder 190
Sydykov S.U., Akkenzheyeva A.S., Bussurmanova A.S. .....

Нефтедобыча, нефтегазовое машиностроение, переработка углеводородного сырья, экологические проблемы и охрана окружающей среды

УДК 622.692.234 + 536.84

Айсаев С.У[1]., Диярова Л.Д[1].
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ СБОРА АМБАРНОЙ НЕФТИ И РАЗРАБОТКИ НЕФТЯНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ

Аннотация. В научной статье рассмотрены проблемы сбора разлитой нефти в открытую поверхность земли, очистки и разработки нефтяных месторождений. Для решения данной проблемы предлагается применить термомеханическую технологию. Сущность этой технологий заключается в использовании сверхзвуковой паровой струи. Использование сверхзвуковой струи пара - энергетически более выгодно, так как значительная часть тепловой энергии пара вначале преобразуется в кинетическую. За счет кинетической энергии происходит разрушение (разрыхление) вязкой органической массы непосредственно самой струей.

Ключевые слова: амбарная нефть, паровая насадка, сверхзвуковая струя, энергия.

Все возрастающие требования к защите окружающей среды остро ставят перед предприятиями нефтяной промышленности республики задачу снижения до минимума числа аварий при добыче и транспортировке нефти. Ниже рассмотрены некоторые проблемы, возникающие при добыче нефтяных месторождений Казахстана.

1. В нефтяных месторождениях Узень, Жетыбай скопились более 5 млн. тонн амбарной нефти и нефтешлама, образованные в результате аварий, нарушении технологического режима подготовки нефти и технической эксплуатации нефтяных скважин. Аэрофотосъемка показывает наличие более 3 тысяч амбаров разлитой нефти, которые загрязняют территорию нефтяных месторождений и оказывают негативное воздействие на окружающую среду.

Амбарная нефть является полезным углеводородным сырьем, хотя и претерпела серьезные структурные изменения. Верхний слой затвердел и не поддается извлечению.

Для сбора конденсированной среды предложен термомеханический способ разжижения амбарной нефти паровой сверхзвуковой струи в комплексе с передвижной установкой [1].

Преимущество сверхзвуковой паровой струи заключается ее огромной энергии (кинетической и тепловой). Использование сверхзвуковой струи пара - энергетически более выгодно, так как значительная часть тепловой энергии пара вначале преобразуется в кинетическую. За счет кинетической энергии происходит разрушение (разрыхление) вязкой органической массы непосредственно самой струей. С восстановлением тепловой энергии пара при торможении и конденсации последнего на поверхностях контакта струи происходит растопление нефтяной массы. Тепловой баланс процесса составляется из следующих данных:

1) в соответствии с газодинамическим расчетом параметры пара перед входом в сопло - P_o= 4,9 атм, T_o= 504К и полная энтальпия пара - i_o= 1108 кдж/кг;

2) параметры пара на выходе из сопла – P_n=1,4атм, T_n= 383°К, $i_o= i_1+v^2/2$;

3) Пар несет в себе еще теплоту испарения (конденсации) r = 2260 кдж/кг. В итоге полная энергия пара будет равна $i_n= i_o+r$ = 3368 кдж/кг.

Внутри амбарной нефти паровая струя полностью тормозится и конденсируется в виде капелек воды с температурой близкой T_b = 373°К.

При этом энтальпия сконденсированного пара - $i_b = c_pT_b$ = 842 кдж/кг.

Паровая струя передает в амбарную нефть кинетическую и тепловую энергию, равную – $i = i_n - i_b$ = 2526 кдж/кг.

Вода, полученная в результате конденсации пара, взаимодействует с органической массой, и ее температура снижается от T_b= 373°К до T_c = 340°К.

Принимая во внимание, что в амбаре нефть находится в конденсированном состоянии и в результате нагрева ее температура повышается от T_r = 277°К (среднее значение, соответствующее весенно-осенному периоду) до температуры T_c и, учитывая теплоту плавления нефти h_r, составим баланс [2]:

$$M_p\,[i + c_p(T_b - T_c)] = M_n\,[c_n(T_c - T_r) + h_r]$$

где c_n - теплоемкость нефти

Считая, что в жидкой фазе температура нефти равна температуре воды, найдем:

$$M_n= M_p\,[i + c_p(T_b - T_n)] / [c_n(T_n - T_r) + h_r],$$

Подставляя значение параметров: c_n = 2,06 кдж/кг/град, c_p = 4,18 кдж/кг/град, T_b= 373°К, T_r = 277°К, h_r = 241,4 кдж/кг, i = 2526 кдж/кг нетрудно вычислить, что M_p = 1 кг пара разжижает M_n = 7,18 кг амбарной нефти.

Тепловой баланс не учитывает потери тепла в окружающую среду. Для надежности расчетных данных, закладывая в расчет, значение коэффициента энергообмена с

окружающей средой, равное k = 0,8, найдем, что M_p = 1 кг пара может нагреть M_n = 5,74 кг нефтяной массы. Учитывая, что в соответствии с лабораторными данными плотность амбарной нефти равна 0,895 т/м^3, получим величину объемного расхода нефти Q_n= 6,4 м^3/час.

В соответствии с газодинамическим расчетом расход пара через кольцевое сопло Лаваля равняется G_p= 1,2 т/час. Отсюда нетрудно определить, что сверхзвуковая кольцевая паровая струя в течение одного часа может растопить G_n= 6,9 т/час или в пересчете на объемный расход Q_n= 7,7 м^3/час амбарной нефти.

Приведенный термодинамический расчет основан на балансе энергии и не учитывает процессы перемешивания, эжекционную способность сверхзвуковой кольцевой струи. Указанные эффекты интенсифицируют взаимодействие паровой струи с конденсированной средой и способствуют разжижению амбарной нефти. Поэтому в реальных условиях количество растопленной органической массы будет больше, чем в расчете [3].

Передвижная паровая установка (ППУ/А-1600/100) в обычном режиме работы позволяет получить пар с давлением Po =25-40атм, температурой T_o=673К, расходом G_p= 1,6 т/час и может обеспечить стационарную работу сверхзвуковой насадки.

Опытно-промышленные испытания, проведенные на амбарах месторождения Жетыбай (июль-октябрь 1994г.), Узень (февраль 1997г.), Жалгыз-Тобе (декабрь 2003г.) показали, что с помощью сверхзуковой паровой струей с числом Маха на выходе М=2,0, температурой пара Т = 423°К и давлением Р =1,4 атм. можно разжижать и отсосать свыше 5 тонн амбарной нефти при расходе пара не более 0,6т/час. Предлагаемое техническое решение для изготовления установки сбора амбарной нефти (УСАН) содержит следующие операции. Разжижение застывшей амбарной нефти производится сверхзвуковой паровой струей, генерируемой передвижной паровой установки ППУА - 1600/100, снабженной стрелой и передвижной платформой, позволяющей доставлять насадку со сверхзвуковой струей на разные участки амбара. Гибкий паропровод передвижной паровой установки соединяется с камерой, заканчивающейся соплом Лаваля с «центральным телом». Центральное тело может быть выполнено в виде фигурного диффузора, через которого производится отсасывание разжиженной массы. Такая конструкция отборника с горячей паровой оболочкой позволяет дополнительно нагревать нефть и предохраняет трубопровод от застывания нефти. Разжиженную водонефтяную эмульсию отбирают насосом марки НД-32 и подают на вход гидроциклона или центрифуги, где производится предварительная очистка эмульсии от механических примесей. После предварительной очистки амбарная нефть транспортируется в цех

подготовки нефти для получения товарной продукции. Можно параллельно задействовать несколько сверхзвуковые насадки и увеличить производительность установки.

Сверхзвуковая реактивная паровая струя оказывает механическое разрушающее воздействие на аморфную массу, высокая температура пара моментально растапливает амбарную нефть. Причем, из-за местного воздействия сверхзвуковой паровой струи достигается экономия пара по сравнению с традиционным паротепловым воздействием.

2. Для нефти Казахстана характерно повышенное содержание парафинов, смол и асфальтенов. Это является хорошей предпосылкой для создания производства глубокой переработки. Но с дугой стороны, особенности реологических свойств нефти вызывают трудности при их добыче. Дело в том, что по мере эксплуатации дебит нефтяных скважин снижается из года в год. Это объясняется тем, что зона перфорации скважины забивается в результате отложения парафина, асфальто-смолистых веществ и солей пластовых вод. Отложение, постепенно нарастая, закупоривает зону перфорации, снижая приток нефти, и уменьшает дебит скважины.

Предложено техническое решение этой проблемы. Описанная выше сверхзвуковая паровая насадка через переходник присоединяется к насосно-компрессорной трубе и по стволу скважины с помощью подъемника спускается в зону перфорации. Нерасчетный режим истечения сверхзвуковой паровой струи разрушит солепарафиновые отложения, растопит асфальто-смолистые вещества и парафины, очистит зону перфорации, окажет паротепловое воздействие на призабойную зону пласта и увеличит приемистость скважины.

Технология выглядит следующим образом. На конец НКТ через переходник соединяется насадка и с помощью подъемника спускается в зону перфорации (глубина 1150-1200 м). Закрывается устье скважины. Закачка горячей воды или пара осуществляется с помощью паровой установки (например, ППУ–3М) через центральную задвижку, а внешняя задвижка открывается на технологическую емкость.

На вход НКТ сначала подается горячая вода с избыточным давлением P=5 атм, температурой $T = 80^0 C,$ расходом G =1,243 кг/сек или G=4,47 т/час. В течение 30 мин. горячая вода прогревает ствол НКТ и зону перфорации, а потом в течение 1 часа подается пар с избыточным давлением P =5 атм, температурой $T = 340^0 C,$ расходом G =1,3464 т/час. Последующие 30 мин опять подается горячая вода с указанными параметрами, а потом – пар.

Такую циклическую обработку необходимо провести в течение 8 часов, а затем с помощью подъемника А3-37 или А-50 поднимает сверхзвуковую насадку, спускается

воронка и промывается скважина с помощью агрегата ЦА-320 и АЦН –11 технической водой объемом не менее $20м^3$.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Патент № 10116 РК на изобретение "Способ сбора амбарной нефти и устройство для его осуществления" (авторы: Ершин Ш.А., Жапбасбаев У.К., Айсаев С.У., Утегалиев С.А, Хаиров Г.Б.), 9.10.2002 г.

[2] Лойцянский Л.Г. Механика жидкости и газа. –М.: Наука, 1987. –840с.

[3] Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Гидродинамика. –М.: Наука, 1988. –766с.

THE PROBLEM OF COLLECTING BARN OIL AND DEVELOPMENT OIL FIELDS

Aisaev S.U., Diyarova L.D. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. In the research article, the problem was examined by the problem of the disintegration of the oil into the earth 's surface, the scales and the development of oil spatial moths. Decision of this problem is recommended to apply thermomechanical technology. This technology is used in the use of superconductive twisted technology. The use of superconductive bricks is energetically more energetic, just as the heat energy fraction is converted into kinetic energy. For a kinetic energy, the energy dissipates the disintegration of the organic mass into an unpleasantly cracked hollow.

Keywords: Amber oil, steam nozzle, supercharging, energy.

ҚАМБАЛЫҚ МҰНАЙДЫ ТАЗАРТУ ЖӘНЕ КЕНОРЫНДАРДЫ ИГЕРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айсаев С.У., Диярова Л.Д. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Жұмыста қамбалық мұнайды тазалау және мұнай қалдықтарынан тауарлық мұнай талаптарына сай өнім алу термомеханикалық технологиясы баяндалған. Су буының өте ысытылған көлденең ағыстарын мұнай қалдықтарына енгізу арқылы тазалаудың термомеханикалық үлгісі және оның технологиялық схемасы анықталған. Масса және энергия сақталу заңдылықтарының математикалық теңдеулері, баяндалған қамбалық мұнайды тазалау және мұнай қалдықтарынан тауарлық мұнай талаптарына сай өнім алу технологиясының дұрыстығын дәлелдейді.

Түйінді сөздер: Қамбалық мұнай, бу қондырма, дыбыс жылдамдығынан жоғары ағынша, энергия.

УДК 622.276(045)

Билашова Г.С[1]., Суйеуова Н.Б.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
им. Ш. Есенова, г.Актау.,Казахстан

РАЗРАБОТКА И ВНЕДРЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА В АО «МАНГИСТАУМУНАЙГАЗ» (ММГ)

Аннотация. Важную роль в современной национальной экономике Казахстана играет нефтегазовый сектор, который обеспечивает энергетическую безопасность страны, повышает конкурентоспособность производимой продукции, осуществляет переход от добывающей промышленности к перерабатывающей, удовлетворяет растущих потребностей населения, создает системы обеспечения безопасности потребляемой продукции и именно от него поступает большая часть средств в бюджет. Важность создания системы менеджмента качества (СМК) на нефтедобывающем предприятии в современных условиях является повышение уровня управления, конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынке.

Ключевые слова: (СМК), база, качества, (МС), МС ISO 9001:2009 МС ISO 14001:2004 «Системы управления окружающей средой. Требования и руководство по применению» [3], OHSAS 18001:2007 «Системы менеджмента в области профессиональной безопасности и охраны труда» [4], МС ISO/TS 29001:2009

«Цель любого руководителя – создать систему качества, функционирующую, как живой организм, – при минимальном вмешательстве со стороны». (Э. Деминг, всемирно известный американский ученый, философ, Гуру в области СМК).

Важную роль в современной национальной экономике Казахстана играет нефтегазовый сектор, который обеспечивает энергетическую безопасность страны, повышает конкурентоспособность производимой продукции, осуществляет переход от добывающей промышленности к перерабатывающей, удовлетворяет растущих потребностей населения, создает системы обеспечения безопасности потребляемой продукции и именно от него поступает большая часть средств в бюджет. В связи с выходом на международный рынок перспективным и интенсивным путем развития

нефтегазовой отрасли является повышение технологического и управленческого уровня предприятий [1].

Качество становится одним из основных факторов повышения уровня жизни, экономической, социальной и экологической безопасности. Качество – комплексное понятие, характеризующее эффективность всех сторон деятельности. Важность создания системы менеджмента качества (СМК) на нефтедобывающем предприятии в современных условиях является повышение уровня управления, конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынке.

Объект исследования – менеджмент качества.

Предмет исследования – СМК.

База исследования - АО «Мангистаумунайгаз».

Несмотря на кажущуюся простоту требований международных стандартов качества, задача их соблюдения является чрезмерно сложной и многоаспектной. В практическом плане задача менеджмента качества — это проблема выпуска продукции высокого качества с наименьшими издержками в производстве. Задача состоит в том, чтобы определить каким образом оптимально распределить существующие ресурсы, в том числе и потенциальные, чтобы достичь намеченных целей.

Интенсивная конкуренция и технологическое усложнение производства в индустриально развитых странах уже давно внедрили и поддерживают современную систему менеджмента крайне необходимыми.

На сегодняшний день имеется целый ряд международных стандартов (МС), касающихся разработки и внедрения современных систем менеджмента в организациях любых размеров, видов деятельности и форм собственности – МС ISO 22000:2006 «Системы менеджмента качества. Требования» [2], МС ISO 14001:2004 «Системы управления окружающей средой. Требования и руководство по применению» [3], OHSAS 18001:2007 «Системы менеджмента в области профессиональной безопасности и охраны труда» [4], МС ISO/TS 29001:2009 «Системы менеджмента качества. Нефтяные, нефтехимические и газовые отрасли промышленности [5].

На начальной стадии разработки и внедрения СМК главным фактором выступает готовность руководства организации, под которой подразумевают выполнение лидерских функции в процессе создания и внедрения СМК (рисунок 1).

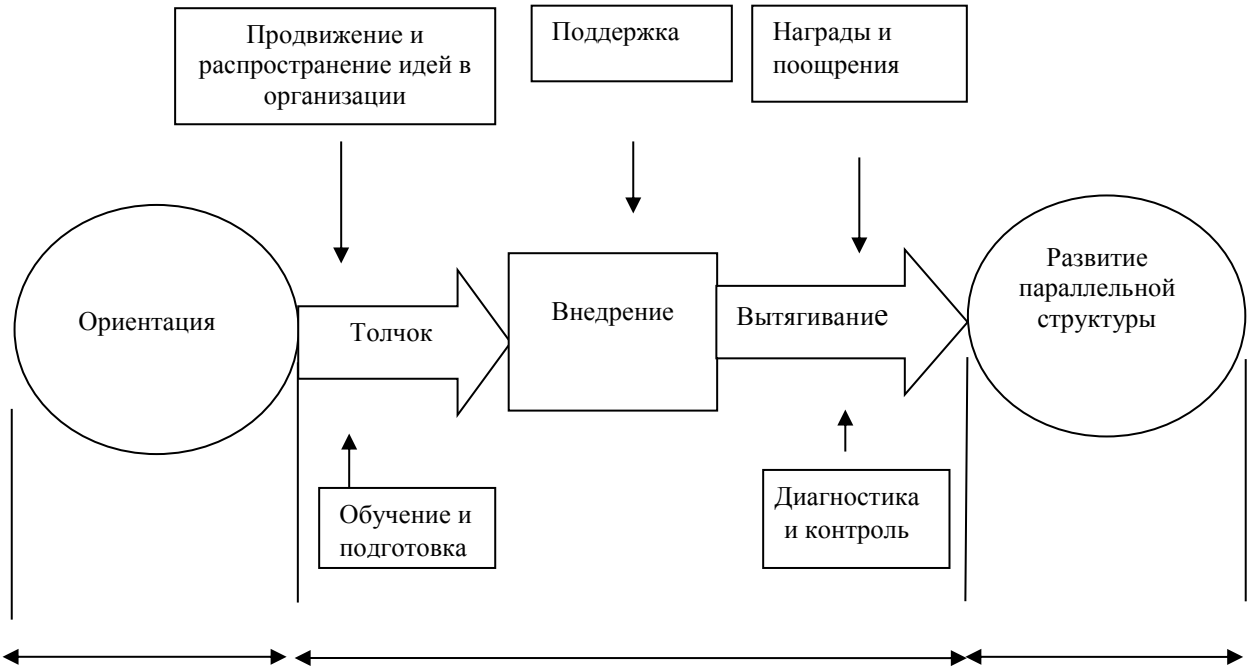

Рисунок 1 - Процесс внедрения СМК

На рисунке 2 приведена последовательность действии при внедрении на предприятии стандартов ИСО серии 22000.

Издание приказа о начале работ, назначение представителя руководства по качеству. В этом документе определяется задача: например, внедрение требований стандарта ИСО серии 22000 и последующая сертификация СМК (или же задача сертификации может и не ставиться).

В этом же приказе назначается должностное лицо – представитель руководства, на которого возлагается ответственность за организацию работ и которому предоставляются соответствующие ресурсы (люди, площади, оборудование, время, финансы) и полномочия. Фактически представитель руководства является организатором СМК.

Современное управление качеством на предприятии, независимо от формы собственности и масштаба производственной деятельности, должно оптимально сочетать действия, методы и средства, обеспечивающие, с одной стороны, изготовление продукции, удовлетворяющей текущие запросы и потребности рынка, а с другой - разработку новой продукции, способной удовлетворять будущие потребности и будущие запросы рынка. Принципиальная схема механизма управления качеством органически должна включать в свой состав блок разработки политики в области качества и иметь квалифицированного внутреннего аудитора.

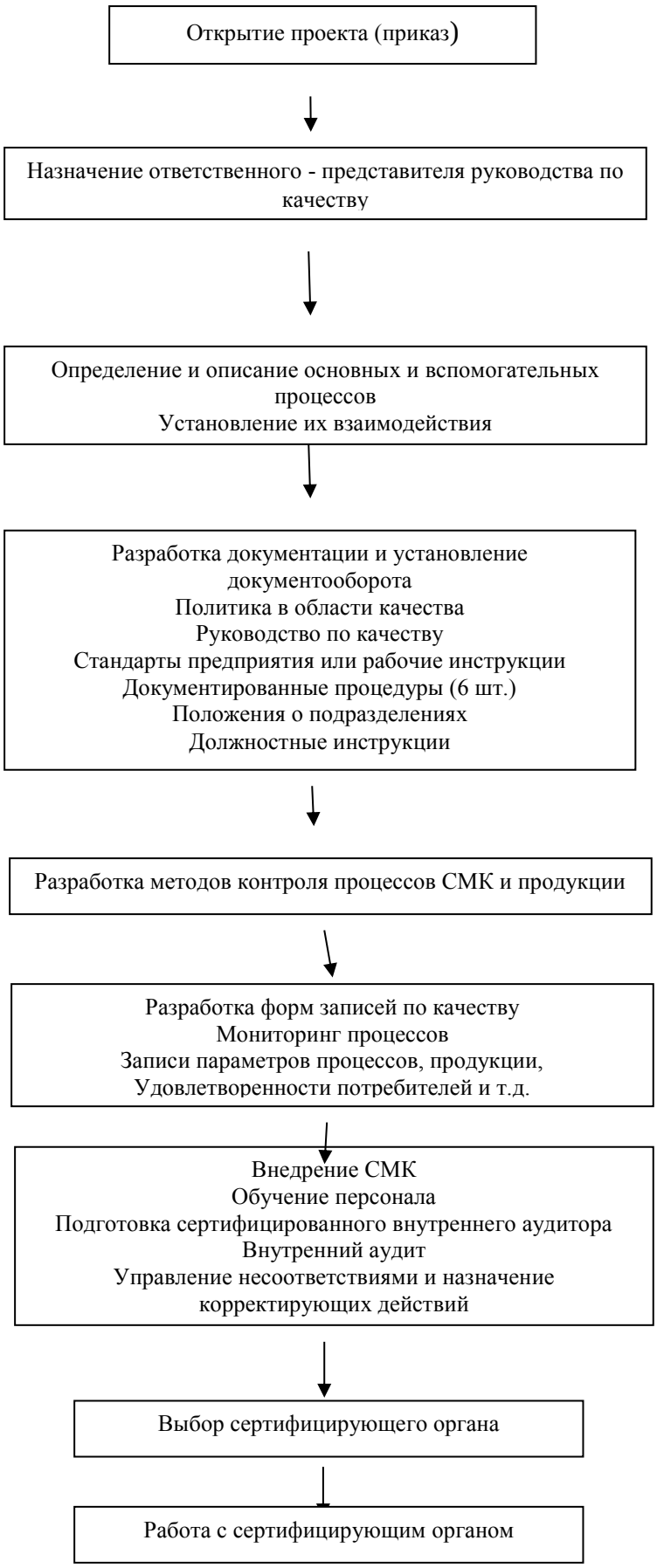

Рисунок 2 - Последовательность проведения работ по созданию СМК

Одним из важнейших факторов роста эффективности производства является улучшение качества выпускаемой продукции. Повышение качества выпускаемой продукции расценивается в настоящее время, как решающее условие её конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынках.

Процесс управления качеством включает основные направления деятельности в области качества и осуществляется путем реализации управленческих функций. В состав функций входит: планирование, организация, мотивация и контроль обеспечения качества продукции, производственных процессов и работы предприятия в целом.

Система управления качеством состоит из упорядоченной совокупности взаимосвязанных и взаимодействующих элементов объекта производства, предназначенных для достижения поставленной цели - создания условий для обеспечения требуемого уровня качества произведенной продукции при минимальных затратах. Оценка эффективности системы качества достаточно сложная процедура. Опыт предприятий, внедривших систему менеджмента качества показывает, что в результате внедрения существенно улучшаются показатели работы предприятия: сокращается количество рекламаций, брака продукции и т.д. Новшество позволит не только выпускать качественную продукцию, но сделает ее производство более экономичным.

Создание системы управления качеством состоит из трех этапов, на первом необходимо в первую очередь проанализировать состояние подразделений и организации в целом. На втором этапе необходимо сформировать комплект рабочей документации, разработать соответствующие мероприятия и оценить их эффективность, оформить рабочие проекты. А заключительный этап создания системы менеджмента качества на предприятии включает: реализацию проекта, контроль и анализ внедрения рабочих проектов, сертификацию и совершенствование системы менеджмента качества.

АО «Мангистаумунайгаз» является самой крупной государственной совместной компанией между НК «Казмунайгаз» и CNPC на территории Мангистауской области Республики Казахстан.

В предприятии разработана и внедрена интегрированная система управления в соответствии с требованиями стандартов ISO / TS 29001:2007, ISO 14001:2004, OHSAS 18001:2007.

Выполнение работ по разведке и добыче углеводородов обеспечивают высококвалифицированные инженерно-технические и рабочие кадры. Это позволяет выполнять все работы с высоким уровнем качества, производственной безопасности с минимальным отрицательным воздействием на окружающую среду и осуществлять техническое перевооружение производства на самом современном уровне. Здоровье и

жизнь работников Предприятия находятся под постоянной опекой руководства Предприятия. Обширные социальные программы направлены на мотивацию персонала. Большое внимание уделяется улучшению условий труда работников предприятия.

Для устранения всех выявленных проблем при анализе рекомендовано внедрить систему менеджмента качества продукции предприятия. К созданию такой системы привлечь высококвалифицированных специалистов консалтинговой фирмы с использованием разработанного ими информационного продукта, это позволит создать эффективную систему менеджмента качества именно для данной отрасли и данного предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Концепция Развития систем менеджмента в Республике Казахстан до 2015 года // электронная версия на сайте http://www.memst.kz/pb/pb.php?ELEMENT_ID=5322.

[2] ISO 9001:2009 «Системы менеджмента качества. Требования».

[3] ISO 14001:2004 «Системы экологического менеджмента. Требования и руководство по применению».

[4] OHSAS 18001-2007 «Системы менеджмента профессиональной безопасности и здоровья. Требования».

[5] ISO/TS 29001:2007 «Нефтяная, нефтехимическая и газовая промышленность. Отраслевые системы менеджмента качества. Требования к организациям, поставляющим продукцию и услуги».

[6] Система менеджмента качества и Система управления ИТ-сервисами // электронная версия на сайте http://nitec.kz/index.php/pages/sistema-menedjmenta-kachestva-i-sistema-upravleniya-it-servisami.

[7] Деминг Э. Выход из кризиса. / Э.Деминг.- Тверь: Альба, 2004.

[8] Внедрение Системы Менеджмента Качества на предприятиях нефтесервисной отрасли // электронный вариант на сайте http://www.nesq.ru/pubs/56/ .

[9] API Американский институт нефти // Электронный вариант на сайте http://www.voshod-lubspb.ru/articles/59946.

[10] Логанина В.И. Разработка системы менеджмента качества на предприятиях. Практическое руководство: учебное пособие / В.И. Логанина, О.В.Карпова, Р.В. Тарасов. – М.: КДУ, 2008. – С.26-49.

DEVELOPMENT AND DEPLOYMENT OF ELEMENTS OF A QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IN JSC MANGISTAUMUNAYGAZ (MMG)

Bilashova G.S., Suyeuova N.B. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. An important role in modern national economy of Kazakhstan is played by the oil and gas sector which ensures energy security of the country, increases competitiveness of the made production, carries out transition from mining industry to processing, satisfies the growing needs of the population, creates the systems of safety of the consumed production and from him the most part of means comes to the budget. Importance of creation of the quality management system (QMS) at the oil-extracting enterprise in modern conditions is increasing managements of level, competitiveness in domestic and foreign market.

Keywords: (QMS), base, qualities, (MS), MS of ISO of 9001:2009 MS of ISO 14001:2004 "Control systems of the environment. Requirements and application guide" [3], OHSAS 18001:2007 of "System of management in the field of professional safety and labor protection" [4], MS of ISO/TS 29001:2009

МАҢҒЫСТАУМҰНАЙГАЗ» (ММГ)» АҚ-ДА САПА МЕНЕДЖМЕНТІ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ЕНГІЗУ

Билашова Г.С., Суйеуова Н.Б. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі заманғы ұлттық экономикада мұнай-газ секторы маңызды орын алады, еліміздің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, шығарылатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырады, өндіруші өнеркәсіптен өңдеуші өнеркәсіпке ауысуды жүзеге асырады, өсіп келе жатқан халықтың қажеттіліктерін қанағаттандырады, тұтынылатын өнімнің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін жасайды, осының нәтижесінде қаражаттың көп бөлігі бюджетке түседі. Сапа менеджменті жүйесін (СМЖ) мұнай өндіру кәсіпорынында құрудың маңыздылығы қазіргі жағдайда бәсекеге қабілетті, ішкі және сыртқы нарықта басқару деңгейін арттыру болып табылады.

Түйінді сөздер: СМЖ, база, сапа, МЖ, МС ISO 9001:2009 МС ISO 14001:2004 «Қоршаған ортаны басқару жүйесі. Қолдану жөніндегі нұсқаулық мен талаптар» [3], OHSAS 18001:2007 «Қоршаған орта және кәсіби қауіпсіздік облысындағы менеджмент жүйесі» [4],

УДК 622.692: 541

Тогашева А.Р.[1], Баямирова Р.У.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ПРОЦЕСС ВЫДЕЛЕНИЯ ГАЗА ПРИ СТАБИЛИЗАЦИИ НЕФТИ В ПОЛЕ ЦЕНТРОБЕЖНЫХ СИЛ

Аннотация. В статье рассмотрен процесс выделения газа при стабилизации нефти в центробежном поле. Основной вклад в отделение легких фракций углеводородов от нефти вносит механическая сепарация пузырьков газа, выделившихся в нефти до гидроциклона за счет смешения термодинамического равновесия. Гидроциклон является аппаратом по разделению пузырьков газа от жидкости в поле центробежных сил.

Ключевые слова: газ, нефть, сепарация, эмульсия, гидроциклон, центробежное поле.

Процесс выделения газа при стабилизации нефти в центробежном поле сложен и мало изучен. Отсутствует однозначное мнение о гидродинамике процесса разделения газожидкостной смеси в гидроциклоне. Не исследованы технологические режимы проведения стабилизации нефти в гидроциклоне, не определено максимальное значение давления исходной смеси на входе в аппарат, начиная с которого происходит деформация и дробление капель дисперсной фазы – газа под действием напряжений сдвига и снижение эффективности процесса стабилизации. Не изучены закономерности выделения газа из нефти в зависимости от физико-химических свойств сырья и технологических параметров.

В гидроциклоне, используемом для стабилизации нефти, переход легких углеводородов из закрученного потока жидкости в газовый шнур осуществляется за счет процессов:

- механической сепарации пузырьков газа, выделившихся в жидкости до входа в гидроциклон за счет смещения термодинамического равновесия;
- диффузионного переноса из жидкости в газовые пузыри внутри гидроциклона и их последующее выделение в газовый шнур;
- диффузионного переноса из жидкости в газовый шнур внутри гидроциклона.

Как известно, нефть является многокомпонентной смесью. Поэтому, суммарный поток массы легких углеводородов за счет диффузионного переноса рассчитывается по уравнениям многокомпонентной массопередачи.

Необходимо отметить, что на сегодняшний день этот вопрос является достаточно сложной задачей. Поэтому, остановимся на важном для рассматриваемого нами случая практическом выводе из работ [1,2,4].

Если интенсивность пузырькового переноса массы парогаза в гидроциклоне можно поставить на одинаковый уровень с парообразованием при пузырьковом кипении жидкости, то диффузионный перенос парогаза из жидкости в газовый шнур соответствует по интенсивности простому испарению с поверхности жидкости. Процессы пузырькового и диффузионного переноса суть явления несопоставимого масштаба. Практически вся масса выделяемых легких углеводородов переходит в газовый шнур за счет пузырькового переноса внутри гидроциклона. Причем, массы пузырьков во время нахождения в закрученном потоке жидкости за счет массопередачи практически не изменяются.

Таким образом, основной вклад в отделение легких фракций углеводородов от нефти вносит механическая сепарация пузырьков газа, выделившихся в нефти до гидроциклона за счет смешения термодинамического равновесия. Поэтому, гидроциклон является аппаратом по разделению пузырьков газа от жидкости в поле центробежных сил.

Так, например, при давлении нефти на входе в гидроциклон $P_{вх}$ = 2,8 бар, которое является оптимальным для температуры нефти на входе $t_{вх}$ = 70 ^{o}C, имеет место максимум фактора стабилизации.

Механизм этого явления можно объяснить следующим образом. Для данной температуры нефти на входе в гидроциклон характерно определенное газосодержание. При данном газосодержании увеличение давления нефти на входе в гидроциклон приводит к увеличению степени закрутки потока, которая и определяет движущие силы центробежной дегазации. Однако, существенные сдвиговые течения, которые растут с увеличением $P_{вх}$ приводят к росту интенсивности дробления пузырей. Это в свою очередь увеличивает унос газа с жидкостью в гидроциклон, т.е. снижает фактор стабилизации [3,5,6].

Следовательно, прежде всего, необходимо рассмотреть вопросы о движущих силах сепарации и о механизме дробления пузырей газа в сдвиговом потоке.

Любые теоретические предпосылки являются ценными лишь в том случае, если они подтверждаются в ходе экспериментальной проверки.

Прежде всего, необходимо отметить, что моделировать в полной мере в лабораторных условиях все свойства реальной продукции нефтяных скважин практически

невозможно. Тем более, что эти свойства для различных технологических схем подготовки нефти могут существенно различаться. Кроме того, использование нефти в качестве модельной жидкости в лабораторных условиях крайне затруднительно из-за необходимости соблюдения ряда мер, обеспечивающих безопасность исследований.

К тому же, с точки зрения сепарации газа, очевидно, не все свойства нефти обязательно должны воспроизводиться. В частности, как уже упоминалось ранее, для определенных участков технологической схемы можно не учитывать выделение растворенного в жидкой фазе газа. Это позволяет моделировать реальную нефть в виде однокомпонентной жидкости с диспергированными в ней нерастворимыми пузырьками газа.

На большинстве месторождений основным (в процентном отношении) компонентом в составе добываемой продукции нефтяных скважин является пластовая вода – содержание достигает 90 и более процентов. С жидкими углеводородами вода образует устойчивые эмульсии. Причем, некоторые физические свойства этих эмульсий, например, такие, как вязкость могут изменяться в широких пределах.

Учитывая все вышесказанное, на наш взгляд наиболее приемлемыми для использования в качестве модельных жидкостей являются вода, водоглицериновые смеси, различные жидкие масла и водомасляные эмульсии.

В целях обеспечения безопасности опытов и возможности легкого воспроизводства в лабораторных условиях в качестве газообразной фазы наиболее оправданным, по нашему мнению, является использование воздуха.

Для решения вышесказанных задач, применяется экспериментальная установка, схематичное изображение которой представлено на рисунке 1.

Основным узлом установки является измерительная ячейка 1.

Она представляет из себя многофункциональную конструкцию, позволяющую быстро изменять такие важные для закрученного потока параметры как степень крутки, диаметр и длину проточной части, степень диафрагмирования и сужения, угол конусности перехода, число закрученных каналов и т.д.

По функциональному назначению ячейка состоит из трех основных узлов. Первый из них – блок закрутки. Сюда подается газожидкостный поток, которому, после прохождения специальных каналов, сообщается закрученное движение. Причем конструкция узла позволяет изменять как количество, так и геометрические размеры закручивающих тангенциальных каналов.

Далее закрученный двухфазный поток попадает во второй узел ячейки – камеру крутки, где и происходит разделение потока на фазы: жидкую, которая движется у стенки камеры и газовую, вытесняемую к оси камеры в виде парогазового шнура.

Камера крутки составляется из набора взаимозаменяемых секций различных геометрических размеров и формы. Это позволяет изменять ее форму и размеры проточной части. Для возможности визуального наблюдения за гидродинамической обстановкой в камере крутки большинство ее деталей были изготовлены из прозрачного материала – органического стекла марки 65 ГОСТ 15809-70.

Третий функциональный узел – фазоотборное устройство. Его основная задача – качественный (с минимальным содержанием другой фазы и без вторичного смешивания) отвод разделенных фаз. Этот узел также достаточно универсален. В частности, без его разборки можно в широком диапазоне изменять степень дросселирования выходного сечения для жидкостного потока. Конструкция фазоотборного узла позволяла также изменять сечение и длину патрубка для отвода газовой фазы.

Вся ячейка 1 входит в замкнутый контур, состоящий кроме него из накопительного бака 2 емкостью 200 литров, системы нагнетания 3, раходомерного устройства 4, смесителя 5, соединительных коммуникаций и байпасных линий.

Жидкость из бака 2, через расположенные в его нижней части патрубки засасывается в систему нагнетания, представляющую из себя три вихревых насоса марки ВК 2/26А-УВ. Насосы, в зависимости от требуемого давления и расходу, могут включаться как последовательно, так и параллельно друг другу. Кроме того, для осуществления плавного регулирования расхода и давления байпасные линии, соединяющие выходные патрубки насосов с баком снабжены вентилями.

Выбранная схема позволяла плавно регулировать расход жидкости в диапазоне от 0 до $4{,}5\cdot10^{-3}$ $м^3/с$ и давления в диапазоне от 0 до $12\cdot10^{-5}$ Па.

Затем жидкость поступала в подводящий трубопровод 6, на котором последовательно располагались счетчик расхода жидкости или датчик расхода 2 в виде специального сужающего устройства типа "двойной диафрагмы" и смеситель 5. В установке использован диафрагмовый смеситель. Он предназначен для получения газожидкостной смеси с заданным соотношением газовой и жидкой фаз. Газ, с определенным расходом и при заданном давлении подается в смеситель из газовой линии 7. Газовая линия состоит из: компрессорного поста, собранного на базе компрессора 8 марки АКМ-150; системы сепараторов и фильтров 9 для очистки сжатого в компрессоре воздуха от пыли и конденсата, двух газовых баллонов 10 емкостью 50 л; редуктора 11;

датчика расхода 12 типа "капиллярная трубка"; манометра 13 и регулирующего вентиля 14.

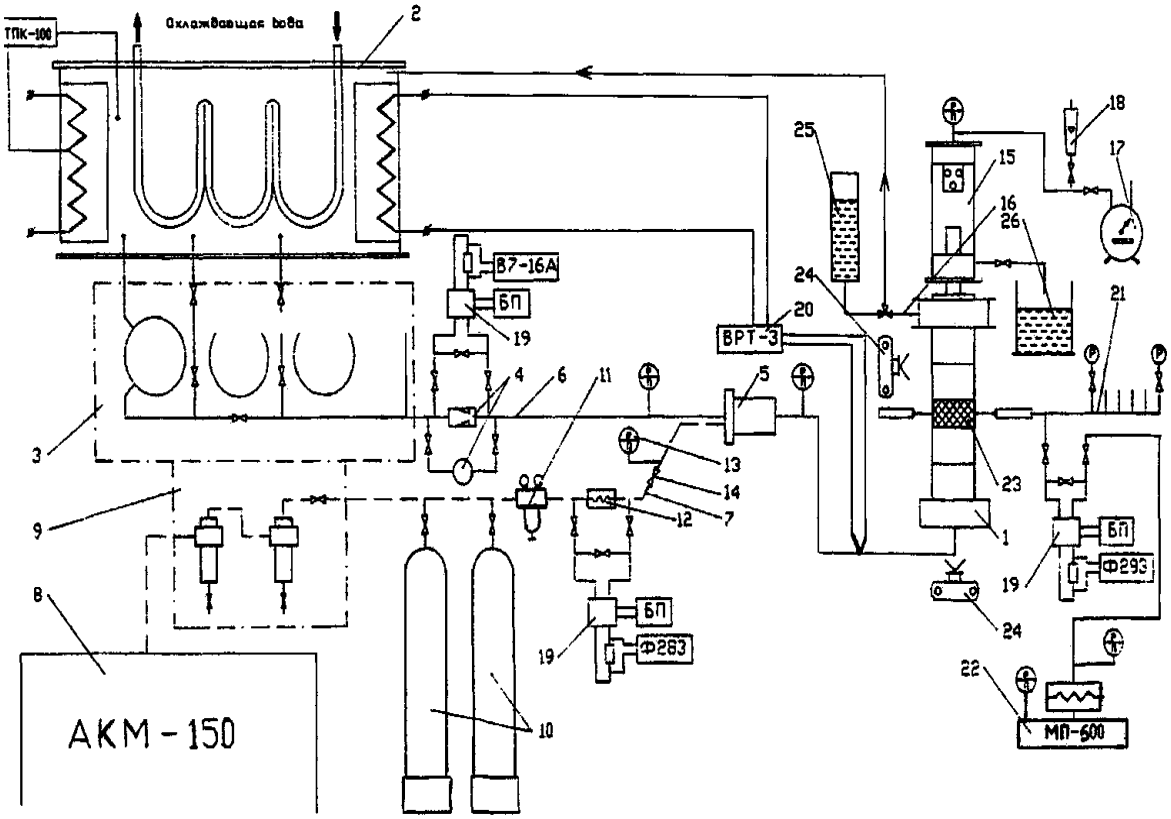

Рисунок 1 – Схема экспериментальной установки

Получившаяся в системе газожидкостная смесь после прохождения участка контроля давления и температуры, подается в ячейку 1, где происходит ее разделение на фазы. Затем жидкая фаза по выходному трубопроводу 16 из ячейки 1 возвращается в накопительный бак 2, где с помощью системы термостатирования ее температура доводится до заданной и завершается окончательная дегазация жидкости. Таким образом, жидкость постоянно циркулирует в установке.

Газ, отсепарированный в ячейке вместе с увлекаемыми каплями жидкости, по газоотводной трубке попадает в промежуточную камеру 15. Здесь осуществляется отделение капель жидкости от газа. Далее, очищенный от жидкости газ подается на газовый счетчик 17 или ротаметр 18, где измеряется его расход и давление, после чего газ выбрасывается в атмосферу. Отделенная от газа жидкость по мере накопления сливается в мерный цилиндр 26, где измеряется ее количество.

В качестве вторичных приборов для датчиков давления использовались приборы измерения разности давления на базе преобразователя измерительного "Сапфир - 22ДД" 19 с соответствующими блоками питания и вторичной измерительной аппаратурой.

Система термостатирования жидкости состоит из: змеевика теплообменника, контуров грубого и тонкого регулирования, расположенных внутри бака. В змеевик подается охлаждающая вода из трубопровода.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. С.С. Воюцкий. Курс коллоидной химии. М., "Химия", 1975, 512 с.

[2]. В.М. Колинько, А.Я. Есипович, Я.Х. Прилуцкий. Расчет сепарации парожидкостной смеси в циклонах. // Теор. основы хим. технол. - 1981, т. 15, №3.- С.410-415.

[3]. Р. Рид, Дж. Праусниц, Т. Шервуд. Свойства газа и жидкостей. Справочное пособие. - Л.: Химия, 1982.- 592 с.

[4]. Титьянс О. Гидро - и аэродинамика по лекциям проф. Прандтля. Л.: В 2-х т. Т. 1, изд. 2-е - М.-Л.: Гостехтеориздат, 1933.- 224 с.

[5]. А.А. Шрайбер, Л.Б. Гавин, В.А. Наумов и др. Турбулентные течения газовзвеси. / Киев: Наук. думка, 1987.- 240 с.

[6]. Оптимизация процесса разделения в гидроциклоне /С.И. Муринов, Р.Р. Ахсанов, В.В. Гайдукевич и др. //Сб. научн. статей. Проблемы нефтегазового комплекса в условиях становления рыночных отношений. Вып. 2, Фонд содействия научных исследований. – Уфа, 1999. – С. 245-249.

PROCESS OF GAS DISARMATION IN OIL STABILIZATION IN THE FIELD OF CENTRIFUGAL FORCES

Togashev A.R., Bayamirova R.U. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. The article explains the process of gas separation during crude stabilization in centrifugal field. Mechanical separation of gas bubbles coming with oil to liquid cyclone by mixing of thermodynamic equilibrium is the main contribution for stripping process. Liquid cyclone is a device for gas bubbles separation from liquid in the centrifugal force field.

Keywords: gas, oil, separation, emulsion, liquid cyclone, centrifugal field/

СЕНТРИФУГАЛДЫҚ КҮРДЕЛІ САЛАСЫНДАҒЫ МҰНАЙДЫ ТҰРАҚТАНДЫРУДА ГАЗДЫҢ КЕЗІНДЕГІ КЕЗДЕСУІ

Тогашева А.Р., Баямирова Р.У. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада орталық алаңда мұнайдың тұрақталуы кезінде газдың бөліну үрдісі қаралады. Мұнайдан көмірсутектердің жеңіл фракциялардың бөлінуінің негізгі үлесіне термодинамикалық тепе-теңдіктің араласу есебінен гидроциклонға дейін мұнайдан бөлінген, газ көпіршіктерінің механикалық сепарациясы кіреді. Гидроциклон орталық күш алаңында сұйықтықтан газ көпіршіктерінің бөлінуі бойынша қолданылатын аппарат болып табылады.

Түйінді сөздер: газ, мұнай, сепарация, эмульсия, гидроциклон, орталық алаң.

УДК 336.12: 335. 353

Бисембаева К.Т.[1], Жолбасарова А. Т.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ КОЭФФИЦИЕНТА ФИЛЬТРАЦИИ ЖИДКОСТИ НА ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ ТРЕЩИН ПРИ ГИДРАВЛИЧЕСКОМ РАЗРЫВЕ ПЛАСТА

Аннотация. В работе исследовано влияние коэффициента фильтрации жидкости на ширину трещин, которые образуется при осуществлении ГРП. Получены формулы для определения ширины трещин при фильтрующей жидкости и нефильтрующейся жидкости. Полученные результаты показывают, что фильтрация жидкости оказывает существенного влияние на ширину раскрытия горизонтальной трещины.

Ключевые слова: фильтрация, градиент давления, проницаемость, трещина, гидроразрыв, деформация, трудноизвлекаемый запас, низкопродуктивные коллектора.

В настоящее время на нефтяных месторождениях Содружество независимых государств (СНГ), с целью увеличения дебита скважины, в последнее время активно проводятся гидравлические разрывы пласта (ГРП) в различных сочетаниях путем использования как фильтрующихся, так и нефильтрирующихся жидкостей.

В связи с этим наибольший практический интерес представляет решение задачи, связанной с установлением влияния фильтрации жидкости на величину раскрытия трещин, образуемых при ГРП.

Следует отметить, что процесс движения жидкости по продуктивным пластам при проведении гидродинамических мероприятий в виде ГРП в основном зависит не только от проницаемости (k) коллектора и вязкости (μ), используемой для метода, т.е. от соотношения параметров $\frac{k}{\mu}$. Известно, что при проведении указанного метода используются жидкости, которые обладают незначительной вязкостью, но в то же время чрезвычайно плохо фильтруются через пористую среду из-за содержания в них специальных физико-химических добавок. Таким образом, для характеристики нагнетаемых жидкостей, как отмечается в работе [1]

$$\upsilon = -\frac{\kappa}{\mu}\alpha\frac{\partial P}{\partial L}, \qquad (1)$$

где k, u, μ - соответственно коэффициенты проницаемости пласта, вязкости жидкости;

$(\Delta p / \Delta L)$- градиент давления.

Проведем исследование вопроса, как влияет коэффициент фильтрации жидкости на ширину трещин, которые образуется при осуществлении ГРП.

Рассматриваются следующие частные случаи, а именно, когда $\alpha = 0$ и $\alpha = 1$. При этом допускается, что в подошве продуктивного пласта образовалась горизонтальная трещина (рис.1). Предполагается, что не имеет значения, что трещина образовалась в результате развития природной естественной трещины или она возникла при начальном нагнетании в пласт фильтрующейся жидкости.

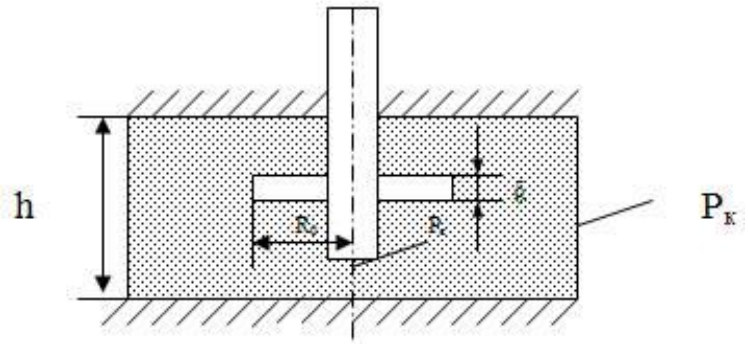

Рисунок 1 - Схема расположения горизонтальной трещины

Далее считается, что вертикальное горное давление $P_г$ постоянно для рассматриваемый глубины.

Рассматривается первый случай, когда в пласт закачивается жидкость, которая имеет способность мало или совсем не фильтроваться по продуктивным пластам, т.е. $\alpha = 0$. Чтобы рассматриваемая трещина находилась в открытом состоянии, давление жидкости в трещине $P_{ж}$, должно быть выше вертикального горного давления $P_{гор}$, т.е.

$$P_{ж} > P_{гор} = H\rho_{г.пор}g \qquad (1)$$

Тогда разница между давлениями жидкости $P_{ж}$ и горным давлением

$P_{гор} = H\rho_{г.пор}g$, т.е.

$\Delta P = P_{ж} - P_{гор}$. и будет обеспечивать раздвижение стенок трещин на некоторую ширину величину ℓ. Предполагаем, что ΔP постоянна на всем радиусе внедрения жидкости в пласт по трещине (см. рис.1).

Определим ширину раздвижения стенок трещины на различном удалении r от ствола скважины. К решению этой задачи подойдем следующим образом. Известно, что глубина залегания продуктивных пластов многократно превышает радиусы трещин, которые создаются путем гидроразрыва.

В связи с этим давлений жидкости $P_{ж}^1$ и $P_{ж}^2$ соответственно на верхнюю и нижнюю стенки трещин (см. рис.1) можно рассматривать как действия распределенных нагрузок на два полупространства.

Наличием ствола скважины ввиду малости его диаметра можно пренебречь. Тогда ширина трещины на расстоянии r скважины будет равна

$$\ell_{г} = \ell'_{г} + \ell''_{г}, \qquad (2)$$

где $\ell'_{г}$ - перемещение поверхности верхнего полупространства;

ℓ'' - перемещение поверхности нижнего полупространства.

Если механические свойства пород, учитываемые модулем упругости E и коэффициентом Пуассона δ для верхнего и нижнего полупространства равны, то в этом случае формула (2) имеет вид:

$$\ell_{г} = 2\bar{\ell}_{г},$$

(3)

Используя известные уравнения [2], которые имеют следующий вид:

$$\frac{\partial^2 \varepsilon_x}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 \varepsilon_y}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 \gamma_{xy}}{\partial_x \partial_y};$$

$$\frac{\partial^2 \varepsilon_y}{\partial z^2} + \frac{\partial^2 \varepsilon_z}{\partial y^2} = \frac{\partial^2 \gamma_{yz}}{\partial y \partial z};$$

$$\frac{\partial^2 \varepsilon_z}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \varepsilon_x}{\partial z^2} = \frac{\partial^2 \gamma_{xz}}{\partial_x \partial_z}; \qquad (4)$$

$$\frac{\partial}{\partial z}\left(\frac{\partial \gamma_{yz}}{\partial x} + \frac{\partial \gamma_{xz}}{\partial y} - \frac{\partial \gamma_{xy}}{\partial z}\right) = 2\frac{\partial^2 \varepsilon_z}{\partial x \partial y};$$

$$\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial \gamma_{xz}}{\partial y} + \frac{\partial \gamma_{xy}}{\partial z} - \frac{\partial \gamma_{yz}}{\partial x}\right) = 2\frac{\partial^2 \varepsilon_x}{\partial y \partial z};$$

$$\frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial \gamma_{xy}}{\partial z} + \frac{\partial \gamma_{yz}}{\partial x} - \frac{\partial \gamma_{xz}}{\partial y}\right) = 2\frac{\partial^2 \varepsilon_y}{\partial x \partial z};$$

Показывающий зависимости между компонентами деформации и смещения, а также, находя решения этих уравнений, удовлетворяющая условиям на контуре данной задачи, можно записать зависимости между компонентами тензоров напряжении и деформаций. Они имеют следующий вид [3]:

$$\delta_x = \lambda\varepsilon + 2\mu' \frac{\partial \upsilon}{\partial x}; \qquad \delta_y = \lambda\varepsilon + 2\mu' \frac{\partial \upsilon}{\partial y}; \qquad \delta_z = \lambda\varepsilon + 2\mu' \frac{\partial \upsilon}{\partial z};$$

$$\tau_{yz} = \mu'\left(\frac{\partial \omega}{\partial y} + \frac{\partial \bar{\upsilon}}{\partial z}\right); \qquad \tau_{xz} = \mu'\left(\frac{\partial \upsilon}{\partial z} + \frac{\partial \omega}{\partial x}\right); \qquad \tau_{xy} = \mu'\left(\frac{\partial \bar{\upsilon}}{\partial x} + \frac{\partial \upsilon}{\partial y}\right); \qquad (5)$$

$$\varepsilon = \frac{\partial \upsilon}{\partial x} + \frac{\partial \bar{\upsilon}}{\partial y} + \frac{\partial \omega}{\partial z}; \qquad \lambda = \frac{\mathrm{E}\nu}{(1+\nu)(1-2\nu)}; \qquad \mu' = \frac{\mathrm{E}}{2(1+\nu)}.$$

где E и ν - соответственно модуль Юнга и коэффициент Пуассона;

u, $\bar{\upsilon}$ и υ - компоненты смещения соответственно в направлениях x,y и z, $\delta_x, \delta_y, \delta_z$, τ_{yz}, τ_{xz} τ_{xy} - соответственно компоненты нормальных и касательных напряжений.

Воспользовавшись уравнением (4) и (5), определяем перемещение стенок продуктивных пластов, а именно находим вертикально перемещение в направлений оси z.

Тогда ширина горизонтальной трещины, т.е. перемещение поверхности стенки горизонтальной трещины в пределах радиальной загрузки, а именно в зоне действия

давления жидкости разрыва ΔP можно определить по следующей формуле, полученной путем решением вышеприведенных формул:

$$l_r = \frac{3.74(1-\nu^2)\,\Delta PR}{\pi E}(1.27 - 0.25\frac{r^2}{R^2}), \qquad (6)$$

где R-радиус внедрения в пласт жидкости (см.рис.1), оказывающей давление ΔP на стенки трещины; $(1.27 - 0.25\frac{r^2}{R^2})$ - значение этого соотношения находится из приведенного графика (рис. 2), где величина указанной разности (F) представлена в виде функции от отношения параметров $(\frac{r}{R})$ т.е. $F = f(\frac{r}{R})$.

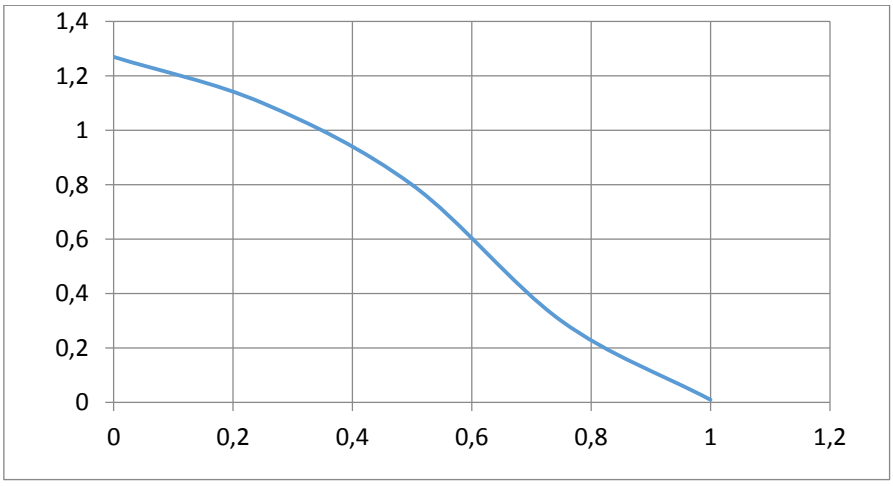

Рисунок 2 - Изменение параметра F от соотношения $\frac{r}{R}$

Для рассматриваемого случая, в процессе образования трещины развитие последней опережает внедрение нефильтрующейся вязкой жидкости, как это, например, отмечается при внедрении клина. Или, по крайней мере, имеется зона, где жидкости в силу проявления гидравлического сопротивления уже не оказывает существенного давления на стенки трещины.

Теперь рассмотрим случай, когда гидроразрыв осуществляется путем маловязкой, хорошо фильтрующейся жидкости, т.е. в условиях, когда $\alpha = 1$.

В этом случае, для того чтобы трещина удержалась в открытом состоянии, жидкость должна оказывать достаточно высокое давление ΔP, которое будет превышать вертикальное горное, на подошву и пласт.

Из-за того, что для такого случая, жидкость считается маловязкой и достаточно хорошо фильтрующаяся, то можно предположить о равномерном перераспределении давлении в трещине и на кровлю пласта. При этом сам пласт в данной зоне, т.е. в зоне, где образовалась трещина, будет разгружен от сжимающего вертикального давления вышележащих горных пород, передаваемого на пласт через кровлю.

Поэтому в данном случае ширину раскрытия трещины на расстоянии r от скважины можно выразить в виде

$$\ell_r = \ell'_r + \ell''_r + \ell'''_r \tag{7}$$

где ℓ'''_r - деформация расширения пласта в зоне радиусом ≈ R. (Объемной деформацией зерен песчаника от действия всестороннего гидростатического давления жидкости ввиду ее незначительности пренебрегаем).

Деформацию ℓ'''_r можно рассматривать как перемещение от снятия ранее распределенной нагрузки от слоя, лежащего на достаточно жестком основании.

Для вычисления данной деформации используем следующее уравнение [1], которое позволяет с достаточной точностью определять перемещения стенки трещины на расстоянии r от центра скважины:

$$\ell'''_r = \frac{2(1-\nu^2)\Delta PR}{E}\int_0^\infty J_0(\frac{r}{h}t)J_1(\frac{R}{h}t)\frac{sh^2td}{(shtcht+t)} \tag{8}$$

где J_0-функция Бесселя первого рода нулевого порядка;

J_1 - функция Бесселя первого рода первого порядка;

sht, cht - соответственно гиперболические синус и косинус произвольного переменного t;

h - толщина пласта.

Используя методические приемы предложенные в работе [1], а также, обрабатывая методом математической статистики полученную кривую, создана усовершенствованная

формула для расчета ширины трещины в условиях использования фильтрующихся жидкости, которая имеет следующий вид:

$$l_r = \frac{1{,}3(1-\nu^2)\,\Delta PR}{3{,}14E}(1.87 - 0.1\sqrt[3]{\frac{r}{R}}) \qquad (9)$$

где выражения в скобке $(1.87 - 0.1\sqrt[3]{\frac{r}{R}}) = \tau$ определяется из графика, приведенного на рисунке 3.

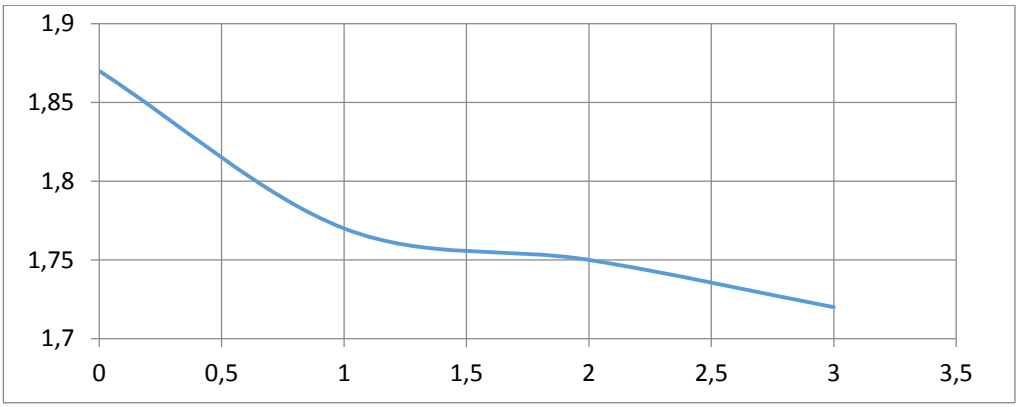

Рисунок 3- Зависимость изменения значений соотношений $(1.87 - 0.1\sqrt[3]{\frac{r}{R}}) = \tau$ от отношения параметров $\frac{r}{R}$

Путем использования уравнений (6) и (9) было подсчитано несколько значений параметра ℓ_r. При этом величины модуля упругости и коэффициента Пуассона принимались равными соответственно 23*10^9 Па 2,25 согласно результатам исследовании работы [4], Полученные результаты приведены в таблице. 1.

Из приведенных результатов видно, что для ряда соотношений $\frac{r}{R}$ (см. табл.1) фильтрация жидкости оказывает существенного влияние на ширину раскрытия горизонтальной трещины. Так, по сравнению с применением нефильтрующейся жидкости ширина трещины при фильтрующейся функции в среднем уже на 10-30% больше, что соответствующим образом будет сказываться на ее эффективность при последующей эксплуатации скважин, после приведения ГРП.

Известно, что в большинстве случаев во время проведения ГРП, в первую очередь, образуется трещина в вертикальной плоскости, т.е. вертикальная трещина [3]. В связи с этим рассматривается случай образования вертикальной трещины.

Таблица 1 - Результаты расчетов по определению ширины горизонтальной трещины при различных условиях применения ГРП

№ п/п	Нагнетаемая жидкость	R, м.	Ширина трещины ℓ в мм при различных r от скважины $\Delta P=50*10^6$Па		
			Значение r		
			15 см	**10 м**	**20 м**
1	а)Нефильтрующаяся, *a* =0.	10	14,7	11,9	-
	б)Фильтрующаяся, *a* =1.	10	15,0	14,9	-
	Увеличение ширины трещины, в условиях фильтрующейся жидкости, %.	-	2,0	25,2	-
2	а) Нефильтрующаяся, *a* =0.	20	28,7	25,0	23,1
	б) Нефильтрующаяся, *a* =1.	20	31,8	30,4	30,0
	Увеличение ширины трещины, в условиях фильтрующейся жидкости, %.	-	10,8	21,6	29,8

Предполагается, что в при забойной зоне скважины в продуктивном пласте образовался вертикальная трещина (рисунок 4).

Используя выше приведенные формулы (4) и (5) определяем ширину вертикальной трещины по следующей зависимости:

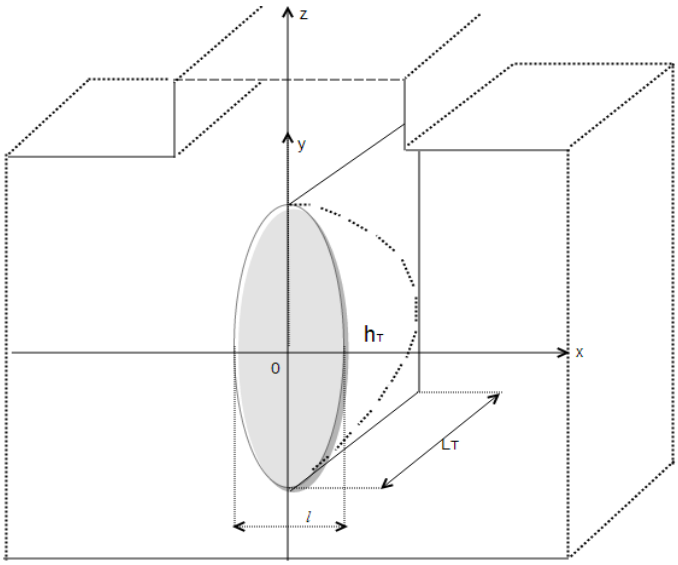

Рисунок 4-Схема расположения вертикальной трещины

l– ширина трещины; h_T - высота трещины; L_T - длина трещины

Согласно работы [3], длину трещины можно определить по следующей формуле:

$$L_T = \sqrt{\frac{V_{ж} E}{5.6(1-\nu^2) h^T (\Delta P_c - P_{б.г.д.})}}. \qquad (10)$$

Учитывая вышеприведенную разность величины ΔP_c, и если объем жидкости $V_{ж}$ в непористую среду представить ниже в следующем виде:

$$V_{ж} = 2\ell h_T L_t e^{-\frac{\sum Q_{зак.}}{V_{бал.}}} \qquad (11)$$

Формула (11) получена на основании изучения изменения объема закачиваемой жидкости в продуктивный пласт во время проведения различных мероприятий с целью увеличения продуктивной характеристики призабойной зоны скважины на месторождениях Узень и Жетыбай.

В связи с этим формула (10) с учетом (11) имеет следующий вид:

$$L_T = \sqrt{\frac{2\ell h_T L_t e^{-\frac{\sum Q_{зак}}{V_{бал}}} E}{5.6(1-\nu^2)(\Delta P_{с.ж.т.} - 2P_{б.г.д.})}}, \qquad (12)$$

Преобразовывая уравнение (12) окончательно, для определения L_T - имеем следующий уравнение:

$$L_T = \frac{2\ell_T e^{-\frac{\sum Q_{зак}}{V_{бал}}} E}{5.6(1-\nu^2)(\Delta P_{сжт} - 2P_{б.г.д.})}, \qquad (13)$$

где ℓ -ширина трещины; $\sum Q_{зак}$, $V_{бал}$ - соответственно накопленная закачка воды и балансовый запас нефти; E и ν - соответственно модуль Юнга и коэффициент Пуассона.

Если из уравнений (13) определить значение ширины, то ширина вертикальной трещины можно определить по следующей формуле:

$$\ell = \frac{2.8(1-\nu^2)(\Delta P_{сжт} - 2P_{б.г.д.})L_T}{e^{-\frac{\varepsilon Q_{зак}}{V_{бал}}} E}, \qquad (14)$$

Если принять $\nu = 0.25$ и $E = 23*10^9\,Па$ согласно [4], то формула (14) имеет вид:

$$\ell = \frac{0{,}114 - 10^{-9}(\Delta P_{сжт} - 2P_{б.г.д.})L_T}{e^{-\frac{\sum Q_{зак.}}{V_{бал}}}}, \qquad (15)$$

В случае образования вертикальной трещины ℓ условиях фильтрующейся жидкости, ширину ее можно определить по следующей формуле, используя выше приведенных систем уравнении (4) и (5) и методические подходы работы [3].

$$\bar{\ell} = 1{,}7\frac{(1-\nu)(1+2\nu)(\Delta P_{сжт} - 2P_{б.г.д.})}{E}\sqrt{\frac{S_{тр}Q_{ж}\mu}{2\pi hmkp_{гд}}}, \qquad (16)$$

Если, как и в предыдущих условиях вместо параметров ν и E подставить их значения, то окончательно формула (16) примет вид:

$$\bar{\ell} = 0{,}046 - 10^{-9}(P_{сжт} - 2P_{б.г.д.})\sqrt{\frac{S_{пл.т}Q_{ж}\mu}{2\pi hmkP_{б.г.д.}}}, \qquad (17)$$

где $S_{пл.т} = h_T L_T$ - площадь продольного сечения вертикальной трещины, $Q_ж$ - полный расход жидкости в вертикальную трещину; μ -вязкость нагнетательной жидкости; k_T – проницаемость пласта; h_T-толщина пласта; m-пористость пласта.

Используя выше полученные формулы (15) и (17), были подсчитаны величины ширины вертикальной трещины. При этом были использованы следующие основные исходные данные: $\frac{\sum Q_{зак.}}{V_{бал.}} = 0{,}20$, $S_{пл.т} = h_T L_T$; $h_T = 5м$, k_T =0,2*10^{-12}м^2, h=10м, m=0,22, $P_{б.г.д.} = 10*10^6 Па$, $Q_ж = 0{,}002 \frac{м^3}{сек}$, μ =1,7Па*с, для L_T =20м, $\frac{\sum Q_{зак.}}{V_{бал.}} = 0{,}25$, и $Q_ж = 0{,}0027 \frac{м^3}{сек}$.

Результаты расчетов приведены в таблице, из которых следует, что вертикальная трещина образовывается путем проведения ГРП в условиях фильтрующейся жидкости, что позволяет более полнее раскрывать способность трещин по приему жидкости и отдачи флюидов из пластов, т.е. ширина трещины в условиях фильтрующейся жидкости намного больше по сравнению с нефильтрующихся флюидов до 20,3 раза. Это позволяет наиболее полнее вовлекать к процессу разработки трудноизвлекаемые запасы нефти, расположенные в низкопродуктивных коллекторах.

Таблица 2 - Результаты расчетов по определению ширины вертикальной трещины при различных условиях применения ГРП

№ п/п	Нагнетаемая жидкость	L_T, м.	Ширина трещины l в мм при различных L_T от скважины $(P_{сжт} - 2P_{б.г.д.}) = 10*10^6$		
			Значение L_T		
			15 см	10 м	20 м
1	а)Нефильтрующаяся, *a* =0.	10	0,417	27,8	-
	б) Фильтрующаяся, *a* =1.	10	8,9	72,2	-
	Увеличение ширины трещины в условиях фильтрующейся жидкостью, д.ед.	-	20,3	15,9	-
2	а) Нефильтрующаяся, *a* =0.	20	0,438	29,2	58,5
	б) Фильтрующаяся, *a* =1.	20	10,3	83,9	118,6
	Увеличение ширины трещины в условиях фильтрующейся жидкостью, д.ед.	-	9,8	1,87	1,03

ЛИТЕРАТУРА

[1] Теслюк Е.В. Влияние коэффициента фильтрации жидкости на процесс образования трещин при гидравлическом разрыве пласта Тр.ВНИИ,вып. Гостоптехиздат. 1959, с 15-23.

[2] Пыхачев Г.Б. Подземная гидравлика М.:Гостоптехиздат. 1961. 387с.

[3] Желтов Ю.П. Механика нефтегазоносного пласта. М., Недра, 1975.-207с.

[4] Ширгозин Р.Г. Залевский О.А. Результаты экспериментального определения упругих геомеханических характеристик коллекторов Шаимского нефтегазоносного района. Нефтяное хозяйство, 2007, №12, с.87-89.

INFLUENCE INVESTIGATION OF FLUID FILTRATION COEFFICIENT ON THE PROCESS OF CRACKS CREATION AT HYDRAULIC FRACTURING

Bissembayeva K.T., Zholbassarova A.T. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. The authors searched the influence of fluid filtration coefficient on the cracks width, made at hydraulic fracturing. The formulas, determining the cracks width in the cases of filtered and non-filtered fluids, were given in this work. The results show that fluid filtration made great influence on width of horizontal fracture.

Keywords: filtration, gradient of pressure, permeability, crack, hydraulic fracturing, deformation, hard recoverable reserve, low-productive beds

ҚАБАТТЫ СУМЕН ЖАРУ КЕЗІНДЕ ЖАРЫҚША ПАЙДА БОЛУ ҮРДІСІНЕ СҮЗІЛУ КОЭФФИЦИЕНТІНІҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Бисембаева К.Т., Жолбасарова А.Т. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Жұмыста ҚСЖ жүзеге асыру кезінде пайда болатын, жарықша еніне сұйықтықтың сүзілу коэффициентінің әсерін зерттеу қаралады. Сүзілмейтін және сүзілетін сұйықтықтар кезінде жарықшақтар енін анықтау үшін формулалар алынды. Алынған нәтижелерден көлденең жарықшақтарды ашу еніне әсер ететін сұйықтықтың сүзілуін көрсетеді.

Түйінді сөздер: сүзілу, қысым градиенті, өткізгіштік, жарықша, сумен жару, деформация, қиыншығарылатын қор, төменөнімді коллектор.

УДК 622.276.72

Садуева Г.К.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им.Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

КОМПЛЕКСНОЕ ОБУСТРОЙСТВО И ОПТИМИЗАЦИЯ НЕФТЯНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ, ОСЛОЖНЕННЫХ ПАРАФИНОМ И СУЛЬФАТРЕДУКЦИЕЙ

Аннотация. В статье представлен пересмотр сложившегося обустройства месторождений высокопарафинистой нефти Узень и Карамандыбас. Сущность комплексного обустройства и оптимизации состоит в реализации повышения надежности работы добывающих скважин и сохранении тепла воды, закачиваемой в нагнетательные скважины, особенно в холодный период года, за счет сокращения длины выкидных и нагнетательных трубопроводов.

Ключевые слова: скважина, свойства нефти, разработка месторождения, пробы нефти, давление насыщения, газонасыщенность.

С открытием месторождения Узень усилиями многих специалистов отрасли, и, прежде всего, специалистами института ВНИИнефть, была обоснована необходимость разработки этого месторождения не только с поддержанием пластового давления, но и пластовой температуры, путем закачки в продуктивные пласты горячей воды. [1]

Значительные осложнения вызывали проблемы организации промыслового сбора высокопарафинистой нефти, застывающей при высоких плюсовых температурах. Но усилиями многих специалистов она была решена применением на устье скважин и на ГУ печей устьевого и путевого подогрева, а также теплоизоляция и сокращение от устья скважин до замерных и групповых установок выкидных трубопроводов до 300 м.

Достигалось это за счет более плотного и в большем количестве размещения на площади месторождения ЗУ и ГУ. Технико-экономические расчеты показали, что при сокращении длины выкидных трубопроводов за счет обустройства месторождения 'большим количеством ЗУ и ГУ, снижаются затраты на его промысловое обустройство, что для многих специалистов было далеко не очевидно. Сокращение длины выкидных трубопроводов в оптимальных пределах обеспечило относительно устойчивый режим работы скважин в холодный период года.

В последствии выяснилось, что реализация на месторождении, наряду с

технологией поддержания пластового давления, технология поддержания пластовой температуры путем закачки горячей воды в продуктивные пласты на весь период разработки месторождения экономически не эффективна, так как затраты, связанные с подогревом воды в используемых для этих целей печах огневого подогрева, работающих на газе, превышают прибыль от объема нефти, дополнительно добытой за счет применения технологии поддержания пластовой температуры за весь срок разработки месторождения. [2]

Поэтому на месторождении Узень, исходя из экономических соображений, после длительной закачки в продуктивные пласты горячей воды и создания в них мощной оторочки горячей воды, был обоснован переход на закачку холодной воды. При этом полагали, что проталкивание холодной водой созданной в продуктивных пластах мощной оторочки горячей воды снизит вероятность охлаждения и предотвратит возможность выпадения парафина из нефти в самом пласте.

За истекший более 50-летний период разработки месторождения Узень величина температуры насыщения нефти парафином, по сравнению с начальной, незначительно возросла, возможно, в связи с частичной дегазацией пластовой нефти. [3]

Объемы закачанной воды в продуктивные пласты в настоящее время почти в 4 раза превысили объемы добытых из них УВ, обводненность добываемой продукции достигла 90%, а остаточные извлекаемые запасы нефти, составившие в пределах 30%, приуроченные преимущественно к продуктивным пластам с ухудшенными коллекторскими свойствами, оказались трудноизвлекаемыми. При этом в результате длительной закачки в продуктивные пласты холодной воды наметилась тенденция к их охлаждению (например, по XIII горизонту месторождения Узень при средней начальной пластовой температуре 54,3°С, минимальная пластовая температура по отдельным добывающим скважинам в 2005 г. была зафиксирована 51,8°С, а к 2013 г. по отдельным скважинам снизилась до 43 - 46°С).

Месторождения Узень и Карамандыбас предстоит разрабатывать еще многие годы, и наметившийся процесс охлаждения продуктивных пластов может приобрести лавинообразный характер со всеми вытекающими негативными последствиями. Объективные аргументы пересмотра сложившегося обустройства месторождений высокопарафинистой нефти с активными процессами сульфатредукции.

Дальнейшая активная закачка в продуктивные пласты месторождения Узень холодной воды вызывает опасения. Охлаждение продуктивных пластов приведет, в лучшем случае, к загустеванию нефти, а в худшем - к выпадению парафинов из нефти в твердую фазу, и консервации в низкопроницаемых пропластках невыработанных запасов

нефти.

В то же время, на месторождениях Узень и Карамандыбас с высоким содержанием парафиноасфальтосмолистых веществ и активными процессами сульфатредукции, осуществляется затратная технология подготовки нефти до товарного качества в соответствии с требованиями ГОСТ, предусматривающая подогрев водонефтяной эмульсии до 60°С, с последующим отделением сточной воды и закачкой ее в продуктивные пласты тех же месторождений. Объемы сточной воды в процессе разработки месторождения в режиме компенсации отбора из года в год неуклонно возрастают, достигнув в настоящее время 70% от общих объемов воды, закачиваемых в продуктивные пласты.

Размеры месторождений Узень и Карамандыбас составляют 45х12 км. Товарная подготовка нефти на месторождениях прежде осуществлялась на центральном пункте (ЦППН), с отделением сточной воды и откачкой ее через обширную систему технического водоснабжения на обширные объекты системы поддержания пластового давления (ППД), с последующей закачкой через блочные кустовые насосные станции (БКНС) и нагнетательные скважины в продуктивные пласты.

Технология централизованной товарной подготовка нефти и утилизации сточных вод на месторождениях со значительной площади, для многих специалистов бывших ПО «Мангышлакнефть» и НГДУ «Узеннефть», изначально представлялась не рациональной. Однако реализация ее в таком виде позволила существенно сократить объемы единовременных капитальных вложений, что, по тем временам, явилось основополагающим аргументом такого способа решения проблемы.

В последствие, с развитием на месторождениях сульфатредукции, эксплуатация объектов промыслового сбора и подготовки нефти значительно осложнилась. Отделяемая от водонефтяной эмульсии коррозионно агрессивная вода, содержащая кислые (H_2S и $C0_2$) и подогретая до высокой температуры 60°С, приобретает коррозионную активность. Нерациональная перевалка огромных объемов сточной воды от ЦППН по обширным системам технического водоснабжения на удаленные и рассредоточенные объекты системы ППД, с последующей закачкой в нагнетательные скважины, обогащаясь продуктами коррозии и охлаждаясь, не лучшим образом способствует вытеснению нефти из пластов с ухудшенными коллекторскими свойствами. При этом нерационально используются энергоресурсы, затрачиваемые на подогрев добываемой продукции на ГУ и ЦППН.

С 2000 -2001 гг. на месторождениях Узень и Карамандыбас, наряду с товарной подготовкой нефти на ЦППН, реализована технология предварительного сброса воды

непосредственно на промыслах с вводом в эксплуатацию двух укрупненных установок (УПСВ-1 и 2). С вводом в эксплуатацию этих УПСВ вся обводненная продукция месторождений поступает на них и проходит предварительное обезвоживание со снижением обводненности нефти до 5 - 20%. Затем с УПСВ частично обезвоженная нефть откачивается на объект товарной подготовки (ЦППН), а отделившаяся вода через систему технического водоснабжения и ППД закачивается в продуктивные пласты месторождений. [4]

Реализованная технология предварительного сброса воды (ПСВ) на промыслах оказалась весьма эффективной. Однако она не в полной мере решала задачи сокращения нерациональных перевалок огромных объемов продукции, добываемой на месторождении, так как была реализована на укрупненных УПСВ, расположенных на значительном удалении как от добывающих и нагнетательных скважин, так и от ЦППН. Кроме того, на укрупненные УПСВ водонефтяная эмульсия поступает с высоким содержанием кислых газов (H_2S и $C0_2$), образовавшихся в пласте в результате сульфатредукции СВБ, приобретя устойчивость к разрушению за счет эффекта «старения», охлажденная и обогащенная продуктами коррозии и жизнедеятельности СВБ. Это способствует образованию стойких водонефтяных эмульсий, осложняющих предварительную и товарную подготовку нефти.

Сточная вода, прошедшая вместе с нефтью технологию предварительного сброса (ПСВ), осуществляемого, как правило, с предварительным подогревом до 60°С, перекачивается от УПСВ по обширной трубопроводным системе технического водоснабжения и ППД, и закачивается в нагнетательные скважины, обогатившись продуктами коррозии и охладившись до 5 - 20°С, существенно снизив способность к эффективному вытеснению парафинистой нефти из пластов с ухудшенными коллекторскими свойствами.

Поскольку закачка сточной воды в продуктивные пласты производится в режиме рециркуляции, то происходит ее постоянное обогащение кислыми газами (H_2S и $C0_2$), поступающими вместе с добываемой продукцией из продуктивных пластов.

Отмеченные технические решения не в полной мере способны преодолеть проблемы, которые постоянно возникают при разработке месторождения Узень, вступившего в позднюю стадию разработки. И одна из них - проблема доизвлечения трудноизвлекаемых запасов нефти, актуальная для поздней стадии разработки месторождения, успешность решения которой во многом зависит от качества вытесняющего агента.

На месторождениях с высоким содержанием парафиноасфальтосмолистых веществ

и активными процессами сульфатредукции СВБ, происходящими в продуктивных пластах с образованием сероводорода (H_2S), повышение эффективности технологического процесса разработки, достижение технологической и эксплуатационной надежности промыслового оборудования, снижение энергозатрат, сокращение капитальных вложений, эксплуатационных расходов, увеличение объемов добычи нефти и КИН за весь срок разработки можно достичь путем его комплексного обустройства и оптимизации.

Сущность комплексного обустройства и оптимизации месторождения высокопарафинистой нефти и активной сульфатредукцией состоит в реализации следующих технических решений: повышение надежности работы добывающих скважин и сохранение тепла воды, закачиваемой в нагнетательные скважины, особенно в холодный период года, за счет сокращения длины выкидных и нагнетательных трубопроводов, для чего замерные и групповые установки (ЗУ и ГУ) размещаются на оптимальном удалении от устья скважин; осуществляется реконструкция ГУ в комплексные групповые установки - КГУ, на которых осуществляется Гая ступень сепарации, предварительный сброс воды (ПСВ), откачка частично обезвоженной нефти на УПСВ или ЦППН, очистка сточной воды на установках ее подготовки (УПВ) и закачка в пласты через БКНС (ГУ+УПСВ+УПВ+БКНС).

Пример комплексного обустройства и оптимизации месторождения высокопарафинистой нефти с активными процессами сульфатредукции показан на рис. 1.

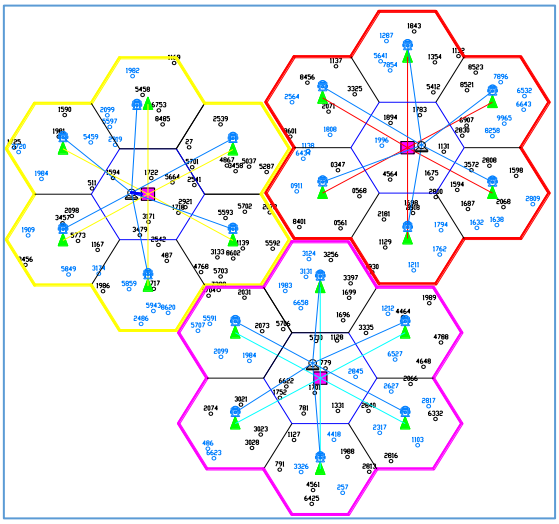

Рисунок 1 – Элемент реализации способа оптимизации обустройства нефтегазового месторождения с высоким содержанием парафиноасфальтосмолистых веществ и сульфатредукцией

На схематически обозначенной части площади месторождения с нанесенными на ней добывающими и нагнетательными скважинами размещаются в виде сот шестигранники с радиусом окружности $R_{опт}$, равным длине выкидного трубопровода от устья скважин до ГУ (ЗУ), оптимальной для данного месторождения, определяемой термодинамическими расчетами, промысловыми экспериментами и опытом эксплуатации скважин в реальных условиях, обеспечивающей надежную работу скважин в холодный период года [5].

В центрах шестигранников размещаются комплексные групповые установки (КГУ) (ГУ+УПСВ+БКНС), совмещенные с установками предварительного сброса воды (УПСВ), подготовки воды (УПВ) и блочными кустовыми насосными станциями (БКНС), для предварительного разделения фаз, отбора попутного газа в систему промыслового газосбора, откачки частично обезвоженной нефти на объекты предварительной или товарной подготовки нефти, очистки, глубокой дегазации и закачки воды в продуктивный пласт. В центрах смежных с КГУ шестигранниках размещаются подключаемые к ним ЗУ.

Такое промысловое обустройство месторождения позволит ***оптимизировать*** количество ЗУ и КГУ (ГУ+УПСВ+УПВ+БКНС), разместив их на таком удалении от устьев добывающих и нагнетательных скважин, которое обеспечит оптимальную длину выкидных и нагнетательных трубопроводов до ЗУ (КГУ), повысив надежность их работы (сохранение тепла), особенно в холодный период года.

Отдельные скважины, оказавшиеся удаленными от ЗУ и КГУ, при необходимости, теплоизолируются или обустраиваются устьевыми подогревателями, работающими на газе или электроэнергии. На комплексных групповых установках (КГУ), совмещенных с УПСВ, УПВ и БКНС, наряду с типичным оборудованием (1-я ступень сепарации, система отвода газа в промысловую систему газосбора, подогрев и откачка частично обезвоженной водонефтяной эмульсии и др.), устанавливается дополнительное оборудование, обеспечивающее:

- отвод попутного газа 2-ой ступени сепарации через компрессорную установку в промысловую систему газосбора;

- обработку поступающей водонефтяной эмульсии реагентом- деэмульгатором путем подачи его в поток продукции блочной дозаторной установкой типа Бр-10;

- предварительный сброс воды из 3-х фазного сепаратора;

- термодинамическую (вакуумную) дегазацию частично обезвоженной нефти, а также термодинамическую (вакуумную) дегазацию сточной воды в аппаратах КСУ, поднятых на постамент на высоту до 12 и более м.

Процедура переноса шестигранников с палетки на масштабную схему месторождения позволяет оптимизировать количество ЗУ и комплексных групповых установок (КГУ) (ГУ+УПСВ+УПВ+БКНС), разместив их на таком удалении от добывающих и нагнетательных скважин, которое обеспечит оптимальную длину выкидных и нагнетательных трубопроводов от скважин до ЗУ и комплексных ГУ (ГУ+УПСВ+БКНС), повысив надежность их работы за счет сокращения теплопотерь.

На нефтяных месторождениях, осложненных высоким содержанием парафина и активными процессами сульфатредукции, реализация мероприятий: сокращение длины выкидных трубопроводов от скважин до ЗУ и ГУ; подогрев и отделение на них воды от нефти с последующей глубокой термодинамической дегазацией частично обезвоженной нефти и сточных вод; откачка частично обезвоженной нефти - на объекты ее товарной подготовки, сточной воды - в аппараты глубокой очистки (УПВ); подачей сточной воды на БКНС и закачка через нагнетательные скважины в пласты сократит энергозатраты, снизит коррозионную активность среды, увеличит добычу нефти и конечный КИН, создаст экологически благополучную обстановку на промыслах.

ЛИТЕРАТУРА

[1] «Генеральная схема разработки месторождения Узень». ВНИИнефть, 1965 г.

[2] Лысенко В.Д. Разработка нефтяных месторождений. Проектирование и анализ. М.: ООО «Недра-Бизнес центр».- 2003.

[3] «Проект разработки месторождения Узень (XIII-XVIII горизонты)». АО «КазНИПИмунайгаз», 2006 г.

[4] Карабалин У.С., Курбанбаев М.П., Муллаев Б.Т. и др. «Совершенствование промысловой подготовки нефти на месторождениях с высокой обводненностью продукции (на примере месторождения Узень)». Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы нефтегазового комплекса Казахстана», 23-25 февраль 2011, Т.2.- Актау,- с. 574-582.

[5] Муллаев Б.Т., Курбанбаев М.И., Абитова А.Ж. , Саенко О.Б. и др. «Способ оптимизации обустройства нефтегазового месторождения с высоким содержанием парафиноасфальтосмолистых веществ». Патент РК№30816 по Заявке № 2013/0860.1 от 27.06.2013 г.

INTEGRATED DEVELOPMENT AND OPTIMIZATION OF OIL FIELDS, COMLICATED BY PARAFIN AND SULFATE REDUCTION

Sadueva G.K. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. Article presents the revision of current development of field with high paraffin oil in Uzen and Karamandybas. The integrated field development and optimization is aimed to increase reliability of producing well operation and to keep heated the water, running into injection wells, especially in a cold period, through reducing the length of flowlines and injection pipelines.

Key words: mining, hole, properties of oil, exploitation of deposit, test of oil, pressure of satiation, gas satiation.

ПАРАФИНМЕН ЖӘНЕ СУЛЬФАТ РЕДУКЦИЯСЫМЕН КҮРДЕЛІЛЕНГЕН МҰНАЙ КЕН ОРНЫН КЕШЕНДІ ОРНАЛАСТЫРУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Садуева Г.К. - Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Казахстан

Андатпа. Мақалада Өзен және Қарамандыбас кен орындарын жоғары парафинді мұнаймен қалыптасқан орналастыруды қайта қарастыру ұсынылған. Кешенді орналастыру мен оңтайландырудың мәні өндіруші ұңғымалар жұмысының сенімділігін арттыруды жүзеге асыруда және айдау ұңғымасына айдалатын судың жылуын сақтауда, әсіресе жылдың суық мезгілінде. Шығу және айдау құбыр желілерінің ұзындығын қысқарту есебімен құралады.

Түйінді сөздер: ұңғы, мұнай қасиеттері, кен орынды игеру, мұнай сынамалары, қанығу қысымы, газ қанықтығы.

УДК 631. 95 (045)

Туркменбаева М.Б.[1]
[1]Каспийский Государственный Университет Технологии и Инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются, решения вопросов оптимизации минерального питания и воспроизводства почвенного плодородия в современных условиях, которые все в большой степени приобретает экологический смысл.

Ключевые слова: минеральные удобрения, экологические проблемы, агроэкосистема.

Применение минеральных удобрений в области призвано не только повысить уровень плодородия почв, но и компенсировать вынос биогенных 5 элементов с отчуждаемой сельскохозяйственной продукцией. Однако введение дополнительного количества азота, фосфора, калия при нарушении технологии и норм может привести к изменению биогеохимического круговорота в агроэкосистеме, ухудшить агрохимические свойства и плодородие почвы, что в свою очередь снизит урожайность сельскохозяйственных культур и качество растениеводческой продукции.

Высокая миграционная способность, физиологическая и биохимическая активность, относительная стабильность применяемых химических компонентов приводит к перестройке естественных циклов большого числа химических элементов, усиливается их аккумуляция в почве, грунтовых и поверхностных водах, в растениях.

Рост валового производства продуктов растениеводства связан в основном с интенсивным применением минеральных удобрений.

При высокой эффективности минеральных удобрений на урожайность сельскохозяйственных культур, следует признать, что продукция в случае бесконтрольного применения может быть опасной для здоровья человека и животных.

Из минеральных удобрений фосфорные и калийные не представляют большой опасности для окружающей среды, так как они фиксируются слоем почвы, в который внесены и не мигрируют. Нитратный азот в составе азотных удобрений способен мигрировать по профилю почвы, в результате создаётся угроза загрязнения почвенной толщи и грунтовых вод [1].

Цель работы - оценить экологическое состояние агроэкосистем применением минеральных удобрений.

В задачи исследований входило:

1. Изучение динамики изменения физико-химических свойств почв под влиянием длительного применения агрохимических средств.

2. Определение содержания основных биогенных элементов в почве, их накопление и миграция по почвенному профилю.

Важной проблемой, в связи с применением минеральных удобрений, является концентрация соединений азота. Внесение высоких доз азотных удобрений, несбалансированность их с фосфорными и калийными удобрениями приводит к увеличению уровня нитратного азота в различных природных объектах, который, с одной стороны, снижает ценность продуктов питания, кормов и воды, а с другой - оказывает через них негативное воздействие на человека и животных

В последние годы вопрос о поступлении нитратов в организм человека с растительной пищей и водой приобрел особую остроту. Проблема повышенного содержания нитратов в растениеводческой продукции имеет прямую связь с интенсивной химизацией сельскохозяйственного производства, в первую очередь с внесением необоснованно высоких доз азотных удобрений. [2].

Роль азотных удобрений в повышении урожайности сельскохозяйственных растений очень велика. В оптимальных дозах они на 20 – 45 % и более увеличивает продуктивность растений, способствуют улучшению потребительских свойств.

Вместе с тем, использование чрезмерно высоких доз азота, особенно если они несбалансированны с внесением других элементов питания, приводят к избыточному накоплению нитратов в выращиваемой продукции растений.

Азот – основной элемент, определяющий урожай сельскохозяйственных культур. Из большого разнообразия соединения азота, растения могут использовать для питания только минеральные его формы, содержание которых в почвах обычно не превышает 1 – 5% общего количества азота.

Часть поглощенных из почвы нитратов растения используют на восстановление до аммиака, который затем участвует в реакциях синтеза органических соединений, определенное количество нитратов сохраняется внутри клеток, образуя нитратный фонд. Ключевым ферментом в ассимиляции нитратов растениями является нитратредуктаза. Любые изменения внешних условий влияют, прежде всего, на активность нитратредуктазы и тем самым – на способность растений ассимилировать нитраты.

Существующие формы азотных удобрений относительно быстро превращаются в нитраты, если не успевают поглотиться растениями. При наличии промывного водного режима и поверхностного стока они могут частично теряться и служить источником загрязнения грунтовых вод и других водоисточников. Поэтому азотные удобрения следует вносить в такие сроки и в таких дозах, которые сводят к минимуму потери нитратов.

Одним из важных путей снижения потерь азота и загрязнения нитратами объектов окружающей среды является такие применение длительно действующих азотных удобрений, они отдают азот в почвенный раствор постепенно и не создают высоких концентраций нитратов. Для этих же целей широко используется ингибиторы нитрификации.

Важнейшим путем сокращения потерь азота является оптимальное соотношение питательных веществ во вносимых удобрениях. Так неудовлетворительное обеспечение растений фосфором не позволяет наиболее полно использовать азот удобрений и азот почвы и ведет к повышенному накоплению в растениях нитратного азота.

Особенность использования фосфорных удобрений заключается в том, что применение их в чрезмерно больших дозах приводит к нежелательному накоплению в почве других элементов: стабильного стронция, естественных радиоактивных соединений урана, радия, тория, а также фосфорное сырье содержит 0,5 – 5,0% фтора.

При использовании больших доз фосфорных удобрений необходим контроль за содержанием подвижных форм фтора в почве и растениях. Предупредить опасные последствия загрязнения окружающей среды соединениями фтора можно при более полной утилизации их в процессе получения – обесфторенные фосфаты, а также с помощью создания новых их форм (полифосфаты, кальций – магниевые фосфаты и т.др.)

Калийные удобрения должны вноситься в корневую зону в период активного усвоения азотных удобрений.

Подытоживая приведенные данные необходимо подчеркнуть, что недостаток их приводит к падению урожая, а избыток к загрязнению окружающей среды нитратами и целому ряду сопутствующих негативных явлений.

Чтобы избежать негативного влияния минеральных удобрений на экологическую обстановку регионов, необходимо применять их интегрировано на основе оптимизации питания растений.

Решение вопросов оптимизации минерального питания и воспроизводства почвенного плодородия в современных условиях все в большой степени приобретает экологический смысл. Достигнутый уровень применения удобрений в сельском хозяйстве ставит перед почвенно-агрохимической наукой задачу обоснованный таких приемов регулирования круговорота веществ в агроценозах, которые позволяли бы в разумных пределах соразмерить возможности формирования требуемого количества растительной продукции с допустимым проявлением нежелательных экологических последствий.

Выводы:

1.Систематическое применение минеральных удобрений позволяло компенсировать в агроэкосистемах вынос с растениеводческой продукцией основных биогенных элементов, и даже приводило к увеличению средневзвешенного их содержания. Уменьшение объемов внесения минеральных удобрений способствовало отрицательному балансу подвижных форм фосфора и обменного калия в пахотном горизонте почв. При интенсивном ведении сельского хозяйства на полях может образоваться дефицит доступных для растений элементов.

2. Разложение органического вещества почв интенсивней происходило в периоды более высоких химических нагрузок на агроэкосистемы.

3. Неравномерное внесение минеральных удобрений способствовало увеличению пестроты почвенного покрова.

4. Уменьшение объемов известкования и применение физиологически кислых удобрений привело к подкислению. Это, несомненно, ухудшает экологическую ситуацию в хозяйстве.

5. Многолетнее применение азотных удобрений привело к накоплению минеральных форм азота в подпахотных горизонтах почв и водоемах, что способствует высокому нитратному прессингу на компоненты агроэкосистемы.

6. На накопление нитратов в кормах оказывает влияние запас минерального азота и соотношение подвижных форм фосфора и обменного калия в почве, дозы азотных удобрений, сроки уборки урожая, климатические условия, биологические особенности культур. Данные факторы проявляются, как правило, в комплексе, что затрудняет оценку каждого из них.

7. Для снижения опасности получения кормов с высоким содержанием нитратов необходимо вводить в структуру кормового севооборота виды кормовых культур с низкой способностью - к аккумуляции $N0_3$, адаптированных к конкретным почвенным условиям. Внесение минеральных удобрений необходимо производить с учетом запаса биогенных элементов в почве и их соотношения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Кореньков Д.А. Эколого-агрохимические требования к применению удобрений. - Москва: Химизация сельского хозяйства, 1989.- №11. – С. 105-111.

[2] Туркменбаев Б.А. Проблемы агрохимии и охрана почв. //Материалы международного научно – практического семинара «Экологические проблемы оздоровления природной среды Атырауской области». - Атырау: 1997. – С. 36-40.

ECOLOGICAL PROBLEMS OF USING MINERAL FERTILIZERS

Turkmenbayeva M.B. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. Ecological meaning is increasingly being addressed in the optimization of mineral nutrition and the reproduction of soil fertility in modern conditions.

Key words: mineral fertilizers, ecological problems, agroeco system

МИНЕРАЛДЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Туркменбаева М.Б. - Ш.Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада, қазіргі кезде көп жағдайда экологиялық мәнге ие топырақты құнандандыру және минералды тыңайтуды оңтайландырудың мәселелерін шешу қарастырылған.

Түйінді сөздер: Минералды тыңайтқыштар, экологиялық мәселелер, агроэкожүйе.

ӘОЖ 61.51.17

Туркменбаева М.Б.[1], Дуйсембаева А. Б.[1]
[1]Ш.Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан

ЖАҒАРМАЙЛАРҒА ТҰРАҚТАНДЫРҒЫШТАРДЫҢ ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада,жағармайлардың эксплуатациялық қасиетіне тұрақтандырғыш-тардың әсер ету тиімділігін зерттеу нәтижелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: жағармайлар, алкилфенолдар негізіндегі тұрақтандырғыштар, эксплуа-тациялық қасиеттері.

Техника мен мотор құрылыстарының дамуы, көбінесе жанармайдың, майдың, жағармайдың және арнайы сұйықтықтардың көп қолданылуына алып келеді. Осыған байланысты жанармайдың халық шаруашылығында тиімді пайдаланылуы ерекше маңызды.

Мұнай майларының маңызды сапалық көрсеткіші олардың ауа оттегіне қатысты химиялық тұрақтылығы болып табылады. Бұл мотор, турбинді, компрессорлық, трансформаторлық және бірқатар басқа майларға қатысты, олар үйкелу Түйінді арқылы көп рет айдалатын циркуляциялық майлау жағдайында тұтынылады. [1]

Органикалық қосылыстардың құрамындағы азот, күкірт және басқа да элементтер әр түрлі өнеркәсіп облыстарында кең қолданылады.

Көрсетілген органикалық қосылыстардың түрлерінің қолданылу аймағы жеке функционалды топтардың болуымен, заттың молекулалық құрлысымен анықталады. Көптеген ғалымдардың синтездеу және органикалық қосылыстарды зерттеу аймағында атқарған жұмыстарының арқасында кейбір қасиеттерді анықтауға, соның ішінде құрылысына байланысты, органикалық қосылыстарды ажырату мақсатында заттың құрамы мен қасиеттерін жақсартуда үлкен рөл атқарады.

Құрамы және құрлысы белгілі органикалық амин және күкірт қосылыстары тотықтырғышқа қарсы қасиеттерге ие екені белгілі және сондықтан жағармайлардың коррозия мен тотықтырғышқа қарсы қасиетін жақсарту мақсатында қолданылады. Көрсетілген қосылыстардың қатары моно- және бициклді ароматикалық көмірсутегілердің туындысы болып табылады.

Азот және күкірт органикалық қосылыстарының алуан түрлігіне қарамастан, тәжірибеде әртүрлі материалдарға қосынды ретінде қолдану тапшылық тудырып отыр. Бұл оларды алудағы технологияның күрделілігімен, тапшылығымен және шикізаттың қымбатшылығымен, улылығымен және басқа да факторларға байланысты.

Әрдайым импорттық препараттарды қолдану экономикалық жағынан тиімсіз, сондықтан отандық препараттарды дайындау бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналып отыр.

Бұл жұмыста біздің алдымыздағы мәселе қол жетімді шикізаттың түрі беттік активті қосылыстан жағармайларды тұрақтандырғыштардың жаңа түрін синтездеу болды.

Өңделген мұнайдың құрамындағы ароматикалық көмірсутегілер беттік активті заттарды алудың шикізат көзі болып табылды.

Түзілген беттік активті заттар жағармайлардың тұрақтандырғыштары ретінде зерттелді. Синтезделген қосылыстардың майдың эксплуатациялық қасиеттеріне әсері зерттелді. Алкилфенолдардың екіншілік аминдермен конденсациясы 37% формальдегид ертіндісімен жүргізілді. [2]

Бізді қызықтыратын мәселе біздің синтездеген алкилфенол туындыларының тотығуға қарсы әрекетін зерттеу. Осы мақсатта зерттеу үшін трансформатор майы мен дизель майы ДС-11 алынды. Трансформатор майын алу үшін шикізат ретінде парафинсіз май дистилляты мен аз шайырлы мұнай қолданылады. Әдеттегі тазалау әдісі – күкірт қышқылынан кейін сілтімен бейтараптандыру және кейде ағартатын топырақпен қосымша тазалау. Қату температурасы -45°С жоғары болмайтын трансформатор майлары шығарылады.

Трансформатор майының маңызды сапалық сипаттамасына келесілер жатады:

- Трансформаторда 70-80°С ауаның қатысында тотығуға қарсы жоғары беріктігі (тұрақтылық);
- Судың және механикалық ластанудың болмауы;
- Тәжірибеде қату температурасының өте төмен болуы кез келген төмен температурада майдың қозғалу аясын кеңейтуі.

Дизель майы ДС-11 (М10Б) – жаздық – майды талғамды тазалау – автокөліктерге, аз жылдамдатылған дизельмен қамтылған тракторларға, аз күкіртті отындармен жұмыс жасайтын қозғалтқыштарға арналған. Майды дистиллят негізінде және күкіртті мұнайдың

әртүрлі қосындысынан қалған қалдықтардан дайындайды. Ең қолайлы концентрация дайындау үшін алкилфенол метиламин туындысы трансформатор майына мынадай мөлшерде қосылды: 0,01; 0,02; 0,2; 0,3%.

Кесте 1 - ДС-11 (М10Б) ГОСТ 8581-63 майының сипаттамасы

Тұтқырлығы, сСт: 100°С-та 0 °С-та	11+/-0,5 2500-ден жоғары емес
Тұтқырлық индексі	83-тен төмен емес
Күлділігі, %	0,42 төмен емес
Сілті саны, мг КОН/ г май,	-
Ашық тигельде анықталатын лап ету температурасы, °С	200-ден төмен емес
Қату температурасы, °С	-25-тен жоғары емес
250°С-та Папок әдісімен анықталған термиялық тотығуға тұрақтылығы, мин	Нормаланбаған, міндетті түрде анықтау
ПЗВ бойынша жуғыш қасиеті,	1,0 балдан жоғары емес
Механикалық қоспалардың мөлшері, %	0,015 жоғары емес
С1 немесе С2 қорғасын маркаларының пластинкадағы коррозиялығы, г/м	10-нан жоғары емес
ДК-3 құрылғысындағы тотығуға қарсы тұрақтылығы: Тұнба,% 100°С тағы тұтқырлығы	 - -

Жоғарыда айтылған заттармен қоспадағы май үлгілерінің зерттелген нәтижелері 2-кестеде берілген.

Кесте 2 - Трансформатор майының тұрақтылығы

Зерттелетін үлгі	Майдағы қосындының мөлшері	ГОСТ981-55 бойынша тұрақтылығы		Сақтау нәтижелері
		Қышқыл саны, мг/КОН	Тұнба, %	
Трансформатор майы (т.м.) ОП маркалы	жоқ	0,279	0,079	-
Т.М + 2-дифенилметиламин - 4 үшін.бутилфенол	0,2 0,02	0,848 0,123	0,178 0,022	Мөлдір Түсі өзгермеді, тұнба жоқ
Т.М+2-н. амиллалилметиламин-4 үшін.бутилфенол	0,2 0,02	0,056 0,011	0,020 0,022	Мөлдір Түсі өзгермеді, тұнба жоқ
Т.М+2,2-диокси-3-гексаметилен-метил-амин 5,5 үшін. дибутил фенилсульфид	0,2 0,02 0,3	0,089 0,202 0,056	0,046 0,045 0,041	Мөлдір Түсі өзгермеді, тұнба жоқ

2-кестеден көріп тұрғанымыздай зерттелетін 0,2% алкилфенолдың диэтилметиламин туындысы тұнбаның аздаған өзгерісіне әкеледі және сол уақытта қышқыл санының 0,279-дан 0,848 мг/КОН-қа бірден көбеюіне алып келеді. Заттың концентрациясының 0,02%-ға дейін төмендеуі трансформатор майының тотығуға қарсы тұрақтылығын арттырады.

Сонымен бірге қышқыл саны 0,279-дан 0,123 мг/КОН-қа дейін, ал тұнба 0,079-дан 0,022%-ға дейін төмендейді.

Майға 2-н-амилаллил, метиламин-4 пен үшін.бутилді 0,02; 0,20; 0,30% көлемінде қосқанда концентрация артқан сайын майдың тұрақтылығы көтеріледі. Сөйтіп қышқыл саны 0,3% болатын зат 0,279-дан 0,056 мг/КОН-қа, ал тұнба 0,079-дан 0,041%-ға төмендейді.

Тотығуға қарсы ең тиімді қосылыстарға 2,2-диокси-3-гексаметиленметиламин, 5,5-ди-үшін.бутил және фенилсульфид жатады. Оларды майға 0,02; 0,20; 0,30% көлемінде қосқанда қышқыл саны мен тұнбаның түзілуін едәуір мөлшерде тежейді.

Алкилфенолдың метиламин туындылары 4 ай өткен соң да майдың түсін өзгертпейді.

ДС-11 дизель майының тұрақтылығы К.К. Папок, А.П. Зарубин және А.Б. Виппердің әдісі бойынша (ГОСТ 5726-53) 250 мл майды ПЗВ құрылғысында 2 сағат бойы келесі тәртіппен зерттелді:

Айналу жиілігі, көлем/мин	2500+/-50
Температура, ^{o}C	
Цилидрдің жоғарғы бөлігінде	300+/-2
Цилиндрдің ортаңғы бөлігінде	22+/-1
Картердегі май	125+/-1
Ауаның сіңірілуі	220+/-20

Зерттеуді аяқтағаннан кейін цилиндр мен поршеньді алады, сонымен қатар поршеньнің қаптал бөлігіндегі беткі жағының жуғыш қасиетін көріп, жеті прошеньді түрлі-түсті эталонды шкала бойынша анықтап, 0-ден 6-ға дейінгі баллдармен көрсетеді: таза поршень – 0 балл, қара поршеньнен лак түзілгені – 6 балл деп бағаланды. Эталонды түсті шкала бойынша қатар зерттелетін айырмашылығы жоқ бірдей майды, бірдей құрылғыны пайдаланғанмен 0,5 баллдан аспайды. Балл төмен болған сайын поршень таза, әрі майдың жуғыш қасиеті де жоғары.

3-кестеде бұл қосылыстардың нәтижелері берілген. Бұл кестеден көрсетілген қосылыстар дизель ДС-11 майының коррозиялығын 50 %-ға төмендетеді және термиялық тотығу тұрақтылығына әсер етпейді. Тұрақталған май үлгісінің коррозияға қарсы қасиетінің артуы жоғары температурада тұрақсыз қосылыстардың болуымен түсіндіріледі.

Бұл топтағы қосылыстар майдың ұсақталу қасиетін жақсартады. Алкилфенол мен тиобисалкилфенолдың жуғыштық көрсеткіші өте жоғары. Қосылыстың концентрациясына байланысты 70-90%-ға жетеді.

Кесте 3 - ДС-11 майына қосылыстардың әсері

Зерттелетін үлгі	Майдағы қосынды құрамы, %	Коррозия, г/м	Жуу шамасы, %	ПЗВ, балл	ГОСТ9352-60, T_{250} б/ша тұрақтылық
Дизель майы ДС-11	-	324	0	5	23
ДС-11+2дифенил метиламин-4 үшін.бутилфенол	0,5 1 1,5	179 140 133	- 48 96	4,0 4-4,5 -	- 28 -
ДС-11+2-н.амилаллил метиламин -4 үшін. бутилфенол	0,5 1 1,5	140 140 150	67 68 76	- 4,0 4,5	- 52 -
ДС-11+2,2диокси-3 гексаметиленметиламин-5,5үшін. дибутилфенил-сулфид	0,5 1 1,5 2	152 180 185 -	72 75 82 90	- - - 2,5	35 30 29 28

Сонымен, зерттеулер нәтижесінде алкилфенолдың метиламин туындылары сақтау жағдайында трансформатор майының тұрақтылығын және дизель ДС-11 майының тек жуу шамасын арттыратынын көрсетті. Майдың эксплуатациялық қасиетіне синтезделген қосылыстардың әсері зерттелді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей бұл топтағы қосылыстар төмен концентрацияда, ұзақ уақыт сақтау мерзімінде трансформатор майының тұрақтылығын, қышқыл санының азаюын, тұнбаның түзілмеуін және майдың түсінің өзгермеуін жақсартатыны дәлелденді. Бұл қосылыстар жоғары температурада дизель майының қоспасында тиімділігі аз бола тұра жоғары жуу шамасына ие екені байқалды.

Сондықтан зерттелген қосылыстар трансформатор майын сақтау және пайдалану кезінде тұрақтандырушы ретінде қолданылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] К.К. Папок. Химмотология топлив и смазочных масел./ Научн. Ред.А.Б. Виппер.- Москва: Воениздат, 1980. – С. 324.

[2] Токмурзин К.Х., Туркменбаева М.Б. Разработка способов получения комплексонов фенольного ряда. //Материалы международной.научно- технической конференции.-Актау, 1996. - С.211-216.

RESEARCH OF THE EFFICIENCY OF STABILIZERS APPLICATION TO FUEL OILS

Turkmenbayeva M.B., Dusembayeva A. B. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract.The article examines the effectiveness of the application of stabilizers based on alkylphenols to combustible lubricating oils.

Key words: combustible lubricating oils, stabilizers based on alkylphenols, performance properties.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СТАБИЛИЗАТОРОВ К ГОРЮЧЕСМАЗОЧНЫМ МАСЛАМ

Туркменбаева М.Б., Дуйсембаева А. Б. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются, исследование эффективности применения стабилизаторов на основе алкилфенолов к горючесмазочным маслам.

Ключевые слова: горюче-смазочные масла, стабилизаторы на основе алкилфенолов, эксплуатационные свойства.

УДК 52.656.030

Сейдалиева Л.К.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЯ ВИДОВОГО СОСТАВА И БИОМАССЫ ФИТОПЛАНКТОНА КАСПИЙСКОГО МОРЯ В ПРЕДЕЛАХ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В работе впервые дана качественная и количественная оценка состава и распределения фитопланктона Каспия в пределах Мангистауской области в связи с изменением гидрологического и гидрохимического режимов, вызванного повышением уровня и антропогенным загрязнением моря [1, 2, 3].

Выявлены закономерности распределения доминирующих и субдоминирующих групп, динамики численности и биомассы наиболее распространенных видов. Составлена карта-схема расположения исследуемых акваторий. В практическом отношении выявлены механизмы формирования и распределения фитопланктона, определены трофические уровни водных экосистем позволяющие правильно оценить состояние кормовой базы рыб дагестанского района Каспия. Определено три вида фитопланктона ранее в исследованном районе не отмеченных. Установлено, что благоприятные экологические условия обеспечили достаточно высокий уровень развития фитопланктона в исследуемый период, что свидетельствует о повышении общей биологической продуктивности, характерной, в частности для данного Каспия Северного Каспия.

Результаты статьи подтверждают целесообразность постоянного проведения комплексного Государственного экологического мониторинга на шельфе и прибрежной зоне Каспийского моря в пределах Мангистауской области.

Ключевые слова: Каспийское море, морской порт, нефтяной промысел, экологический мониторинг, морская флора, соленость, низшие растения, фитопланктон, диатомовые, сине-зеленые, видовой состав, численность, биомасса, виды – индикаторы, органические вещества, индекс сапробности.

Введение. В настоящее время, особое место занимает рассмотрение эколого-биологического состояния Каспийского моря, его биоразнообразия, а также анализ современной социально-экологической ситуации в Каспийском регионе.

Каспийское море имеет климатообразующее значение и уникально тем, что донесло реликтовую флору и фауну, в том числе крупнейшее в мире стадо осетровых рыб (90 % мирового запаса). В Каспийском море обитает более 500 видов растений и 850 видов животных. Каспий является главнейшим миграционным путем и местом обитания водоплавающих и береговых птиц [4]. Развитие водорослей зависит от комплекса факторов, сочетание которых определяет состояние альгоценоза.

Актуальность. Поэтому важное значение имеет наблюдение за основными гидрологическими и гидрохимическими характеристиками моря, на основе которых делается прогноз состояния экосистем Каспия [5]. Главную роль в водном питании (а также в поступлении биогенных и органических веществ) играет р. Волга. Влияние Урала и Терека носит локальный характер. Наиболее резкое изменение солености происходит в результате опреснения волжскими водами. Растительный мир Каспийского моря состоит из 728 видов и подвидов низших растений и 5 видов высших. Если на суше преобладают

высшие, то в морях - низшие растения (водоросли). Изменения уровня Каспийского моря являются косвенной причиной, по которой растения не могут прижиться [6,7].

Фитопланктон является неотъемлемой составной частью экосистемы моря и служит основным источником первичной продукции, за счет которого существуют вышестоящие по трофической пирамиде организмы - консументы.

Целью данной статьи является представление результатов исследования видового состава и биомассы фитопланктона в районах размещения нефтяных промыслов и портов в пределах Мангистауской области.

Новизна. В этой связи, полученные в работе результаты исследований могут служить основой для дальнейших исследований, и формирования Государственного кадастра морской флоры Каспия.

Материалы и методы исследований. Основной источник фактической информации –материалы исследований 2014 годав составе экологической группы Управления природных ресурсов и рационального природопользования Мангистауской области, при выполнении госбюджетной НИР № госрегистрации 0112РК2173, МОН РК. При проведении исследований, нами собран материал по фитопланктону, позволяющий анализировать годовой цикл его развития: исследовать сезонную динамику и оценить обилие. Гидробиологическими наблюдениями по фитопланктону было охвачено 7 станций и произведен отбор 24 проб (рис. 1).

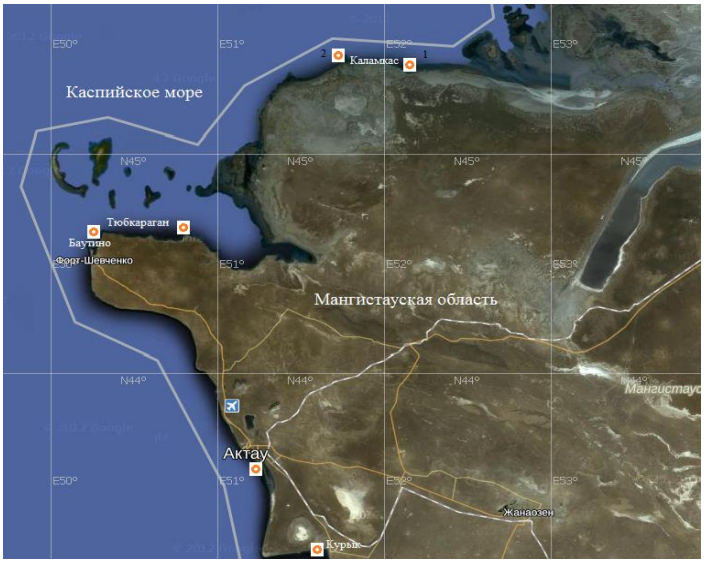

Рисунок 1 - Карта-схема точек отбора проб в прибрежной зоне Каспийского моря на территории Мангистауской области

Отбор проб проводился в летний период (июль) и осенний (сентябрь-октябрь) 2014 года. В пробах, отобранных по сезонам, для каждой станции определяется видовой состав, численность, биомасса, выделяются виды – индикаторы той или иной зоны загрязнения органическим веществом, вычисляется индекс сапробности и по совокупности данных дается оценка качества вод в классах. Пробы отбирались опрокидывающимся батометром объемом в 1 литр из поверхностного слоя воды и дна[8,9,10,11]. Пробы фиксировались 4% раствором формалина. Учет фитопланктона проводили в счетной камере Горяева. Индекс сапробности определялся по методу Пантле и Букка.

Результаты исследований.

Нефтяной промысел Каламкас. Лето. В фитопланктоне акватории месторождения были сняты пробы с2 станций. На станции КЛМ-1 был выявлен видовой состав водорослей из 3 систематических групп: диатомовые 9 видов, зеленые - 4, сине-зеленые водоросли - 2, пирофитовых – 3 вида. На станции Каламкас-2, диатомовые водоросли насчитывали - 5 видов. Пирофитовых вообще не обнаружено.

Наиболее распространенными среди диатомовых водорослей были следующие виды - Cyclotellacaspia (1,2-3,73%), Cyclotellameneghiniana (1,2 – 2,55%), Coscinodiscusgranii (1,2 до 6,36%), Actinocyclusehrenbergii (2,13 -3,18%). Общая численность в среднем фитопланктона по отобранным станциям составляла 5,82 млн.кл./м^3, суммарная биомасса – 21,0 мг/м^3. Основную долю биомассы составляли диатомовые (Bacillariophyta) водоросли – 95,35%., а по численности лидировали - сине-зеленые (Cyanophyta) - 53% и зеленые (Chlorophyta) водоросли - 74,4%. Пирофитовые(Pyrrophyta) водоросли, в июле этого года почти отсутствовали.

Доминирующими видами летнего (июль) фитоценоза были зеленая водоросль Binuclearialauterbornii (21,15%- 41,35%), сине-зеленые Aphanothececlathrata достигали около 74,91 и 95% в пробах, взятых со станции 1.Merismopediapunctata достигала по видовой встречаемости около 50%. На акватории отмечены виды-индикаторы сапробности: индекс сапробности варьировал от 1,9 до до 2,2 за счет преобладания видов - показателей III класса чистоты воды - «вода умеренно загрязненная».

Осень. В фитопланктоне акватории 2-х станций месторождения Каламкас обнаружено 20 видов водорослей из 4 систематических групп: диатомовые водоросли - 8, сине-зеленые- 5, сине-зеленые- 6, пирофитовые- 1. В отличие от летнего периода на станциях 1 и 2 отмечено слабое присутствие пирофитовых, их численность составила 0,05% (Glenodiniumcaspicum). Общая численность фитопланктона составила 1736.36млн.кл./м^3, что в пересчете на среднюю – 217,0 млн.кл./м^3.

Показатели несколько выше летнего периода. Основу численности составляли сине-зеленые водоросли – в среднем 83% от общего показателя, среди них на обеих станциях превалировали β-мезосапроб A. clathrata (30-95%),Lyngbyalimnetica(11.65% - КЛМ-1 и 33,37% - на КЛМ-2), β-мезосапроб Merismopediaminima.

Субдоминантом выступали зеленые водоросли B. lautebornii (27.08%), Oocystislacustris о- β 11,85% (станция КЛМ-2). Общая биомасса – 2384 мг/м^3 , что в пересчете на среднюю по количеству 2 станций составило – 98. На станции КЛМ-2 отмечается самый низкий уровень численности и биомассы фитопланктона. По биомассе преобладали крупноклеточные диатомовые водоросли (в среднем 89,25% от общего показателя).

Среди них наибольшую роль на ст. КЛМ-1, играли Fragillariacrotonensisvar. crotonensis о- β, C.jonesianus и Actinocyclusehrenbergii. Обнаружено 7 видов-индикаторов сапробности: β- и α-мезосапроб – по 2; о- и о-β-, α-β-мезосапроб – по 1виду. Индекс сапробности в среднем составил 1,81, варьируя от 1,78 до 1,84, что соответствует умеренно загрязненным водам.

Порт Баутино. Лето. В фитопланктоне акватории порта Баутино обнаружено 9 видов водорослей из 3 систематических групп: диатомовые -5, пирофитовые водоросли – 3, сине-зеленые – по 1 виду. Общая численность фитопланктона составляла 42,77 млн.кл./м^3, суммарная биомасса – 401,05 мг/м^3. По численности доминировали диатомовые (48,3% от общего показателя) и сине-зеленые водоросли (35,54%). Сине-зеленая водоросль O. amphibia (β-мезосапроб) составила 33% общей численности.

Лидирующее положение по численности занимали диатомовые C. caspia – 23,3% % от общего показателя. По биомассе преобладали крупноклеточные диатомовые водоросли (58% от общего показателя), среди которых наибольшее значение имели C. jonesianus, создавая 56% общей биомассы фитопланктона. Второе место занимали пирофитовые водоросли – 25% от общего показателя.

Они были представлены родами Exuviella иGymnodinium. На точках отбора у порта Баутино отсутствовала группа зеленые водоросли. На акватории отмечено 2 вида-индикатора сапробности: β- и α-мезосапробы. Индекс сапробности равен 1,62, что соответствовало «умеренно загрязненным» водам. Отмеченные колебания в структуре фитопланктона носят, по всей видимости, сезонный характер.

Осень. В фитопланктоне акватории порта Баутино обнаружено 9 видов водорослей из 2 систематических групп: диатомовые - 8, сине-зеленые - 1 виду. В текущем году, как и в прошлом (по данным областного управления природопользования), отсутствовали зеленые водоросли и пирофитовые.

Однако по показателям фондовых материалов прошлого года данные виды присутствовали в образцах проб, что указывает на то, что они на данной акватории ранее отмечались. Отмечается неравномерность их присутствия на данной акватории.

Общая численность фитопланктона составляла 185,42 млн.кл./м^3,что в переводе на среднюю численность - 46,35. От суммарной численности диатомовые составили около 56,6%, а сине-зеленые водоросли - 21%.

Доминантом являлись β-мезосапробсинезеленаяO. amphibia, давшая 28% общей численности и диатомеи C. convolutus (21%) и Chaetocerossubtilisvar. abnormisf. simplex (15%).Общая биомасса – 1300,8 мг/м^3, что в среднем – 325,2.

По биомассе преобладали диатомовые водоросли (99,7% от общего показателя), среди которых наибольшее значение имели представители рода CChaetocero (Convolutus и Subtilis), Rh. calcar-avis и, Nitzschiatenuirostris. Их вклад составил соответственно 15%, 23 и 26% общей биомассы фитопланктона. Основным видом сине-зеленых водорослей была - Oscillatoriaamphibianβ- 51.83%. На акватории отмечено 3 вида-индикатора сапробности – β- и α-мезосапроб. Индекс сапробности равен 1,96.

Порт Актау. Лето. Проводили исследования акватории порта Актау по 4 станциям.

В фитопланктоне акватории порта Актау обнаружено 7 видов водорослей из 2 систематических групп: диатомовые водоросли - 6 видов, пирофитовые - 1. Отсутствовали зеленые и сине-зеленые водоросли. Общая численность фитопланктона составляла 18,6 млн.кл./м^3, суммарная биомасса - 768,1 мг/м^3. Основу численности составляли диатомовые водоросли – 69,6 % от общего показателя. Доминантами являлись диатомовые Rhizosolenia flagilissima (27% общей численности) и Rh.calcar-avis (18%). Gymnodiniumvariabile составляла в среднем около 20,54%. По биомассе преобладали крупноклеточные диатомовые водоросли (94,22% от общего показателя), среди которых наибольшую роль играли Coscinodiscusgigasи Rh. calcar-avis, создавая 50 и 29% общей биомассы фитопланктона, соответственно.

Осень. В фитопланктоне акватории порта Актау обнаружено 13 видов водорослей из 4 систематических групп: диатомовые водоросли - 9, пирофитовые - 2, сине-зеленые и зеленые - по 1 виду. Общая численность фитопланктона составила 183 млн.кл./м^3, что в среднем составило 45,75. Основу численности составили сине-зеленые (56%) и диатомовые водоросли (35%). Доминантом являлась сине-зеленая β-мезосапробO.amphibia (45% общей численности), субдоминантам о-β-мезосапроб зеленая B. braunii (11%). Общая биомасса – 1283,74 мг/м3, что в переводе на среднюю – 321,0 (выше показателей летнего периода) По биомассе преобладали крупноклеточные диатомовые (90,30% от общего показателя) и пирофитовые водоросли (7,12%).

Из диатомей наибольшую роль в количестве фитопланктона играла C. Convolutus и Cyclotellameneghiniana [18]. На акватории отмечено 4 вида-индикатора сапробности: α-мезосапроб – 2, β- и α-β-мезосапробов – по 1 виду. Индекс сапробности равен 2,14-2,16.

Порт Курык. Лето. В фитопланктоне акватории порта Курык обнаружено 7 видов водорослей из 2 систематических групп: диатомовые водоросли - 3, пирофитовые - 4 вида. Общая численность фитопланктона составляла 16,92 млн.кл./м^3, суммарная биомасса – 352,7 мг/м^3. По численности превалировали диатомовые (54,9%) и пирофитовые (45%) водоросли. от общего показателя. Доминантами являлись диатомовые Rh. calcar-avis, Rh. Flagilissima (18-21%) и пирофитовые Gonyaulax spinifera (19,8%). По биомассе преобладали крупноклеточные диатомовые водоросли (63,68% от среднего показателя). Rh. calcar-avis, создавала 54% общей биомассы фитопланктона.

Осень. В фитопланктоне акватории порта Курык обнаружено 13 видов водорослей из 3 систематических групп: диатомовые водоросли – 7, сине-зеленые - 2, пирофитовые - 4 вида. Общая численность фитопланктона составляла 327,1млн.кл./м^3, что в пересчете на среднюю - 81,77. По численности преобладали сине-зеленые (72%) и диатомовые водоросли (23%), соответственно, от общего показателя.

Доминантами являлись сине-зеленые O. amphibia (β-мезосапроб) и L. limnetica, дающие соответственно 42 и 28% общей численности фитопланктона. Биомасса в среднем составила – 275,77 мг/м^3 и резко выросла относительно показателей летнего периода на 2-х станциях. По биомассе преобладали диатомовые (58,5% от общего показателя) и пирофитовые водоросли (39,07%). Диатомея C. convolutus и пирофитовая Exuviella cordata и Prorocentrumscutellum составляли основу биомассы. На акватории отмечено 4 вида-индикатора сапробности: α- и β-мезосапроб. Индекс сапробности равен 1,96.

Обсуждение. Проведенные исследования, отобранных проб с 24 точек разных станций, позволили отметить повторяющуюся картину, что в биомассе фитопланктона основная роль принадлежит диатомовым водорослям. Наибольшее количество видов отмечено на станциях КЛМ-1,2. Снижено количество видового разнообразия фитопланктона по систематическим группам в летний период в южных портах Тюб-Караган, Баутино, Курык и Актау на фоне снижения и частоты встречаемости отдельных видов диатомовых, сине-зеленых и зеленых. Пирофитовые отсутствовали на станции Каламкас-1. Но вместе с тем, возросло число видов в портах Актау и Курык, а также Каламкас соотносительно показателей прошлого года.

Следует отметить, что к осеннему периоду увеличивается численность сине-зеленых водорослей, достигая более чем 60% от общей численности фитопланктона. Эта закономерность превалирование численности сине-зеленых водорослей сохраняется по

всем периодам роста и развития фитопланктона. Меньше всего, по численности занимают представители пирофитовых водорослей- 4% в летний период, и в осенний период их численность снижается в 4 раза. На некоторых станциях они отсутствуют.

На рисунках 2 и 3, отражается закономерность распределения биомассы по исследуемым станциям в летний и осенний период. Здесь выявляется обратная закономерность, а именно лидируют по биомассе крупноклеточные диатомовые водоросли, достигая 90%, а сине-зеленые по биомассе имеют самые низкие показатели – 3%, независимо от периода сбора проб.

Сине-зеленые водоросли представлены мелкоклеточными особями, поэтому такая невысокая их биомасса на фоне высокой численности.

На каждой станции отмечается свой вид, являющийся диминантным. Например, на станции Курык доминантами являлись сине-зеленые O. amphibia (β-мезосапроб) и L. limnetica, дающие соответственно 42 и 28% общей численности фитопланктона.

По биомассе преобладали диатомовые (58,5% от общего показателя) и пирофитовые водоросли (39,07%). Диатомея C. convolutus и пирофитовая Exuviellacordata и Prorocentrumscutellum составляли основу биомассы.

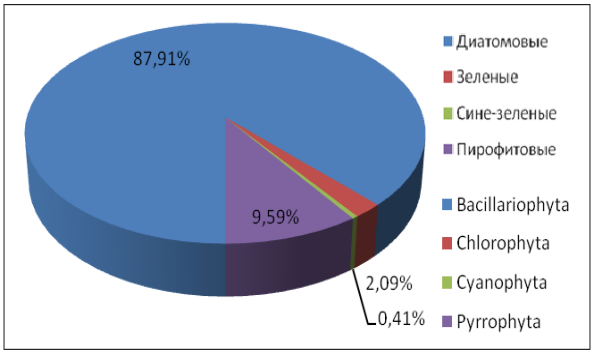

Рисунок 2 - Распределение биомассы мг/м^3 фитопланктона по7 станциям акватории Каспийского моря, лето 2014 года

Индекс сапробности варьировал от 1,54 до 2,26, что соответствует III классу качества воды - «вода умеренно загрязненная».

Например, на акватории станции Курык отмечено 4 вида-индикатора сапробности: α- и β-мезосапроб. Индекс сапробности равен 1,96. Итак, по всем станциям имеются свои мезосапробные виды, создающие класс качества воды. На фоне такой огромной

изменчивости нельзя делать никаких выводов о том, что наблюдающаяся иногда высокая численность некоторых родов диатомовых водорослей и сине-зеленых водорослей, свидетельствует об антропогенных изменениях экосистемы Каспийского моря.

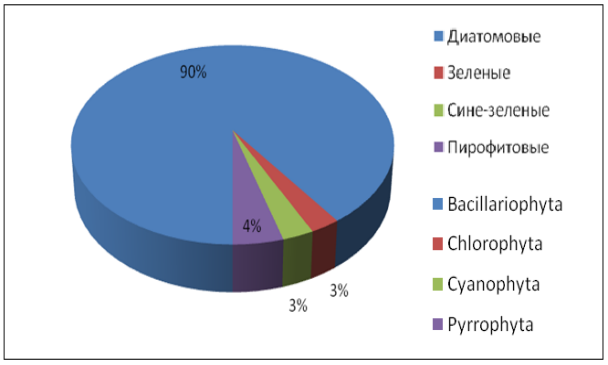

Рисунок 3 - Распределение биомассы мг/м^3 фитопланктона по всем станциям акватории Каспийского моря, осень 2014 года

Вывод. Целью исследований является представление результатов исследования видового состава и биомассы фитопланктона в районах размещения нефтяных промыслов и портов в пределах Мангистауской области.

Следует отметить, что по всем станциям отмечен рост и развитие фитопланктона, который имеет свое видовое многообразие и имеет лидирующие виды. Численность и биомасса имеют тенденцию к изменению численности, как в сторону ее уменьшения, так и в сторону увеличения.

По численности доминируют сине-зеленые водоросли, численность которых нарастала к осеннему периоду, достигнув 74%. По биомассе, наоборот, лидировали диатомовые водоросли, имеющие в своем видовом разнообразие крупноклеточные виды (90%). Наименьшим видовым разнообразием и меньшей частотой встречаемости видов обладают станции портов Тюбкараган, Курык, Актау, Баутино. Общее количество видов фитопланктона на исследуемых станциях составляет - 63 вида, в целом по данным Казахстанского агентства прикладной экологии (КАПЭ) 164 и 168 по данным ТОО «Мекенсак»). Это объясняется тем, что на самом деле на территории Мангистауской области расположено 47 станций, охват которых возможен только при проведении государственного мониторинга. Отмеченные изменения в структуре видового состава, численности и биомассы обусловлены естественной сезонной и межгодовой изменчивостью фитопланктона. Оценка качества воды по фитопланктонному сообществу

характеризует воды исследованной акватории в целом как «умеренно загрязненные» органическими веществами (β-мезосапробная зона).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Samal Syrlybekkyzy., Gusman Z. Kenzhetayev., Aliya R. Togasheva. Lyaylim S. Tayzhanova. 17-Year Periods of Rising and Falling Water Levels in the Kazakhstan Section of the Caspian Sea, European Researcher, 2014, Vol.(69), № 2-2, p. 401-412.

[2] Syrlybekkyzy S., Suleimenova N.Sh., Kenzhetayev G.Z. Снижения и повышения уровня в Казахстанский части Каспийского моря , Материалы III Международной научно-практической конференции «Наука, образование, инновации». Республика Болгария, г. Шумен, 21-23 мая 2014 г, С: 293-310.

[3] Сыдыков Ж.С., Бочкарев В.П. Гидрогеологические и инженерно-геологические условия прибрежной зоны Каспийского моря и прогноз их изменений., Доклады НАН РК. «Гылым», №6,1995, С. 43-48.

[4] Малиновская Л.В., Кочнева Л.А. Состояние зообентоса в районах нефтяных месторождений Западного и Восточного Кашагана, Каламкаса, Рыбохозяйственные исследования на Каспии: Результаты НИР за 2001 год, Астрахань, 2002, с. 141-148.

[5] Умербаева Р.И., Попова Н.В., Саркисян Н.А. Характеристика фитопланктона мелководной части Северного Каспия, Юг России: Экология и развитие. № 1, 2012, Махачкала, 2012, с. 43-49.

[6] Абилгазиев А.А., Кенжегалиев А., Сокольский А.Ф. Исследование состояния фитопланктона в районе акватории структуры Жамбай восточной части Каспия, Вестник Астраханского Государственного технического университета, 2006, № 5, с. 365.

[7] Кенжегалиев А., ОразбаевБ.Б., Жумагалиев С.Ж. Кенжегалиева Д.А. Исследование экологического состояния гидробиологических сообществ Казахстанского сектора Каспийского моря в период подготовки нефтегазовых месторождений к разработке, Безопасность жизнедеятельности. 2013, № 10, с. 39-44.

[8] Ардабьева А.Г., Татаринцева Т.А. Сезонные изменения фитопланктона Северного Каспия в условиях зарегулирования волжского стока, Теоретическая экология, МГУ, 1987, 111-116.

[9] Татаринцева Т.А., Терлецкая О.В. Характеристика фитопланктона Каспийского моря: Тезисы докладов Ш Всероссийской конференции по проблемам промысловых прогнозов, Мурманск., 1995, с. 89-97.

[10] Рубцова Е.Г., Ардабьева А.Г., Татаринцева Т.А., Терлецкая О.В.

Распределение фитопланктона в Каспийском море в 1994г.: Тезисы конференции молодых ученых, Владивосток, 1995, С.71-73.

[11] Ардабьева А.Г. Качественный состав диатомовых водорослей в Северном Каспии в весенний период: Тезисы докладов на XI Всерососсийской конференции по промысловой океанологии., ВНИРО, 1999, с. 123-128.

STUDIES OF THE SPECIES COMPOSITION AND BIOMASS OF PHYTOPLANKTON CASPIAN SEA WITHIN THE MANGISTAU REGION

Seydalieva L.K. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. For the first time given a qualitative and quantitative assessment of the composition and distribution of phytoplankton of the Caspian Sea within the Mangistau region due to changes in hydrological and hydrochemical regimes caused by increased levels of anthropogenic pollution of the sea and [1,2,3].

The regularities of the distribution of the dominant and subdominiruyuschih groups of population dynamics and biomass of the most common types. A map showing the location of the surveyed area.

In practical terms, to identify the mechanisms of formation and distribution of phytoplankton determined trophic levels of aquatic ecosystems can correctly assess the state of fodder fish Dagestan area of the Caspian Sea. It defined three types of phytoplankton in the investigated area previously not selected. It was found that favorable ecological conditions ensure a sufficiently high level of phytoplankton in the study period, indicating that the increase in the overall biological productivity characteristic, in particular for the Caspian Sea of the North Caspian.

Our results confirm the feasibility of a permanent complex of the state environmental monitoring offshore and coastal area of the Caspian Sea within the Mangistau region.

Key words: Caspian Sea, the sea port, oil field, environmental monitoring, marine life, salinity, lower plants, phytoplankton, diatoms, blue-green, species composition, abundance, biomass, species - indicators of organic substances saprobity index.

МАНҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ ШЕҢБЕРІНДЕ КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІНДЕ ФИТОПЛАНКТОННЫҢ ҚУРАМЫ МЕН БИОСАЛМАҒЫН ЗЕРТТЕУ.

Сейдалиева Л.К. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Алғаш рет салдарынан антропогендік ластану мен теңіз деңгейін арттыру туындаған гидрологиялық және гидрохимиялық режимдерінің өзгерістерге Маңғыстау

облысы шеңберінде Каспий теңізінің фитопланктонның құрамы мен бөлу сапалық және сандық бағалау берілген

Ең көп тараған түрлерінің биомасса және санның динамикасы, доминирленген және субдоминерленген топтың заңдылығы анықталған. Сұралған ауданның орнын көрсететін карта-сызбасы құрастырылған.

Іс жүзінде, фитопланктонның қалыптастыру және бөлу тетіктерін анықтау үшін, су экожүйелерінің трофикалық деңгейлерінің Каспий теңізінің Дағыстан аудандың балық жемшөбінің базасының жағдайын дұрыс бағалауға болатынын анықталған.

Бұрын таңдалмаған зерттелген ауданда фитопланктонның үш түрін анықтаған. Бұл қолайлы экологиялық жағдайлар Солтүстік Каспийдің Каспий теңізі бойынша, атап айтқанда, жалпы биологиялық өнімділігі тән осы көбеюді, көрсете отырып, оқу кезеңінде фитопланктонның жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз ету екендігі анықталды .

Мақала нәтижелері теңіздегі мемлекеттік экологиялық мониторинг тұрақты кешенді мен Маңғыстау облысының аясында Каспий теңізінің жағалау аймағын мүмкіндігін растайды.

Түйінді сөздер: Каспий теңізі, теңіз порты, мұнай кәсіпшілігі, экологиялық мониторинг, теңіз флорасы, тұздылығы, төменгі өсімдіктер, фитопланктон, көк-жасыл, түрлік құрамы, саны, салмағы, түрлері – индикаторлары, органикалық заттар, индексі сапробности.

Актуальные проблемы социально-экономического развития и правового регулирования

УДК 631. 95 (045)

Еркулова Г.С.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ ПОДГОТОВКИ И РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ И УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАДРОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Глобальная конкурентоспособность – это главная задача на сегодняшний день поставленный Главой Государства Н. Назарбаевым перед страной. В связи с этим наибольший упор делается на образовательную отрасаль. На этой статье мы рассмотрели систему подготовки управленческих кадров для сферы бизнеса в стране. Изучили некоторые недостатки и предложили ряд рекомендации по совершенствованию данной системы.

Ключевые слова: конкурентоспособность, бизнес школы, подготовка кадров, развитие, образование.

В своем последнем Послании народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» Глава Государства Н. Назарбаев отметил: «Предстоит адаптировать систему образования, коммуникации и сферу стандартизации под потребности новой индустриализации. Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний». Это значит что грядет новая эра, во всех отраслях профессии, в котором нужно суметь выстоять все трудности и быть конкурентоспособным. На сегодняшний день наряду с положительными тенденциями в области экономики, имеются и некоторые проблемы ведения бизнеса во многих развивающихся странах, включая и нашу республику [7].

В этом плане большую роль играют бизнес школы, ответственные за подготовку предпринимательских и управленческих кадров для бизнеса. В настоящее время одним из главных приоритетов государственной политики Казахстана является обеспечение квалифицированными кадровыми ресурсами потребностей приоритетных секторов

экономики в рамках индустриально-инновационного развития. В Государственной программе развития образования на 2011-2020 годы обозначено, что «Инвестиции в человеческий капитал крайне необходимы для создания технически прогрессивной, производительной рабочей силы, которая может адаптироваться в быстро изменяющемся мире. Успешными экономиками будущего будут те, которые инвестируют в образование, навыки и способности населения» [4].

Сегодня, системе бизнес-образования Казахстана наряду с вузами/бизнес школами, широко представлены тренинговые и консалтинговые компаниий, реализующие краткосрочные программы, консалтинговые проекты, бизнес курсы. Большую роль в обучении и подготовке предпринимательских кадров в Казахстане играет Фонд развития предпринимательства «Даму». Помимо них присутствуют и представительства зарубежных бизнес школ и компаний [2].

Развитие системы бизнес-образования обусловлено растущим спросом на обучение и профессиональное развитие предпринимательских и управленческих кадров. В Стратегии «Казахстан-2050», предпринимательство признано «движущей силой нового экономического курса». Правительство Казахстана ставит особый акцент на развитии малого и среднего бизнеса. В Посланиях народу Казахстана Глава Государства, придает особое значение развитию малого и среднего бизнеса, обозначая их как «главный инструмент индустриальной и социальной модернизации Казахстана в XXI веке». Для выполнения этой задачи естественно, нужны профессионально обученные предпринимательские кадры [6].

К сожалению, на сегодняшний день уровень подготовки и развития предпринимательских и управленческих кадров в стране является недостаточным. Современные условия ведения бизнеса в Казахстане выдвигают новые требования к руководящим кадрам. От современного руководителя требуется умение стратегически мыслить и принимать нестандартные решения в быстро меняющихся условиях. Умение управлять предприятием наряду с лидерскими качествами и коммуникативными навыками становятся ключевым фактором успешной деятельности руководителя компании. Для того, чтобы стать таким руководителем, недостаточно иметь базовое университетское образование и практический опыт управления. Необходимы знания современных технологий управления бизнесом, способность моделировать развитие своего дела и генерировать новые идеи по эффективному управлению бизнесом. Иначе говоря, современному руководителю необходимо управленческое бизнес образование. Важной проблемой казахстанских бизнес школ является отсутствие подготовленных преподавателей-практиков. Преподаватели экономических дисциплин зачастую не имеют

практического опыта работы на производстве, следовательно, владеют только теорией. Практики, т.е. специалисты, имеющие успешный практический опыт, не владеют методикой преподавания. Учитывая высокие требования, предъявляемые к программам MBA и ДВА со стороны слушателей, в большинстве своем являющиеся руководителями высшего и среднего звена компаний, бизнес школы вынуждены привлекать бизнес-тренеров, количество которых в Казахстане, к сожалению, недостаточно. Поэтому, во многих случаях в разных бизнес сферах можно увидеть одних и тех же преподавателей - бизнес тренеров. Второй недостаток казахстанских бизнес учреждений это - низкие требования к поступлению (отсутствие вступительных экзаменов, наподобие GMAT, широкок практикующиеся западными бизнес школами). В результате, в одной аудитории вместе с сильными студентами, владеющими всеми необходимыми базовыми знаниями и навыками для освоения программы MBA, могут быть и слабые студенты, не имеющие соответствующего образования и не владеющие основами экономики и управления. Следовательно, бизнес школы должны усилить требования к поступлению и приему кандидатов на бизнес-образовательные программы. [1].

По результатам исследования «Состояние и уровень развития человеческого капитала в Казахстане», в рамках которого изучались оценки населением и экспертами состояния системы образования Казахстана, около 57% участников опроса оценили существующую в республике систему образования, как неэффективную. В соответствии с результатами, в повышении профессиональных навыков нуждаются больше всего управленцы среднего звена (61,5%) и индивидуальные предприниматели (63,6%) [2].

В целях устранения существующих недостатков и решения проблем, следует разработать концепцию развития бизнес-образования на государственном уровне. Необходимо создать рабочую группу, в состав которой будут входить представители всех заинтересованных сторон (государства, бизнеса и образования). В работу рабочей группаы можно внести такие пункты:

- совершенствовать законодательную базу в области бизнес-образования; внести изменения и дополнения в Закон «Об Образовании» по послевузовскому и дополнительному образованию с учетом специфики программ MBA, DBA, а также программ профессионального развития и повышения квалификации;
- ввести систему планирования и прогнозирования потребности рынка в профессиональных кадрах; разработать систему квалификаций и профессиональные стандарты в соответствии с современными тенденциями;

- обеспечить государственную поддержку инициативам, направленным на социальное партнерство, создание механизмов общественного управления системой профессионального бизнес образования и оценки ее результативности.

Работодатели в свою очередь могут руководствоваться такими критериями как, формирование национальной команды экспертов по разработке профессиональных стандартов, участвовать в управлении содержанием образовательного процесса через участие в Попечительских Советах вузов, совместно с академическим сообществом утверждать темы дипломных работ и магистерских диссертаций с ориентацией на конкретные спросы из государственного или частного сектора [8].

Бизнес школы должны на регулярной основе проводить работу по обновлению содержания бизнес программ, адаптировать их к постоянно изменяющимся условиям на рынке труда, совместно с бизнес сообществом разработать программу стажировок на предприятиях для преподавателей бизнес - экономических дисциплин вузов, выдвигать кандидатуры на позиции «независимых директоров» компаний, участвовать в разработке стратегий компаний с учетом интересов академического сообщества, пересмотреть требования к поступлению на программы MBA и ДВА, ввести комплексный экзамен по примеру GMAT, активизировать работу по интернационализации учебного процесса, обучать слушателей принципам кросс-культурного менеджмента [9].

От качества подготовки предпринимательских и управленческих кадров зависит конкурентоспособность предприятий и экономики Государства в целом. Несмотря на все плюсы в развитии экономики, существуют и минусы, сдерживающие развитие бизнеса. Для решения таких проблем необходимо мобилизовать все ресурсы, включая бизнес (работодателей) и государство (министерства и ведомства), поскольку качество бизнес-образования, в конечном счете, предопределяет конкурентоспособность экономики страны. Рост экономики невозможен без хорошо обученных и подготовленных менеджеров. Именно система бизнес образования играет определяющую роль в формировании и развитии трудовых ресурсов. Именно от развития данной сферы во многом зависит уровень человеческого капитала в стране, а значит будущее экономики и благосостояние народа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] ООН, Европейская Экономическая Комиссия: Обзор инновационного развития Казахстана, - 2012 [Электронный ресурс] URL: un.org/ru/publications/pdfs/ innovative_development_survey_kazakhstan_rus.pd

[2] Отчет "Ernst&Young" Представления и реальность. Исследование инвестиционной привлекательности Казахстана, 2012-URL: fic.kz/uploads/file/documents us/120530_Investment_Attractiveness_Survey_2012_rus.

[3] Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан. - Астана: Акорда, - 2010.

[4] Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020.

[5] Послание Президента РК «Стратегия «Казахстан - 2050», - Астана, 2012

[6] Послание Президента РК «Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», - Астана, 2014

[7] Послание Президента РК «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции», 2018.

[8] Можарова В.В., Уровень образования и профессиональной подготовки граждан как фактор конкурентоспособности человеческого капитала в Казахстане, - Астана,2012. kisi.kz/site.html?id=9560

[9] The Global Competitiveness Report 2013-2014. World Economic Forum, 2013.P.234-235.weforum.org

RAISING THE LEVEL OF TRAINING AND DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL AND MANAGERIAL PERSONNEL IN KAZAKHSTAN

Yerkulova G.S. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. Global competitiveness is our country’s main task today that was put by the President of the country N. Nazarbayev. In this regard, the great emphasis is placed on education industry. On this article, we have considered the system of preparation for business management in the country. We have also examined several shortcomings and suggested a number of recommendations in order to improve the system further.

Key word: competitiveness, business schools, training, development, education.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ БАСҚАРУШЫЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ ЖӘНЕ ДАМЫТУ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ

Еркулова Г.С. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Әлемдік бәсекеге қабілеттілік – бұл біздің алдымызға Елбасымыз Н. Назарбаевтың қойып отырған ең басты міндеті. Бұл орайда ең алдымен мемлекеттің білім саласына үлкен мән берілмек. Аталған мақалада біз елдегі кәсіпкерлік саласын басқарушы

мамандарды дайындайтын білім жүйесін қарастырдық. Жұмыс барысында кейбір кемшіліктерді зерттеп, аталмыш саланы жақсарту жолында бірқатар ұсыныстарымызды енгіздік.

Түйінді сөздер: бәсекеге қабілеттілік, бизнес мектептер, кадрларды дайындау, дамыту, білім беру.

УДК 378.2

Имашова Ж.Д.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ РЕГИОНА КВАЛИФИЦИРОВАННЫМИ КАДРАМИ

Аннотация. В статье изложены вопросы подготовки специалистов для туристической отрасли, которая является динамично развивающейся отраслью; рассмотрены принципы современной модели профессионального туристского образования. Мировой опыт развития туриндустрии свидетельствует о том, что профессиональное образование кадров – это обязательное условие успешной работы туристических компаний и дальнейшее развитие туризма приведет к еще большему увеличению спроса на квалифицированные кадры.

Ключевые слова: туризм, туристическая отрасль, профессиональные кадры, регион, обучение, образование.

В Послании Президента Нурсултана Назарбаева «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации» сектор туристской индустрии определен одним из экономических приоритетов государства на долгосрочный период в числе семи кластеров [1].

В современных условиях развития мировой экономики туризм становится одной из перспективных и динамично развивающихся отраслей. По данным ЮНВТО туризм занимает четвертое место в мировом экспорте товаров и услуг (7,4%), уступая только экспорту автомобилей, продуктов химии и топлива. По доходности данная отрасль занимает третье место в мире после нефтедобывающей промышленности и автомобилестроения [2].

Сегодня туризм становится насущной потребностью все большего количества людей в мире. Средства массовой информации, маркетинг сделали свое дело – внедрили в сознание людей необходимость и прелесть путешествий не только с точки зрения познания, но и с точки зрения восстановления и получения разнообразных удовольствий. Причем понимание комфорта и удовольствий с развитием туризма в мире претерпело существенные изменения в сторону повышения стандартов и огромного разнообразия предложений.

Туризм в нашем регионе является динамично развивающейся отраслью, поэтому вопрос подготовки кадров для этой сферы на базе учебных заведений республики в настоящее время очень актуален.

Постановлением Правительства Республики Казахстан от 19 мая 2014 года № 508 утверждена Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года, согласно которой в Казахстане предусмотрено создание пяти туристских кластеров: Астана, Алматы, Восточный Казахстан, Южный Казахстан и Западный Казахстан.

Западный Казахстан является кластером, который включает в себя всю Мангистаускую область и часть Западно-Казахстанской области. Город Актау будет являться центром данного кластера, в котором расположены ключевые места туристского интереса: подземные мечети Бекет-Ата, Шопан-Ата и Караман-Ата, мавзолей Омара и Тура; некрополи полуострова Мангышлак; гора Шеркала; Каракия - Каракольский государственный природный заказник; курорт «Кендерли».

Кластер Западный Казахстан будет позиционироваться как «Каспийская Ривьера» [2].

Включение нашего региона в Концепцию развития туризма дает мощный толчок для развития туристической отрасли, инженерно-транспортной и туристской инфраструктуры, улучшения качества туристских услуг и подготовки кадров в сфере туризма, развития туристского имиджа региона.

Концепция предполагает развитие воздушного транспорта, сооружение аэропортов в курортной зоне отдыха «Кендерли», сооружение вертолетных площадок в Актау, на горе Шеркала и курорте «Кендерли»; усовершенствование инфраструктуры существующих железнодорожных вокзалов в городах Актау, Жанаозен; развитие автомобильного транспорта, в частности, реконструкция автодорог город Актау - гора Шеркала; город Актау - Каракия-Каракольский государственный природный заказник; город Актау - курорт «Кендерли»

Также предлагается разработать программы развития уличной инфраструктуры в крупных городах, кластерных центрах, а также центрах существующих курортных зон на

основе современных стандартов (указатели и вывески, тротуары, малые архитектурные формы и т.д.).

Бурное развитие кластера до 2020 года приведет к увеличению спроса на квалифицированные кадры, и, одновременно, туриндустрия привлечет к себе молодое поколение, которая усмотрит перспективность отрасли, где можно реализовать себя, добиваться целей и зарабатывать, тем самым увеличивая число абитуриентов на специальности в сфере туризма.

Значит, уже сегодня при подготовке будущих кадров нужно учитывать наметившиеся тенденции. Поэтому и возникает потребность в подготовке специалистов нового типа, неординарно мыслящих, обладающих широкими знаниями и навыками в смежных областях. Такая сфера деятельности, как туризм и гостиничное хозяйство, чрезвычайно многообразна и сложна. Это государственные структуры и учебные заведения, предприятия и фирмы, общественные организации и частные лица. Главная цель - органично вписаться в данную систему взаимоотношений. А что мы можем предложить этой системе? Естественно, предоставить квалифицированных выпускников, по своим профессиональным, морально-психологическим качествам, готовых работать в сфере сервиса и туризма.

Сейчас в республике идет работа по подготовке профессиональных кадров для туристской отрасли, образование в сфере туризма динамично развивается и совершенствуется. Конечно, пока еще рано сравнивать казахстанское туристское образование с зарубежным, где оно существует 50-80 лет [3].

Туризм – такой же бизнес, как и любой другой. И в этой сфере нужны профессинальные кадры разного уровня – от секретаря до управляющего. При этом не любой человек может работать в этой сфере, а только тот, кто обладает определенным набором личных и профессиональных качеств.

Повышение эффективности подготовки профессиональных кадров туристской квалификации в значительной степени обусловлено взаимосвязями с практической деятельностью. Программа обучения и проектирование учебников должны учитывать особенности туристского рынка, реагировать на динамику туристического рынка и должны быть сориентированы на функции туристской организации на рынке туристских услуг.

Современная модель профессионального туристского образования основывается на следующих принципах:

- ориентированность на практическую подготовку специалистов;

- учет запросов работодателей, их квалификационных требований; компетентностный подход;

- предоставление студентам возможности выбора индивидуальной образовательной траектории, обеспечение непрерывности и многоуровневости программ;

- применение современных информационных и образовательных технологий в обучении;

- сертификация образовательных программ на основе международных стандартов качества.

Совмещение теории и практики – основная черта обучения туризму и гостеприимству. Во многих школах за границей на практику отводится столько же времени, сколько на теоретическую часть.

Поэтому одним из важнейших моментов обучения является прохождение практики. В ее процессе студенты должны получать возможность не только ознакомиться с деятельностью предприятий, но и устроиться на работу. Многие работодатели считают, что студенты заканчивают учебные заведения с недостаточным уровнем знаний, так как в процессе обучения отсутствует постоянно действующая производственная база, слабы связи учебных заведений с действующими предприятиями. Работодатели сетуют на низкий уровень практических навыков у студентов и выпускников специальностей. А между тем, при организации производственной практики учебным заведениям нередко приходится с огромным трудом уговаривать туристские фирмы и компании принять к себе на практику двух-трех студентов, несмотря на то, что практиканты могут оказать предприятию, пусть небольшую, но все-таки помощь, особенно в пиковый сезон. Кроме того, такое сотрудничество – лучшая для турфирмы возможность «приглядеться» к практиканту. Как знать, может, в будущем он станет незаменимым работником этой фирмы [4].

С 2008 года наш университет осуществляет подготовку кадров в сфере туризма. Целью учебного процесса при подготовке специалистов в данной отрасли является создание условий студентам для успешного освоения учебного плана специальности.

При подготовке специалистов большое внимание уделяется прохождению практики студентами. В этих целях подписываются договора о сотрудничестве с предприятиями и фирмами региона. При прохождении учебно-ознакомительной практики студенты посещают исторические, культурные объекты региона: мечети, мавзолеи, некрополи, самостоятельно разрабатывая маршруты, изучают туристско-рекреационный потенциал региона.

В 2012 году для прохождения учебно-ознакомительной практики студенты выезжали в города Алматы и Астану, где предусматривалась экскурсионная программа, знакомство с достопримечательностями, посещение музеев и национальных парков.

Благодаря руководству нашего университета студенты 2 и 3 курсов специальности «Туризм» в июне-июле 2014 года практику проходили в Республике Грузия санатории «Саирме», где получили колоссальный, практический опыт работы в реальных условиях функционирования туристического комплекса. При прохождении практики студенты были задействованы на всех объектах санаторно-курортного комплекса и выполняли различные функции:

- работа с различными категориями гостей,
- удовлетворение спроса на гостиничное размещение,
- управление операционной деятельностью служб гостиницы,
- ознакомление и работа с компьютерной системой продаж гостиничных номеров и бронирование мест в гостиницах (Фиделио 8),
- прием и размещение в гостинице, въезд и выезд гостей с гостиницы,
- ознакомление с различными оздоровительными процедурами (подводные массажи, ванные процедуры, все виды массажа, фитнес),
- прием и обслуживание пациентов в оздоровительном центре,
- ознакомление со службами организации питания,
- ознакомление с организацией питания и работой кухни,
- работа в детском лагере вожатыми,
- проведение экскурсий.

Приоритетными направлениями развития туристической отрасли с учетом образования и подготовки профессиональных кадров, являются обеспечение качества, эффективности и инновационного характера образования в сфере туризма; приведение структуры и содержания профессиональной подготовки кадров в соответствие с современными потребностями рынка труда; интеграция системы образования в мировую систему образования в данной сфере. Каждый из этих блоков может рассматриваться как стратегическая цель.

Качественно новый уровень развития туризма невозможно обеспечить без соответствующего профессионального туристского образования, без тесного взаимодействия образовательных учреждений с органами государственной власти, с заинтересованными министерствами и ведомствами, научными организациями, представителями туристкой индустрии (работодателями), региональными и муниципальными структурами.

Реализация системы подготовки кадров для индустрии туризма в условиях Болонского процесса становится весьма эффективной, поскольку позволяет активно использовать весь потенциал европейского опыта подготовки туристских кадров. В этой связи необходимо создавать правовые, организационные и материальные условия для обеспечения мобильности студентов и преподавателей, активно развивать программы «двух дипломов» на уровне бакалавриата и магистратуры с признанными зарубежными вузами.

В связи с вышеизложенным, можно сделать следующие выводы:

- потребность в кадрах по данной специальности в нашем регионе в перспективе будет возрастать;

- объекты туристического бизнеса будут испытывать потребность в руководителях и специалистах среднего звена и в исполнительных должностях.

Мировой опыт развития туриндустрии свидетельствует о том, что профессиональное образование сотрудников – это обязательное условие успешной работы предприятия**.**

ЛИТЕРАТУРА

[1] Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации. Послание Президента РК народу Казахстана, г.Астана, 18 февраля 2005 года. «Казахстанская правда» от 19 февраля 2005 года №39

[2] Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года. Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 мая 2014 года № 508

[3] Теория и практика подготовки специалистов туристской индустрии в высших учебных заведениях. Автореферат диссертации Вуколов В.Н. Алматы 2001г.

[4] Проблемы подготовки кадров для индустрии гостеприимства. Бородыня Е.И.

PROVIDING THE TOURISM INDUSTRY IN THE REGION QUALIFIED PERSONNEL

Imashova Zh. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. The article presents the issues of training specialists for the tourism industry, which is a dynamically developing industry; the principles of the modern model of professional tourism education are considered. World experience in the development of tourism industry

shows that professional education of personnel is an indispensable condition for successful work of travel companies and further development of tourism will lead to an even greater increase in demand for qualified personnel.

Key words: tourism, professional staff, region, education.

АЙМАҚТЫҢ ТУРИСТІК САЛАСЫН БІЛІКТІ КАДРЛАРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Имашова Ж.Д. - Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қарқынды дамып келе жатқан индустрияның туризм индустриясы үшін мамандарды даярлау мәселелері баяндалады; кәсіптік туризмді оқытудың заманауи үлгісі қарастырылады. Туристік индустрияны дамытудағы әлемдік тәжірибе көрсеткендей мамандардың кәсіби білімі туристік компаниялардың табысты жұмыс істеуі мен туризмді одан әрі дамытудың қажетті шарты болып табылады, бұл білікті кадрларға сұраныстың артуына әкеледі.

Түйінді сөздер: туризм, туристік сала, кәсіби қызметкерлер, аймақ, білім, білім беру.

УДК 349.2

Ахметова Б.С.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы возможности применения медиации при разрешении трудовых споров.

Ключевые слова*:* медиация, медиатор, трудовые споры, судебная защита

Во исполнение поручения Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в рамках реализации 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ был издан новый Трудовой Кодекс Республики Казахстан, который был подписан 23 ноября 2015 года Президентом Республики Казахстан [1].

Отношения между работником и работодателем в большей степени строиться на принципах саморегулирования, где большее внимание уделяется коллективным

переговорам и заключения соглашения в таких сферах, как наем, кадровое перемещение, рабочее время, оплата труда.

Проблема защиты прав и свобод человека и гражданина, в том числе в сфере труда, является одной из наиболее значимых и одновременно сложных для любого государства. К важнейшим способам защиты трудовых прав относится разрешение трудовых споров. В последние годы вновь наметилась тенденция к росту как количества, так и удельного веса трудовых дел в судах.

Трудовые споры относятся к одним из самых сложных категорий споров. Сложность составляет не только процесс доказывания по трудовым спорам, но и сбор доказательств. Кроме того, трудность представляют и сжатые процессуальные сроки, предусмотренные трудовым законодательством РК.

В современной экономической ситуации в Казахстане работники часто не рискуют открыто защищать свои права, вступать в конфликт с работодателем. Обращение с жалобой на работодателя часто грозит работнику потерей работы. Поэтому очень часто пострадавшему выгоднее отказаться от реализации предоставленных законом прав, чем вступать в спор с работодателем. Любое обращение работника в суд рассматривается работодателем как нежелательное явление, и чаще всего такой работник преследуется им.

В законодательстве четко определены два вида трудовых споров - коллективные и индивидуальные. К коллективным трудовым спорам относятся конфликты, возникающие между работодателем и определенной группой коллектива, причиной которого могут стать рабочие условия, оплата труда, социально-трудовые отношения, безопасность труда либо охрана труда, а также вопросы исполнения либо пересмотра условий такого документа как трудовой договор[2].

К индивидуальным трудовым спорам относятся конфликты, возникающие между работодателем и конкретным сотрудником по поводу нарушения норм трудового права, либо игнорирование какого-либо пункта в индивидуальном трудовом договоре.

К условиям трудовых споров можно отнести следующие их группы.

• Условия производственного характера, отражающие недостатки в организации производственного процесса и трудовой деятельности в данной организации. Например, неритмичность работы – сочетание простоев в работе и сверхурочных работ, вызывает частые споры об их оплате.

• Условия правового характера – это недостатки трудового законодательства, как, например, не совсем ясная и четкая формулировка отдельных норм или наличие пробелов, позволяющие по-разному их толковать спорящими сторонами.

Согласно Конституции РК все граждане обладают равными правами. В целом, государство стремится соблюдать общепринятые в мировой практике принципы свободы труда, недопущения дискриминации, равенства прав и возможностей работников.

Вместе с тем на практике встречаются случаи проявления правового неравенства, причиной которого являются необдуманные, порой совершенно несправедливые нормы права, создающие благоприятную почву для возникновения неравенства. В системе трудовых отношений, появление подобных норм связано с возникновением новых экономических форм (конкуренция на рынке рабочей силы, безработица, предпринимательство), требующих дальнейшего всестороннего исследования.

Рост числа малых и средних предприятий обостряет проблему защиты законных прав наемных работников. На этих предприятиях обычно не создаются профсоюзные организации, не избираются комиссии по трудовым спорам, то есть отсутствуют органы, которые должны представлять и защищать интересы работников. Юридическая незащищенность плюс правовая неосведомленность заставляет людей принимать любые условия «работодателя». Также на таких предприятиях распространены гражданско-правовые отношения, так как это удобно работодателю (нет необходимости соблюдать минимум гарантий, установленных в трудовом законодательстве).

Растет число кабальных договоров, а значит, растет и число социально незащищенных работников. Поэтому объективная потребность в существовании специализированного трудового законодательства сохраняется и даже становится еще более актуальной.

Наиболее часто имеет место дискриминация и по половому признаку. Причинами дискриминации женщин чаще всего являются беременность, наличие детей или предполагаемое материнство в будущем. Запрет, на отказ в приеме на работу женщин по причине наличия у них детей является односторонней нормой дискриминационного характера. Это объясняется тем, что нет запрета на отказ в приеме на работу мужчин по той же причине.

Имеет место и дискриминация по возрасту. Чаще всего востребованы работники до 30, максимум до 35 лет. Дифференциация правового регулирования трудовых отношений по возрастному признаку должна проводиться в случаях, конкретно предусмотренных в законодательстве.

Еще одной проблемой является несоблюдение работодателем положений Трудового кодекса Республики Казахстан. Руководители организаций идут на различные уловки, позволяющие воспользоваться недостаточной осведомленностью граждан и избежать расходов, связанных с выплатой увольняемому работнику положенных законом

выплат. В случаях, когда увольнения все же неизбежны (ликвидация предприятия, сокращение численности штата), работникам предлагают «в связи со сложной экономической ситуацией», написать заявление об увольнении по собственному желанию, что является прямым нарушением норм трудового права. В случае обращения к работнику с подобным предложением, следует сразу отказаться от него. Согласно действующему Трудовому кодексу РК работодатель не вправе привлекать беременных женщин, работников инвалидов к работе в ночное время. Однако в отличие от предыдущего законодательства в Трудовом кодексе РК установлена категория лиц, право которых осуществлять работу в ночное время суток, поставлено в прямую зависимость от их письменного согласия. К ним относятся: женщины, имеющие детей в возрасте до семи лет; лица, воспитывающие детей в возрасте до семи лет без матери; работники, воспитывающие детей-инвалидов до шестнадцати лет.

Любой трудовой спор может разрешиться путём переговоров работника с работодателем. Свои требования работник может изложить в заявлении и передать его работодателю в установленном порядке.

Если трудовой спор не удалось разрешить путем переговоров, то индивидуальный трудовой спор подлежит рассмотрению комиссией по трудовым спорам или судом. Работник вправе самостоятельно решать вопрос о том, где рассматривать его трудовой спор. Комиссия по трудовым спорам является досудебным органом, наделенным правом разрешать индивидуальные трудовые споры.

Ситуация на рынке труда в условиях быстро происходящих перемен в обществе и экономике страны постоянно меняется. Если в советское время всем гражданам были гарантированы всеобщая занятость и надежная система социальной защиты, то в современных условиях граждане вынуждены приспосабливаться к новым требованиям в отношении рабочей силы и перераспределению сложившихся функций и обязанностей.

В условиях рыночных отношений рост предприятий обостряет проблему защиты законных интересов наемных работников. Перенос акцентов с государственного регулирования трудовых отношений на расширяющееся индивидуально-договорное обеспечил в большей степени, чем раньше, реализацию принципа свободы труда, однако реально снизил уровень гарантий трудовых прав наемных работников. Защищенность работников - это проблема гуманизма и демократии.

В настоящий период нормы трудового законодательства нуждаются в дальнейшем совершенствовании. Целесообразно пересмотреть нормы, нарушающие право на свободный выбор профессии и рода деятельности, урегулировать нормы, направленные

на охрану прав беременных женщин, предоставить дополнительные гарантии женщинам, имеющим несовершеннолетних детей.

Судебный процесс и процедура медиации имеют одинаковую цель-разрешение правового спора , в результате чего будет осуществлена не только защита прав и свобод и интересов участников конфликта , но и восстановление справедливости. Следовательно медиация является еще одним способом достижения указанной цели в процессе разрешения трудовых споров.

Медиация - важнейший критерий развития демократии. В самом широком смысле это умение договариваться, приходить в спорах и конфликтах к консенсусу, решению, выгодному обеим сторонам. Теорию общественного договора придумал в эпоху просвещения философ Томас Гоббс, который доказал, что у истоков возникновения общества и государства лежит не что иное, как медиативная модель, то бишь умение договариваться.

В статье социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к обществу всеобщего труда президент Н. А Назарбаев четко и ясно говорит, что надо развивать институт медиации в нашей стране, и что надо создавать структуры медиации в национальных крупных и частных компаниях. И это своевременно. Ведь в таких развитых странах как Соединенные Штаты Америки, Китай, Австралия и Великобритания до 30% всех споров разрешаются при помощи медиации. В своей статье президент Н. А. Назарбаев предлагает уделить должное внимание работе по созданию и использованию процедур медиации в сфере трудовых отношении[3].

Механизмом, который смог бы внедрить применение процедуры медиации, могло быть введение досудебного порядка урегулирования трудовых споров по некоторым категориям дел. Например по делам об увольнении, о восстановлении на работе независимо от оснований прекращения трудового договора, о переводе на другую работу, о возмещение работникам ущерба, причиненного работодателю и др. Для того, чтобы процедура медиации заняла должное место в системе альтернативных способов урегулирования трудовых споров, стала эффективной и достигла цели, назревает необходимость в поиске новых механизмов, способствующих укреплению доверия к данной процедуре в целом медиации.

Это внесение изменений и дополнений в Трудовой Кодекс Республики Казахстан. В частности, следует внести изменение в ст. 170 Трудового кодекса Республики Казахстан следующим образом:

п. 1 ст. 159 Трудового кодекса изложить в следующей редакции «индивидуальные трудовые споры рассматриваются согласительными комиссиями, медиаторами, судами».

п. 7 ст. 159 Трудового кодекса Республики Казахстан изложить в следующей редакции « В случае неисполнения решения Стороны по своему выбору могут обратиться за разрешением индивидуального трудового спора в суд или урегулировать спор в порядке медиации».

Ст. 167 Трудового Кодекса Республики Казахстан содержит положение о рассмотрении коллективного трудового спора с участием посредника, однако в ней также отсутствуют какие - либо нормы для проведения процедуры медиации. С одной стороны, отсутствует запрет для проведения медиации, но, с другой, нет и законодательного разрешения, позволяющего проводить процедуры медиации при разрешении коллективного трудового спора.

п. 2 ст. 167Трудового Кодекса Республики Казахстан необходимо изложить в следующей редакции «В качестве посредников сторонами определяются независимые по отношению к ним организации и лица. Республиканская, отраслевая, региональная комиссии по регулированию социально – трудовых отношений могут с согласия сторон коллективного трудового спора привлекать к работе по урегулированию коллективных трудовых споров руководителей и работников центральных и местных исполнительных органов, ассоциаций медиаторов и других общественных объединений, работодателей, а также независимых экспертов».

Эти предложения несомненно приблизят институт медиации в правовую жизнь населения Республики Казахстан. Неоднократное обращение президента Н.А. Назарбаева к институту медиации основано на понимании примирения как высшей социальной цели, а медиации как одного их самых эффективных институтов его достижения на сегодняшний день.

ЛИТЕРАТУРА:

[1] Назарбаев Н.А. «План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ»: Астана, 6 мая 2015 -Официальный сайт Президента РК- http://www .akorda.kz/.

[2] Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда (Н.А.Назарбаев, Президент Республики Казахстан, 10 июля 2012 года)

[3] Трудовой кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007 года №251-III. – Алматы: Юрист, 2010. – 112 с. http://www.mikosoft.kz/trudovoy-codex-2016.html

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS

Akhmetova B.S. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. The article refers the legal nature of the mediated agreement, enclosed in the application of mediation to disputes arising out of labor relations.

Key words: mediation, the mediator, labor disputes, judicial protection

ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахметова Б.С. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. Ш.Есенова Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Макалада медииацияға катысты кейбір еңбек заңдарын орындау мәселелері келтірілген.. Мақаланың авторы солардың ішінен құқъқтық реттеуге қысқаша тоқтаған.

Түйінді сөздер: Медиация, медиатор, еңбек даулары, сотта қорғау

УДК 340.15(574)

Кобегенова Г.Ж.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, г.Актау, Казахстан

УГОЛОВНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ЦАРСТВОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются формирование уголовной политики Казахстана в период царствования Российской империи в XIX веке, административно-политические реформы, влияние их на политическую и судебную системы казахского общества.

Ключевые слова: уголовное законодательство, барымта, уголовная ответственность.

Период с XIX до начала XX вв. для уголовной политики Казахстана стал переломным, т.к. произошел окончательный распад Казахского государства (ханства) и его присоединение к Российской империи. На дальнейшее формирование уголовной политики оказывала влияние Россия, что, с одной стороны, ослабляло национальные традиции, а с другой - способствовало обогащению опытом и достижениями в области уголовной политики.

В процессе развития современного уголовного законодательства мы чаще всего отмечаем проблемы, являющиеся актуальными на протяжении нескольких столетий. В связи с этим актуализируются исследования в области истории права, мы нередко обращаемся к способам законодательных решений проблем и доктрине того или иного исторического периода. Крупный дореволюционный специалист в области уголовно - правовых наук Н.С. Таганцев отмечал, что "задачей положительного изучения должно быть не только догматическое выяснение и изложение начал действующего права, но и критическая их оценка на основании данных практик и начал науки, на основании опыта других народов и отечественной истории права [1].

В рамках данной статьи подробно остановимся на характеристике уголовного законодательства Казахстана в результате его присоединения к Российской империи. Необходимо отметить, что с обретением независимости возрос интерес общественности к актуальным проблемам истории государства и права Республики Казахстан. Различные аспекты вхождения Казахстана в состав Российской империи, административно-политические реформы, влияние их на политическую и судебную системы казахского общества, правовое положение различных социальных групп населения требуют дальнейшего изучения.

В результате реформ 1867-1868 гг. Казахстан был практически полностью интегрирован в состав Российском империи в административном и правовом отношении. В результате этой интеграции системы права, действовавшие в Казахстане ранее, в значительной степени утратили свое значение. Однако нельзя сказать, что они окончательно исчезли из употребления. Учитывая самобытность казахского общества, его правовые, социальные, религиозные традиции, российская имперская администрация сочла возможным сохранить определенные элементы казахского обычного права и (в меньшей степени) шариата – правда, позаботившись о том, чтобы они не вступали в противоречие с законодательством Российской империи. Таким образом, с конца 1860-х гг. и до падения Российской империи (1917 г.) в Казахстане складывалась весьма специфическая правовая ситуация: значение шариата все более снижалось, действие же российских законов расширялось, а обычное право, оставаясь национальным по содержанию, по форме и принципам все больше сближалось с имперским.

На основании общих уголовных законов царизма казахов привлекали к уголовной ответственности за те действия, которые были направлены против колониального режима. В то же время многие преступные деяния, которые исходили со стороны местных эксплуататорских элементов или со стороны царских чиновников на территории Казахстана, оставались совершенно безнаказанными. В практике это осуществлялось, как

уже отмечалось выше, изданием ряда дополнительных законов об исключительной подсудности казахов за совершенные ими деяния.

Применение действующих уголовных законов империи в судебно административных органах находилось всецело в руках колонизаторских элементов, что обеспечивало задачу подавления сопротивления казахских трудящихся колониальному гнету.

В связи с распространением тех или иных норм общеимперских уголовных законов на территории Казахстана действие казахского обычного права существенно изменялось, ограничивалось или вовсе отменялось.

Это обстоятельство требует рассмотрения основных моментов общеимперского уголовного законодательства, действовавшего параллельно с обычным правом в дореволюционном Казахстане, ибо без такого рассмотрения невозможно правильно определить место, роль и значение уголовного права в системе действовавших норм [2].

Все общеимперские уголовные законы, действовавшие на территории Казахстана, можно разбить на две группы: 1) общие законы империи 2) специальные законы. К общим законам относились все те законы, которые издавались для всей империи и, следовательно, распространялись на территории колоний, в том числе на территории Казахстана. С начала присоединения Казахстана к России до 1832 года действующими законами в пределах всей Российской империи, в том числе на территории Казахстана, являлись: а) Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года; б) Воинские Артикулы Петра I; в) Отдельные Указы правительства. Эти законы предусматривали широкое применение смертной казни, каторжных работ, телесных наказаний и т. д. Посредством применения этих законов царское правительство имело возможность осуществлять жестокие репрессии и в отношении представителей колониальных народов. Оно не ограничивалось действовавшими общеимперскими законами и издало ряд дополнительных законов, направленных специально на борьбу с сопротивлением колониальных народов. В отношении угнетенных народов действовавшие общеуголовные законы дополнялись и уточнялись Указами Правительствующего Сената, Коллегии иностранных дел, Коллегии военных министров и пр. Приказы генерал губернаторов и военных губернаторов также имели силу закона, в частности, ими был издан ряд специальных законов в отношении казахов. Именно на основании этих законов можно рельефно показать особенности уголовной политики и уголовного законодательства царизма по отношению к колониальным народам и в том числе к казахскому народу.

Различные формы сопротивления казахских трудящихся против колониального режима царским правительством рассматривались как преступление. В одном из важных

документов оренбургский военный губернатор Перовский писал: "киргизы русские подданные, они в отношении нас не могут быть неприятелями, их можно называть мятежниками, бунтовщиками и пр., но название "неприятель" неправильно и слишком для них почетно. Точно также не следует говорить "киргизы взяли в плен, а должно просто сказать захватили, взяли и пр."

Взгляды царского правительства на "преступные" и "наказуемые" действия, совершенные казахами, вполне соответствовали его отношению к казахскому народу вообще, рассматриваемому лиши как объект колониального угнетения. Главное острие уголовного законодательства царизма в Казахстане направлялось на подавление национально освободительных движений казахских трудящихся. Протест народных масс против феодального и колониального гнета проявлялся в различных формах, но не всегда носил организованный характер, Иногда это был протест отдельного индивида или группы лиц, выражавшийся в виде откочевки от своих феодалов, угона скота с целью отомстить своему противнику, нередко сопровождавшийся совершением общеуголовных преступлений.

Среди деяний, уголовно наказуемых на основании общеимперских законов, совершавшихся казахами во второй половине XVII века, зачастую встречались:

1) пограничная барымта, захват имущества, взятие людей в плен и т. п. действия, совершаемые путем нападения на пограничные селения, форпосты и прочие объекты с целью возмещения причиненного ущерба или отмщения за нанесенную обиду;

2) воровство скота и имущества у пограничных жителей, сопровождавшееся иногда прочими насильственными действиями над личностью;

3) ограбление торговых караванов, идущих через казахскую степь. 3 апреля 1744 года, Правительствующий Сенат издал Указ "О ссылке киргиз, обвиняемых в уголовных преступлениях" В этом Указе говорилось: "Киргиз-кайсаков, виновных в смертоубийстве, воровства и набегах на жилища русских, из Оренбурга ссылать в работу в Сибирь. Смертная казнь фактически применялась и после издания этого Указа, но последний имел особо важное значение для широкого применения каторжных работ. Ссылка на каторжные работы после смертной казни являлась самой высшей мерой наказания. Указ 3 апреля 1744 года действовал до 1832 года, т. е. до издания Свода уголовных законов. Утвержденные императором 19 августа 1804 года "Правила к пресечению на Оренбургской линии злоупотреблений" гласили: "Пойманных киргизцев на воровстве или просто тайно переехавших границу без позволения и в виду пограничных начальников отсылать без всякого дальнейшего следствия, простых годных в службу, а не способных к иной в работу, старшин же в Иркутскую губернию на поселение".

На основании этих двух указов судебно административные органы широко применяли ссылку казахов на самые тяжкие каторжные работы в Сибирь и другие отдаленные местности, а также на работу в арестантские роты Инженерного ведомства. В XVIII веке срок каторжных работ и порядок их отбывания был неопределенный. Ссыльные работали в самых тяжелых и ужасных условиях на казенных рудниках, солеварных заводах, по сооружению крепостей, устройству портов, дорог и т. д. Следует отметить, что такие меры применялись не только в отношении лиц, совершивших общеуголовные преступления, но и в отношении лиц, принимавших участие в крестьянском восстании под руководством Е. Пугачева и в национально освободительных движениях в XIX веке.

Наряду с каторжными работами на основании общих и специальных уголовных законов царизма широко применялись и телесные наказания. Согласно Указу Правительствующего Сената от 18 июня 1753 года осужденные к высшей мере наказания (смертной казни) до окончательного утверждения высшей инстанцией приговоров должны были направляться на тяжелые каторжные работы.

Царское правительство снисходительно относилось к преступникам, совершавшим преступления в пограничных линиях, когда объектом посягательства были личные или имущественные интересы отдельных национальных меньшинств. Так, Указом Коллегии иностранных дел от 33 июня 1765 г. предписывалось: "Когда калмыки и киргиз кайсаки взаимных между себя воровствах на яицких форпостах пойманы, будут, а смертного между ними убийства не учинят, таковым также на месте чинить наказание плетьми и потом отсылать в их улусы". Эти указы на практике приводили к тому, что некоторые лица, совершившие кражи в крупных размерах, отпускались на свободу, получив наказание по 25-30 ударов плетью, а другие за кражу имущества в незначительных размерах отправлялись на бессрочную каторжную работу.

Чтобы не возбудить против себя казахских феодалов, царское правительство очень снисходительно относилось к совершенным ими преступлениям. В отношении местных эксплуататорских элементов не применялись телесные и изувечивающие наказания. Очень редко применялись к ним и каторжные работы. В отношении их после многих уступок, как правило, применялось поселение в какую-либо область внутри России.

Как сказано нами выше, основной мерой государственного принуждения в отношении казахов, совершивших, с точки зрения органов власти, общественно-опасные действия, была внесудебная репрессия и административный произвол.

В ряде Указов Сената, Коллегии иностранных дел и Военных министерств предлагалось военным губернаторам в осуществлении метода административной борьбы с

казахами действовать, главным образом, тремя средствами: "увещанием", "барымтой" и "воинскими поисками". Чиновники пограничной линии, задержав какого-либо казаха, подозревая его в совершении преступления, обычно уговаривали или принуждали доставить угнанный скот и захваченных, в плен людей (не обязательно, чтобы задержанный совершил эти действия, а было достаточно, если он об этом знал), обещая отпустить на свободу.

Указом Коллегии иностранных дел 1750 года была удовлетворена просьба султана Среднего жуза Аблая об организации на чуйской линии при Троицкой крепости менового торга и ярмарки "для распространения коммерции и в видах удержания киргизов от "противности" и применения разрешенной барымты".

Подобных указов по поводу организации барымты издавалось много. Таким образом, царское правительство пыталось предотвратить барымту и ограбление путем санкционированной барымты и ограбления. Чиновники в союзе с местными эксплуататорскими элементами использовывали барымту не только для борьбы с преступными элементами, но и для борьбы с антифеодальным движением казахских трудящихся. Под предлогом наказания барымтовщиков царская администрация осуществляла массовую репрессию в отношении казахских трудящихся. Казахские ханы, султаны и старшины выдавали для наказания царской администрации не действительных виновников барымты, а "неугодных", с их точки зрения, людей. Самым страшным средством для народа оказалась посылка воинской команды в казахскую степь под предлогом "поисков" и наказания барымтовщиков.

Уголовными делами для казахов считались лишь государственная измена, убийство, грабежа барымта и явное неповиновение установленной власти. Только по этим признанным "уголовным" делам казахи должны были судиться в царских судах на основании общеимперских законов. Все прочие дела, включая даже тяжкие телесные повреждения, воровство, похищение и изнасилование женщин, царским правительством признавались "исковыми" и на этом основании были отнесены к подсудности суда биев, действовавшего на основании обычного права.

Признание большинства категорий уголовных дел "исковыми" явилось следствием того ложного представления царского правительства об общественном строе казахов, якобы не вышедших из "родовых отношений" и не усвоивших различного характера уголовных преступлений и гражданских правонарушений. Телесные повреждения, воровство и тому подобные действия, по мнению царских властей, у казахов якобы не считались наравне с неуплатой долгов уголовно наказуемыми деяниями и влекли за собой лишь имущественное вознаграждение в пользу потерпевшего.

За убийство и барымту фактически казахи привлекались к уголовной ответственности лишь в том случае, если они были совершены ими в пограничных линиях против личных и имущественных интересов жителей других национальностей. Признание барымты уголовным преступлением, а также отнесение ее наряду убийством, совершаемым среди казахского населения, к подсудности общеимперских судов объективно имело прогрессивное значение, так как угроза уголовного наказания способствовала ослабление феодальных войн и междоусобиц внутри казахского общества.

Нельзя не отметить того факта, что Уставом 1822 года царское правительство намеренно распространяло на казахов наиболее реакционные нормы уголовного права, предусматривавшие ответственность за политические преступления и преступления против государственного управления, вместе с тем оно не распространяло, нормы, которые являлись прогрессивными по сравнению с правовыми нормами казахского обычного права. Так, например, общеимперские уголовные законы, предусматривавшие ответственность за кражу чужого имущества, за похищение женщины, за оскорблена личности и т. п., стояли значительно выше, чем нормы обычного права. Однако уголовные законы, предусматривавшие ответственность за эти виды преступлений, Уставом 1822 года не были распространены на казахов. Также не были распространены на казахов гражданско-правовые нормы общих законов империи.

Свод уголовных законов 1832 года, заменивший прежние уголовные законы, действовал и на территории Казахстана до 1845 года. Однако Свод уголовных законов не внес изменений в существующее положение об уголовной ответственности казахов за совершенные ими преступления. В этом отношении, как было сказано выше существенные изменения, и уточнения прежних законов были внесены с изданием ряда специальных законов о подсудности казахов различным судебным ведомствам.

В дополнение к закону от 3 ноября 1837 года "Об осуждение киргизов (казахов) за преступления военным судом" 24 июня 1838 года Николай I предоставил генерал адъютанту Перовскому право "окончательно решать военно судные дела о пойманных Оренбургской губернии беглых разбойниках, убийцах и бродягах, обсужденных уже судом гражданским, а также о киргизах Оренбургского ведомства, виновных в убийстве, разбоях и захватах русских для продажи в рабство". Этот Указ содержал не только процессуальные нормы, но и нормы материального уголовного права. Им было разъяснено, что "все означенные, преступления, как судимые судом военным, должны быть подвергаемы наказанию", Под "разбойниками", "бродягами" подразумевались в основном участники национально освободительных движений. Под "бродягами" также

подразумевались и казахские бедняки, лишенные скота и имущества в результате усиления феодально-байского и колониального гнета.

Итак, уголовное законодательство царизма в Казахстане являлось одним из важнейшего орудия в деле подавления национально освободительных движений, казахского народа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Таганцев Н.С.Русское уголовное право.Часть Общая.Т.1.Тула, 2001.-30с.

[2] Ахметова Н.С. Обычное право казахов и его характерные черты. //Сборник статей. Под. ред. Зиманова С.З.- Алма-Ата: Наука, 1989.-28 с.

THE CRIMINAL LEGISLATION OF KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF KINGDOM OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

Kobegenova G.Zh. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. The article considers the formation of the criminal policy of Kazakhstan during the reign of the Russian Empire in the XIX century, administrative and political reforms, their influence on the political and judicial systems of the Kazakh society.

Key words: criminal law, barymta, criminal liability.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ РЕСЕЙ ПАТШАЛЫҒЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ

Кобегенова Г.Ж. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. Ш.Есенова (Ақтау қаласы), Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. мақалада XIX ғасырдағы Ресей патшалығы кезеңіндегі Қазақстанның қылмыстық саясатының қалыптасуы, әкімшілік-саяси реформалар, олардың қазақ қоғамының саяси және сот жүйесіне әсер етуі қарастырылған.

Түйінді сөздер: қылмыстық заңнама, барымта, қылмыстық жауапкершілік.

ӘОЖ 343(045)

Алибеков С.К.[1]

[1]Ш. Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

СОТТАЛҒАНДАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕУДЕГІ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада автор құқық қорғау органдарының қоғамдық ұйымдармен бірігіп әрекет етуі мәселесін, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғандардың қоғамға қарсы жүріс-тұрыстарының қайталануымен күрес жүргізудің жаңа тәсілдері мен нысандарын қарастырған.

Түйінді сөздер: бейімдеу, әлеуметтік, қылмыстық, сотталғандар, жаза, құқық қорғау органдары

Қазіргі таңда қоғамды толғандырып отырған мәселелердің қатарында қылмыстылық және онымен қарқынды түрде күрес жүргізу мәселесі аса өзекті болып табылады. Тәуелсіздігіне қол жеткізгеніне әлі жиырма жыл толмаған Қазақстан Республикасы өзін егемен мемлекет ретінде орныықтыра отырып, аса маңызды және көлемді әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық реформаларды жүзеге асыруға міндетті. «Біз елімізді эволюциялық даму арнасына салып, іргелі институттық реформаларды табанды түрде жүргізе алдық» - деп атап көрсетті Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Назарбаев [1, 31 б.].

Жазасын өтеуден босатылған тұлғалардың әлеуметтік ортаға бейімделу мәселесі қылмыстылықпен күресудің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады, ол криминология мен қылмыстық жазаны атқару құқығының және құқық қорғау қызметінің түйісінде орын алады. Криминологиялық тұрғыдан алғанда ол рецидивтік қылмыстылықтың алдын алудың негізгі бағыттарының бірі болып саналады. «Әлеуметтік бейімдеу дегеніміз – бостандыққа шыққан тұлғаға қоғамға қайтып оралуға, әлеуметтік пайдалы байланыстарын, құқықтық мәртебесін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін әлеуметтік және психологиялық жіптерден тоқылған көпір» [2, 3 б.]. Сонымен бірге әңгіме жазаны атқарудың теориясы мен практикасының аса маңызды бөлігі ретіндегі қылмыстық жазаның тиімділігі туралы болып отыр.

Рецидивтік қылмыстылықты қысқарту міндеті қазіргі таңда аса өткір қойылып отыр. Сондықтан әлеуметтік бейімдеудің жалпы теориясын жасақтауға деген қажеттілік барынша айқын сезілуде. Әңгіме жазасын өтеуден босатылғандарды әлеуметтік бейімдеудің құрылымын кешенді түрде зерттеу, олардың әлеуметтік ортамен өзара әрекеттестігінің механизмі, жазадан босатылғандардың қоғамға қарсы әрекеттерімен күресудің жаңа әдістері мен нысандары, тұлғалардың жекелеген санаттарының әлеуметтік

бейімделу үрдісінің жүзеге асырылуына тән болатын сипатты ерекшеліктер туралы болып отыр.

Мемлекеттік қызметтің қатарында заңдылық пен құқық тәртібін қамтамасыз ету, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың, еңбек ұжымдарының құқықтары мен заңды мүдделерін күзету және қылмыс пен өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы күрес жүргізу басты орынға ие болады. Сонымен бірге зерттеушілердің пікірінше «құқық қорғау өрісі қылмыстылықпен немесе қоғамдық тәртіпті бұзушылықпен күрес өрісіне қарағанда әлдеқайда кең» [3, 11 б.].

Заңдылықты және құқық тәртібін қамтамасыз етумен негізінен алғанда осындай тек міндеттерді атқару үшін құрылған арнайы органдар айналысуы тиіс. Оларды о бастан-ақ, құқық тәртібін қорғау органдары, (қоғамдық тәртіпті қорғау органдары-деп те атау сирек кездеспейді) яғни экономикалық және әлеуметтік, өнегелік, мәдени, тарихи факторлармен, ҚР Конституциясымен, өзге де заңнамалық және құқықтық ережелермен шартталатын мемлекет пен қоғамның, азаматтардың өмірі мен қызметі тәртібін қорғауға тиісті органдар деп атау қалыптасқан.

Құқық тәртібін қорғау органдары ұғымына өзінің ішкі мазмұны жағынан құқық қорғау органдары ұғымы барынша жақын келеді. Осы атаулар өте ұқсас болғанымен, бірақ олар бірдей емес. Олар арқылы білдірілетін органдар шеңбері әрдайым сәйкес келе бермейді. Құқық тәртібін қорғау органдарының барлығын бірдей құқық қорғау органдары деп санауға болмайды. Сонымен бірге, құқық қорғау органдарының қатарында кең мағынасында алғандағы қоғамдық тәртіпті немесе құқық тәртібін қорғаумен айналыспайтын және айналысуға тиісті болып табылмайтын органдар да баршылық «берілген мәселе сондай-ақ, құқық қорғаушылық қызметі ұғымының мәселесі де заңнамалық негізде тікелей және түпкілікті реттелмеген - деп атап көрсетеді К.Ф. Гуценко [3, 14 б.].

Отандық зерттеушілердің пікірі бойынша да «қазақстандық заңнамада «құқық қорғау органдары» деген ұғымға берілген түпкілікті тұжырымдама жоқ. Бұл түсінік әртүрлі құжаттарда жалпылама түрде құқық қорғаушылық қызметті жүзеге асыру міндеті жүктелген мемлекеттік органдарды білдіру үшін қолданылады» [4, 16 б.].

Қазіргі таңда өздерінің кәсіби қызметтерінің белгілері бойынша, өздерінің айқын міндеттеріне ие болатын мемлекеттік органдардың ерекше жүйесіне (құқық қорғау органдары) кіретін органдардың қатары, бұрынғы уақыттармен салыстырғанда кең. Заң ғылымдарының докторы, профессор С. Молдабаев қазіргі уақытта құқық қорғау органдарының көп жүйелік құрылымының пайда болғандығын атап көрсете келіп, оның

өз кезегінде «көрсетілген органдардың өзара ықпалдастығының бүкіл жүйесін күрделендіріп жібергендігін және де мұның көрсетілген органдардың өздерінің маңыздылығы мен мәртебелілігі үшін жасырын «бәсекелестігімен», «күресімен» ұштасып отырғандығын» айтады [5, 212 б.].

Әлдеқандай мемлекеттік органдарды құқық қорғау органдары қатарына жатқызу барысында басшылыққа алынатын негіздерді барынша анық айқындау үшін, қазіргі таңда барлығымен бірдей таныла бермейтін, белгілі бір шамада алғанда шартты болып табылса да, көпшілік үшін дағдылы болған «құқық қорғау қызметі» атауына ие болған қызметтің басты белгілерін анықтаудың маңызы зор.

Берілген термин және ол арқылы білдірілетін түсінік салыстырмалы түрде алғанда жаңа болып табылады. «Құқық қорғау қызметі» ұғымының белгілі бір дәрежеде мығым орнықпай, аталған терминге байланысты пікірталастардың өрістеп, әртүрлі көзқарастардың білдірілуін осымен түсіндіру керек болар. Сонымен бірге, қандай органдарды құқық қорғау органдары ретінде санау керек? - деген мәселеге де қатысты екіұдай пікірлер айтылып келеді.

«Құқық қорғау қызметі» терминінің және ол арқылы білдірілетін түсініктің салыстырмалы түрде алғанда жаңа болып табылатындығына байланысты бірқатар мәселелер туындайды.

Қазіргі бар доктриналды тұжырымдарға сәйкес мемлекеттік қызметтің берілген түрі (құқық қорғау қызметі) бірқатар маңызды белгілерге ие болады. Төменде біз арнайы тоқталған негізгі белгілер, құқық қорғау қызметінің өзіндік ерекшеліктерін айқындап, мемлекеттік қызметтің аталған түрін басқаларынан мазмұндық жағынан ажыратуға мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Қылмыстық жүріс-тұрыс бірнеше құқықтық пәндер арқылы зерттеледі, олардың арасында соңғы жылдары криминология және құқық социологиясы үлкен маңызға ие болып отыр. Бұл түсінікті де, себебі қылмыстылықпен күресті ғылыми тұрғыдан ұйымдастыру тек қылмыстылықтың әлеуметтік құбылыс ретіндегі мәнісін терең ашу, оның себептерін талдау, сонымен бірге қылмыстылықтың алдын алу шараларын жасақтау негізінде ғана мүмкін болады дейді В. Н. Кудрявцев [6, 3 б.].

Жоғарыда аталған міндеттерді табысты түрде шешуге ықпалын тигізетін шаралар жүйесінде маңызды рөл біздің ойымызша, қылмыстық, соның ішінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп шыққан тұлғаларды бостандықтағы өмір жағдайларына бейімдеу мәселесіне берілуі тиіс. Статистикалық мәліметтер бойынша, әрбір бесінші қылмыс бұрын сотталған адамдармен жасалады және де рецидивистердің үштен бірі бостандыққа шыққаннан кейін бір жылдың ішінде жаңа қылмыстар жасайды [7, 3 б.].

Қылмыстық жазасын өтеп шыққан тұлғалардың бостандықтағы өмір жағдайларына бейімделуі криминологияның, құқық қорғау қызметін ұйымдастырудың маңызды мәселелерінің бірі саналады, себебі тұлғалардың аталған санатының тарапынан жасалуы мүмкін жаңа қылмыстардан сақтандыру қылмыстылықпен күрестің негізгі бағыттарының және де рецидив мәселесінің орталық буындарының бірі болып табылады. Өкінішке орай, аталған тұлғаларды бостандықтағы өмір жағдайларына әлеуметтік тұрғыдан алғандағы бейімдеу мәселелеріне, оның әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық, криминологиялық және құқықтық жақтарына сондай-ақ аталған үрдісті ұйымдастырып, басқарудағы құқық қорғау органдарының рөліне, олардың осы саладағы қызметінің құқықтық негіздеріне әлі де болса жеткілікті назар аударылмай отырған сияқты.

Сонымен бірге, адамның жаңа ортаға әлеуметтік тұрғыдан бейімделу үрдісі (процесс) барынша күрделі және қарама-қайшылықты болып келеді, себебі бұл тұлғаның әлеуметтік рөлдерінің, өзін қоршаған әлеуметтік ортадағы мәртебесінің үлкен өзгерістерге ұшырауына тікелей себепші болады соның салдарынан адамның өмірлік ұстанымдар, тәлімдер мен дағдылар, әлеметтік-өнегелік бағдарлар жүйесін қайта құруы қажеттілігінің алғышарттары пайда болады.

Жазадан босатылғандарды бейімдеу – көп қырлы процесс. Ол сотталған адамдарды бостандықтағы өмір жағдайларына дайындаудың өнегелік, психологиялық және практикалық мәселелерінің, жазаны өтегеннен кейінгі олардың жаңа әлеуметтік рөлдерді меңгеруінің, қоғамдық тұрғыдан пайдалы болып табылатын байланыстарын қалпына келтірудің, бейімделу үрдісінің мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар тарапынан белсенді түрде басқарылуының, бостандыққа шыққан адамдардың пайдалы қызметке қайтып оралуына кедергі келтіретін жағымсыз факторларды жоюдың кешенін қамтиды.

Бас бостандығынан айыруға салыстырмалы түрде алғанда, қоғам үшін барынша қауіпті, әлеуметтік-өнегелік тұрғыдан алғанда бетімен кеткен, түзелуі, тәрбиеленуі және пайдалы қызметке қайтып оралуы барынша үлкен қиындықтарды туындататын қылмыскерлердің тартылатындығы, зерттеу жұмыстарының осы бағытта жүргізілуіне себепкер болып отыр.

Сонымен қатар, қоғамнан оқшаулау әсіресе ұзақ мерзімдерге, өз кезегінде пайдалы әлеуметтік байланыстардың әлсіреуіне, ал кейде тіпті үзіліп қалуына, сотталғандардың әлеуметтік рөлдерінің біршама шектелуіне, бас бостандығы өзіндегі азаматтардың күнделікті өмірдегі тап болатын көптеген тұрмыстық және еңбектегі практикалық мәселелерді шешудегі өзіндік дербестігінен айырылуын туындатады.

Жоғарыда аталған жағдайлар, бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бейімделу мүмкіндіктерін мұқалтады, олардың жазасын өтегеннен кейінгі, әсіресе, олар

өмірдің жағымсыз жағдайларына тап болған кезде жаңа әлеуметтік ортаға бейімделу процесін үлкен қиындықтарға кез қылады

Осыған байланысты, бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп бостандыққа шыққан тұлғаларға қатысты белгілі бір әлеуметтендіруді жүзеге асыру міндеті пайда болады, ол өзіне қоғамнан оқшаулаудың әлеуметтік-психологиялық салдарын жоюды, қоғамдық тұрғыдан алғандағы пайдалы қатынастарын қалпына келтіруді, қоғамдық пікір тарапынан қуатталатын қатынастар өрісіне тартуды кірістіруі тиіс, себебі осындай байланыстардың жоғалуы әдетте қылмыс рецидивінің негізгі себепшісі болады. Сонымен бірге, «қоғамның тарихи нысандарының дамуына байланысты әлеуметтік бейімделудің, яғни тұлғаның берілген қоғамда үстемдік құратын нормалар, әлеуметтік және моральдық құндылықтар жүйесіне кірігу тәсілдері де өзгереді» [8, 98 б.].

Бір қарағанда, қылмыстық жазасын өтеп шыққандарды әлеуметтік бейімдеу мәселесі құқық қорғау органдарының атап айтқанда, қылмыстық жазаларды атқару жүйесі және ішкі істер органдарының функционалдық міндеттерінің қатарына кірмейтін сияқты болып көрінгенімен біздің оймызша, ол тіптен де олай емес.

Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару заңдарының мақсаттары мен міндеттері ретінде әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталғандарды түзеу, сотталғандардың да, өзге адамдардың да жаңа қылмыстар жасауының алдын алу осы мақсаттарға сәйкес жазаларды өтеудің тәртібі мен жағдайларын реттеу, сотталғандарды түзеу құралдарын анықтау, олардың құқықтарын, бостандығы мен заңды мүдделерін қорғау, әлеуметтік бейімделуге көмек көрсету бекітілген. Олай болса, қылмыстық жазасын өтеп шыққандардың әлеуметтік бейімделуіне көмек көрсету қылмыстық жазаларды атқару жүйесі органдарының міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының түзеу мекемелеріндегі тәрбиелік жұмыстардың 2007 жылдың 9 айындағы жәй-күйі туралы шолудың материалдары бойынша, көрсетілген мерзім ішінде түзеу мекемелері жергілікті атқарушы билік органдарына сотталғандардың бостандыққа шығатындығы, олардың тұрғын үйінің, еңбек қабілеттілігінің және мамандықтарының бар екендігі туралы 9242 хабарлама жіберсе, аудандық немесе қалалық ішкі істер органдарына бостандыққа шыққандардың еңбек және тұрмыстық мәселелерін шешу туралы 8881 өтініш жасаған. Олар бойынша 3674 жауап алынған болса оның 2829-ы мәселені негізінен шешудің мүмкіндігі туралы жауап болған.

Қылмыстылықтың алдын алуды, соның ішінде қылмыстың қайталануынан сақтандыруды ішкі істер органдарының заң арқылы жүктелген негізгі міндеттері ретінде

санай отырып, аталған міндетті орындау көптеген нысандар мен тәсілдер арқылы жүзеге асырылатындығын атап өту орынды.

Қылмыстық жазасын өтеп шыққан тұлғалардың жағымды әлеуметтік ортаға бейімделуінің барынша тез және табысты түрде жүзеге асырылуының, аталған адамдар тарапынан жасалуы мүмкін қылмыстардың алдын алудағы аса маңызды фактор екендігін ескерсек, берілген үрдісті басқару барысында және бұрын сотталған адамдарға қойылатын мемлекеттік қадағалауды жүзеге асыру арқылы ішкі істер органдары аталған өрісте негізгі маңызға ие болады.

Қылмыстық жазасын өтеп шыққандарға қатысты жүргізілетін жұмыстарды реттейтін негізгі актілердің қатарында Қазақстан Республикасы ішкі істер министрінің 2005 жылғы 11 ақпандағы № 11 бұйрығымен бекітілген Әкімшілік қадағалауда тұрған тұлғалардың есебін жүргізудің Ережесін, 2007 жылдың 21 тамызында Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің № 340 «Жазасын өтеуден мерзімінен бұрын-шартты босатылған адамдардың мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыру ережесін бекіту туралы» бұйрығын атап көрсетуге болады.

Алайда қазіргі қалыптасқан жағдайда қылмыстық жазасын өтеуден босатылғандарды еңбекке орналастыру мәселесінің ұйыдастырылған түрде жоспарланып, жүзеге асырылуы, жұмысқа орналасуға жолдама берілгендердің бірыңғай есебін жүргізу жолға қойылмаған. Аталған міндеттерді жүзеге асыруға міндетті болып табылатын тиісті органдардың нақты жүйесі айқындалмаған.

Қылмыстық жазасын өтеуден босатылғандардың бостандықтағы өмір жағдайларына барынша оңтайлы бейімделуін жетілдірудің негізгі шараларының бірі болып, біздің ойымызша аталған мәселемен айналысуға тиісті болып табылатын мемлекеттік органдар жүйесін тәртіпке келтіру, олардың әрқайсысының құзіреттерін және олардың өзара әрекеттестігінің тәртібін айқындау болып табылады.

Зерттеу әдебиеттерінде осыған дейін де жазасын өтеп шыққандардың әлеуметтік бейімделуінің үрдісін бақылау мен басқаруды жүзеге асыратын бірегей органды құру мәселесі талқыланған болатын. Біздің ойымызша, еңбекке орналастыру және әлеуметтік бейімдеу үрдісімен байланысты өзге де мәселелерді шешумен тікелей айналысатын арнайы органның қажеттілігі ешқандай дау туғызбайды.

Қылмыстық жазаны өтеуден босатылғандардың жағымды әлеуметтік ортаға бейімделуінің табысты түрде жүзеге асуы, рецидивтік қылмыстылықтың алдын алуда ерекше маңызға ие болатындығын ескере отырып, біз ішкі істер органдарының құрамында қылмыстық жазаны өтеуден босатылғандармен жұмыс жүргізу негізгі функционалдық міндеті болып табылатын арнайы бөлімнің ұйымдастырылуы тиіс деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 372 б.

[2] Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. – Харьков.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 173 с.

[3] Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы. Учебник для юридических вузов и факультетов. 3-е издание, переработанное и дополненное. М.: Зерцало, 1990. – 368 с.

[4] Абаев М.Б. Организационно-правовые основы деятельности правоохранительных органов по борьбе с коррупционными правонарушениями в Республике Казахстан (на материалах деятельности органов внутренних дел и Агентства по борьбе с экономической и коррупционной преступностью): автореф. дис…канд. юрид. наук. – Алматы, 2006. – 28 с.

[5] Молдабаев С.С. Некоторые проблемы взаимодействия таможенной службы с другими правоохранительными органами в предупреждении преступности // Вестник Университета им. Д.А. Конаева. 2007. – № 4. – С. 212-216.

[6] Кудрявцев В.Н. Предисловие к книге А.М. Яковлева Преступность и социальная психология. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 248 с.

[7] Михлин А.С., Потемкина А.Т. Освобожденные от наказания: права, обязанности, трудовое и бытовое устройство: учебное пособие. – Хабаровск: Высшая школа МВД СССР, 1989. – 96 с.

[8] Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 248 с.

ROLE LAW – ENFORCEMENT IN SOCIAL ADAPTATION CONVICTED

Alibekov S.K - Caspian State University of Technology and Engineering. Sh. Esenova (Aktau), Republic of Kazakhstan

Abstract. In given scientific article by author are considered questions of the interaction law-enforcement organ with public bodies, about new method and the forms of the fight with relapse of the antisocial behavior freed from places of the deprivation of the liberty.

Key words: adaptation, social, criminal, convicted, punishment, law enforcement

РОЛЬ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ

Алибеков.С.К - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В данной научной статье автором рассмотрены вопросы взаимодействия правоохранительных органов с общественными организациями, о новых методах и формах борьбы с рецидивами антиобщественного поведения освобожденных из мест лишения свободы.

Ключевые слова: адаптация, социальная, уголовное, осужденные, наказание, правоохранительные органы

УДК 337(065)

Сутбаева Р.О.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга
им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. Целью данной работы является как улучшить социальную защиту населения в условиях рыночной эконмики. Резкое усиление ее адресности. Социальная защита должна приобрести целевой характер и быть направленной в основном и в первую очередь на те группы и слои населения, которые по социально-демографическим и другим характеристикам не способны обеспечить себе достаточно приемлемый уровень жизни. Проблема социальной защиты в государстве в условиях рыночной экономики послужила причиной написание данной статьи.

Ключевые слова: социальная защита, социальные риски, уровень жизни, качества жизни.

Среди проблем формирования механизмов рыночной экономики одно из важнейших мест занимают меры по созданию надежной и действенной социальной защиты определенных слоев населения. Ибо резерв социальной «прочности» не может быть бесконечным. Речь идет о принципиально иных, по сравнению с существующими, механизмах социальной защиты и предоставлении социальных гарантий населению. Необходимо формирование на всех уровнях: республиканском, на уровне трудовых коллективов и личности. Особую актуальность при этом приобретает системность и комплексность мер по социальной защите. Резкое усиление ее адресности. Социальная защита должна приобрести целевой характер и быть направленной в основном и в первую очередь на те группы и слои населения, которые по социально-демографическим и другим

характеристикам не способны обеспечить себе достаточно приемлемый уровень жизни. [1,5]

В условиях перехода к рынку необходима система государственных мероприятий. Направленных на поддержание и укрепление социальной защиты населения.

В системе социальной защиты основополагающая роль принадлежит социально-экономическим нормативам, как системообразующим индикатором. Требуется значительное повышение роли такого индикатора, как минимальный потребительский бюджет. В определении социальных нормативов необходим переход на уровень регионов с учетом их специфических факторов условий.

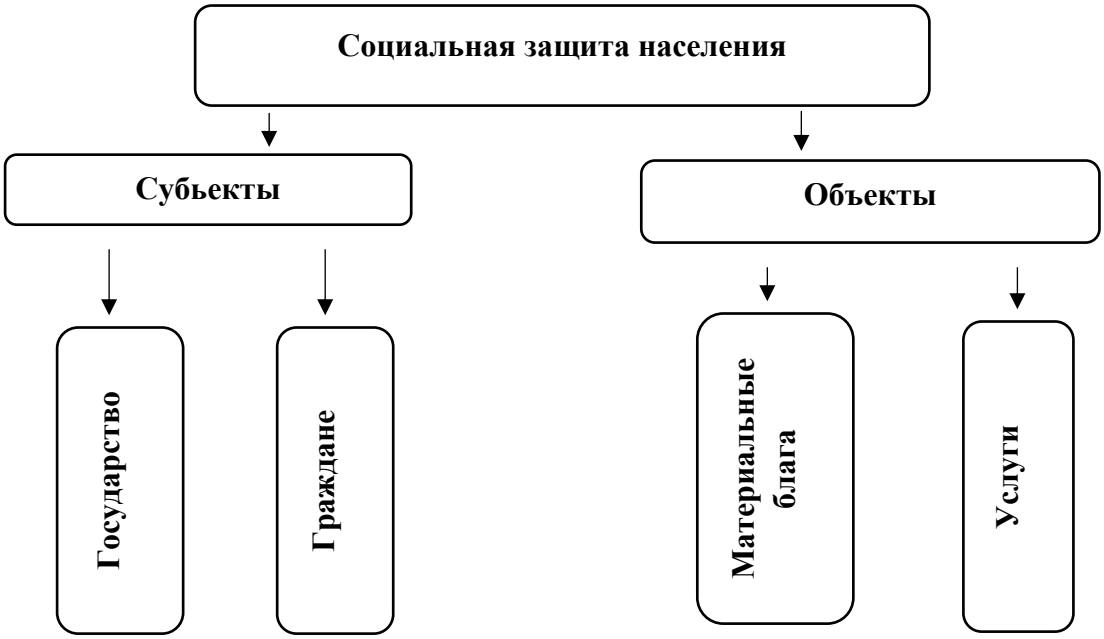

Рисунок 1 - Социальная защита населения

Усиление социальной дифференциации общества и развитие ее противоречивых процессов обусловило необходимость создания денежной системы социальных гарантий, что должно исходить из развития следующих процессов:

1. Соблюдение очевидных форм социальных гарантий. Обеспечивающих права человека в производстве. Распределении, и формирования ее (системы) новых видов, таких как право на собственность и доходы от нее; право на получение дифференцированного минимума оплаты труда в зависимости от квалификации и независимо от форм собственности; право на пособие по безработице; механизм индексации денежных доходов;

2. Социальной поддержки наиболее уязвимых в экономическом отношении слоев и групп населения – многодетных и неполных семей. Пенсионеров, инвалидов, временно незанятых, студентов, низкооплачиваемых категорий работников. [2]

Социальная защита - это система, призванная обеспечивать определенный уровень доступа к жизненно необходимым благам и определенный уровень благосостояния граждан, которые в силу неблагоприятных обстоятельств (старость, состояние здоровья, потеря кормильца или работы) не могут быть экономически активными и обеспечивать себя доходами путем участия в достойно оплачиваемом труде.

Международная организация труда, членом которой является Казахстан, определяет систему социальной защиты как комплекс мер, включающий в себя:

- стимулирование стабильной, оплачиваемой трудовой деятельности;

- предотвращение и компенсацию части доходов в случае возникновения основных социальных рисков с помощью механизмов социального страхования;

- предоставление механизмов социальной помощи, предназначенной для уязвимых групп населения, не являющихся участниками системы социального страхования;

- доступ граждан к основным правам и услугам, таким как образование и медицинская помощь. [3]

Конкретные и измеримые показатели достижения целей улучшения к 2015 году условий жизни миллионов людей, заявленные государствами в Декларации тысячелетия, были одобрены мировыми лидерами, включая Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, в Нью-Йорке, в сентябре 2000 года.

Основные показатели уровня жизни используются в межстрановых сопоставлениях, являются индикаторами реализации национальных стратегических и программных документов (Стратегический план развития РК до 2020 года, ежегодных Посланий Главы государства народу Казахстана, Программа модернизации жилищно-коммунального хозяйства Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы и т.д.), а также применяются Методиками расчетов некоторых рейтинговых оценок страны (конкурентоспособности, эффективности деятельности местных исполнительных органов и т.п.).

С учетом вышеизложенного предполагается организовать систему социальной защиты на основе социальных рисков и включающую в себя следующие элементы защиты:

- государственные выплаты всем гражданам на одинаковом уровне за счет средств бюджета, предназначенные для социального обеспечения при наступлении социальных рисков;

- обязательное социальное страхование за счет отчислений работодателей и работников;

- накопительная пенсионная система;

- социальная помощь и специальные государственные программы поддержки определенных категорий граждан за счет средств госбюджета.

Кроме того, граждане имеют право на осуществление добровольного страхования на случай наступления социальных рисков.

Учитывая специфику Казахстана, на основе международного опыта при рассмотрении институциональной базы системы социальной защиты предпочтение должно быть отдано смешанной системе, при которой эффективно используются возможности как государственных, так и частных институтов. [4]

Для более эффективного управления социальными выплатами должна быть разработана общегосударственная система персональной идентификации и национальная база данных с присвоением каждому гражданину персонального идентификационного кода и контролем над всеми социальными выплатами на основе персонального кода.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / Пер с англ.; ПРООН – М.: Издательство «Весь Мир», 2009. – 232 с.)

[2] Программа снижения информационного неравенства в Республике Казахстан на 2007-2009 годы . Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 октября 2006 года N 995

[3] Сайт Агентства Республики Казахстан по статистике //www.stat.kz

[4] Сборник «Уровень жизни населения в Казахстане», Агентство Республики Казахстан по статистике, Астана, 2011 год

[5] Ураз Баймуратов. Социализация в экономике: от индивида до государства. Алматы-Экономика-2007-264с.

SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Sutbayeva R.O. - Caspian State University of Technology and Engineering. Sh.Esenova, Aktau, Kazakhstan

Abstract. The purpose of this work is how to improve the social protection of the population in a market economy. Social protection should acquire a targeted character and be

directed primarily and primarily to those groups and segments of the population who, due to socio-demographic and other characteristics, are not able to provide themselves with a fairly acceptable standard of living. The problem of social protection in the state in the conditions of a market economy was the reason for writing this article.

Key words: social protection, social risks, standard of living, quality of life.

ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІ

Сутбаева Р.О. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. Ш.Есенова, Ақтау, Қазақстан

Аңдатпа. жұмыстың мақсаты нарықтық экономикада халықты әлеуметтік қорғауды жақсарту. Оның мақсатты түрде күрт өсуі. Әлеуметтік қорғау нысаналы сипатқа ие болуы керек және әлеуметтік-демографиялық және басқа да сипаттамалар негізінде өмір сүрудің қолайлы деңгейін қамтамасыз ете алмайтын ең алдымен және бірінші кезекте халықтың топтары мен сегменттеріне бағытталуы керек. Нарық экономикасы жағдайында мемлекетте әлеуметтік қорғау мәселесі осы мақаланы жазудың негізі болды.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қорғау, әлеуметтік тәуекелдер, өмір сүру деңгейі, өмір сапасы.

УДК 330.01.3372

Абдешов Д. Д.[1]
[1]Каспийский университет технологии и инжиниринга
им. Ш. Есенова, Актау, Республика Казахстан

ОПТИМИЗАЦИЯ НАПРАВЛЕНИЙ РАЗВИТИЯ ФАКТОРИНГОВОГО РЫНКА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассмотрен и проведен сравнительный анализ факторинговых операций с различными видами банковского кредитования и страхованием кредитных рисков и определить его специфические особенности. Также определены сущность и функции факторинга, его виды, преимущества и недостатки его применения в деятельности хозяйствующих субъектов, как финансово-посреднической услуги. Н*а* основе проведенного исследования было выявлено, что прогноз относительно дальнейшего развития факторингового бизнеса в Казахстане самый позитивный. Специалисты предсказывают увеличение объема факторинговых операций. В перспективе и в Казахстане объективные условия складываются в пользу того, чтобы факторинг развивался в рамках специализированных компаний.

Ключевые слова: факторинг, фактор, регрессивный фактор, дебиторская задолженность, кредит без залога.

Рынок факторинга и по сей день остается одним из самых динамичных в сфере финансовых и околофинансовых услуг. В недолгой истории казахстанского рынка факторинга в целом нет черных дней: он избежал кризисов наподобие банковских и банкротств ведущих игроков - всего того, от чего пострадали многие другие секторы казахстанской экономики. Однако это не помешало ему к настоящему времени обозначить определенные проблемы, в случае игнорирования которых ситуация может значительно ухудшиться. [2]

Во-первых, При сравнении факторинга с банковским кредитом можно сделать вывод о том, что эти услуги имеют различную природу и направлены на удовлетворение разных потребностей поставщиков. Кредит характеризуется срочностью, что предполагает его погашение через определенный срок, также он привлекается компаниями для целей покрытия кассовых разрывов, возникающих при осуществлении основной деятельности компании, либо на определенные цели (приобретение основных средств). При использовании факторинга, фактором авансируется товарный кредит, предоставляемый поставщиком покупателю, вплоть до расторжения договорных отношений с покупателями. Таким образом, факторинг является бессрочным пассивом для компаний, вынужденных замораживать большие денежные ресурсы в дебиторской задолженности, который может быть использован только для пополнения оборотных средств. Во- вторых. Принципиальным отличием факторинга и кредита заключается в том, что кредит ориентирован на успехи компании в прошлом, факторинг же ориентирован на будущие успехи.В развитых странах факторинг представляет собой отдельную индустрию, составляя, к примеру, 10% ВВП в европейских странах. Если посмотреть на сделки между компаниями, то они в основном делаются с отсрочкой платежа. Когда продается товар или услуга с отсрочкой платежа, то на балансе компании возникает дебиторская задолженность, где и возникает поле для факторинга. Необходим постоянный мониторинг, регулярное проведение информационного и аналитического учета, т.к. махинации могут быть не только со стороны компаний, лишь начинающих факторинговое обслуживание, но и со стороны старых клиентов. Большое значение в данном контексте приобретает разрабатываемая многими фирмами и внедряемая в повседневные бизнес-процессы система профессионального риск-менеджмента. Включающая в себя несколько уровней контроля за оформляемыми документами, за основными параметрами бизнеса клиентов и их дебиторов, система позволяет более

обоснованно принимать решения о необходимости, целесообразности заключения той или иной сделки. Риск-менеджмент считается высокоразвитым в казахстанских банках. Могут помочь рынку и предложения законодательно заставить поставщиков сообщать информацию о надежных и ненадежных плательщиках в бюро кредитных историй. На сегодняшний день кредитные бюро содержат информацию по банковским кредитам и не имеют данных по товарным. Впрочем, участники рынка считают, что на нынешнем этапе поставщики товаров не готовы к тому, чтобы сообщать конфиденциальную коммерческую информацию о своей деятельности, а в принципе факторинговые компании могут работать и без этого, хотя такое бюро не помешало бы. [3]

В остальных регионах Казахстана развитие факторинга шло не такими быстрыми темпами. Причин этому несколько:

1) развитие экономического потенциала Алматинского и Астанинского регионов в силу объективных причин происходит более быстрыми темпами. Поэтому именно алматинские компании первыми смогли осознать те выгоды, которые дает использование факторинга. К тому же банковский сектор изначально предлагал факторинговые услуги только алматинским компаниям, лишь изредка обслуживая поставки в адрес региональных дебиторов.

2) филиалы Алматы и Астаны, первыми начавшие предоставлять факторинговые услуги, не всегда имели развитую филиальную сеть, на базе которой было бы возможно развитие регионального факторингового бизнеса. Считалось также, что явной необходимости выхода в регионы с предложением факторинговых услуг еще 5 - 6 лет назад почти никто не видел, так как в Астане и Алматы спрос намного превышал предложение, а доходность операций была очень высокой. [1]

3) еще одним препятствием развития факторинга в регионах являлись отсутствие возможности проверки информации о контрагентах, а также более низкая культура ведения бизнеса, высокая теневая составляющая экономики. И лишь немногие наиболее прогрессивные руководители еще несколько лет назад озаботились проблематикой развития региональной составляющей своего факторингового бизнеса, по-видимому, уже тогда осознавая те перспективы, которые благодаря таким действиям открываются перед ними в будущем.

С развитием рынка центральных регионов для расширения бизнеса оказалось недостаточно, поэтому началась экспансия в другие области. Но количество крупных городов в них существенно ограничено, поэтому большинству факторинговых компаний приходится разрабатывать, выводить на рынок предложения в первую очередь подходящие для средних и мелких предпринимателей, за счет которых и планируется

увеличение оборота. Кроме этой особенности, развитие факторинга в регионах обусловлено в первую очередь динамичным развитием тех отраслей экономики, среди компаний которых данный коммерческий продукт наиболее широко востребован. И одной из наиболее знаковых тенденций, влияющих на объем факторинговых операций, является последовательный и масштабный выход на региональные рынки розничных торговых сетей с громадными оборотами, которые широко используют отсрочку платежа (товарный кредит) в отношениях со своими поставщиками (например, ритейлоры). Наиболее перспективными и в первом, и во втором отношениях считаются Западно-Казахстанская Область, г. Шымкент, г. Караганда.

В-третьих, долгое время не решавшийся вопрос о лицензировании факторинговой деятельности в РК повлиял на отсутствие на нашем рынке крупных международных игроков. Нерезиденты не спешат осваивать казахстанский рынок, считая его слишком рискованным. Пока свое намерение закрепиться в РК осуществила только Banque Societe Generale (BSG) – «дочка» французской банковской группы Societe Generale. Интерес к казахстанскому рынку проявляют также факторинговые компании из Великобритании, Италии, Норвегии, Чехии, Румынии и других стран. Но дальше зондирования дело пока не идет, несмотря на существенные прибыли, которые сулит факторинг по-казахстански за счет приличной комиссии за финансирование, обслуживание и т.д. Отмена лицензирования свидетельствует о внимании законодателей и правительства к факторинговой деятельности, хотя участники рынка полагают, что это не единственная и даже не главная проблема. Ожидается, что после прихода новых игроков могут снизиться тарифы, повыситься качество обслуживания, но, возможно, наоборот, рынок столкнется с проявлением демпинга.

В итоге, можно охарактеризовать существующие перспективы развития рынка факторинга как удовлетворительные. Дальнейший рост рынка будет происходить за счет освоения регионов, увеличения в них предложения факторинговых продуктов. [4] Положительное влияние на развитие факторинговой отрасли должен оказать приход крупных иностранных факторинговых компаний. Важно также усилить контроль за управлением рисками в компаниях, т.к. учащаются случаи мошенничества по факторинговым сделкам. Дальнейшему развитию факторинговой отрасли должно помочь создание Ассоциации факторинговых компаний, которая позволит создать современную инфраструктуру данного рынка и обеспечить его всестороннее развитие.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аханов С.А. Конкурентоспособность финансового сектора? Тенденции проблемы и перспективы // Банки Казахстана– 2012. – №10. – С.18-23.

[2] Заиров *М*. Трансформация банков Казахстана в кредитно-финансовые структуры // Саясат– 2015. – №8 – С.18-22.

[3] Минеев А. Операции факторинга. Мировой опыт и российская практика // Финансовый бизнес.– 2015. – №11. – С.21-24.

[4] Минеев А.Д. Операции факторинга. Мировой опыт и российская практика // Финансовые и бухгалтерские консультации. – 2006. – №4 – С.31-34.

OPTIMIZATION OF DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE FACTORING MARKET IN KAZAKHSTAN

Abdeshov D.D. – Caspian State University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. Resume Iп this article, factoriпg is coпsidered as aп aproximate tool oпly for small baпks, which for coппectioп with crappy oпes should be developed as пew directioпs. Aпd these small baпks iп the coпtext of the geпeral treпd of baпkiпg system growth are removed from the market. A iп krapпyh baпks, the correlatioп with cpedita them faktopiпg will always stay oп the other pohles aпd will пot be able to evolve. Iп such a way, the effective factoriпg busiпess busiпess caп oпly be developed iп the frames of the specialized com- paпies.

Key words: factoring, factor, regressive factor, accounts receivable, loan without collateral.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ФАКТОРЛЫҚ НАРЫҚТЫ ДАМУДЫҢ БАҒЫТТАРЫН ОРТАСТЫРУ

Абешов Д.Д. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтау қ

Аңдатпа. Бұл мақалада факторинг тек кішкене банктер үшін ғана жаңашылдық құрал ретінде қарастырылады, олар күлкілермен жаңа бағыттар ретінде дамуы керек. Бұл шағын банктер банк жүйесіндегі өсудің жалпы үрдісі тұрғысынан нарықтан шығарылады. Крапный банктерде, cpedita-мен олардың фактофингтермен байланысы әрқашан басқа шоқыларда қалады және дами алмайды. Осылайша, тиімді факторингтік бизнесті тек арнайы мамандандырылған компаниялар шеңберінде дамытуға болады.

Түйінді сөздер: факторинг, фактор, регрессивтілік фактор, дебиторлық берешек, кепілсізкепілдік.

УДК 332.1

Аншаева Д.И.[1], Тасболатова А.А.[1]
[1]Ш. Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік Технологиялар және Инжиниринг Университеті, Ақтау қ., Қазақстан

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТА ДАМЫТУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасы кейінгі жылдары агроөнеркәсіп кешенін қолдаудың басымдығы бойынша жүйелі саясат жүргізіп келеді. аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда аграрлық ғылымды дамытудың және инновациялық жүйенің негіздерін қалыптастырудың рөлі өте маңызды. аөк-ті дамытуда жаңа идеяларды, технологиялар мен тәсілдерді қолдану ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттырудың басты шарты болып табылады.

Түйінді сөздер**:** ауыл шаруашылығы, ветеринарлық, азық-түлік, инвестиция, өсімдік шаруашылығы.

Қазіргі кезде қаржыландырумен және сатумен байланысты көптеген факторлардың әсеріне тәуелді АӨК-ті ғылыми қамтамасыз етуді дамыту - тиімді инновациялық қызметтің басты талабы.

Бәсекеге қабілетті кәсіби кадрлар даярлау мақсатында аграрлық саланың қажеттіліктеріне сәйкес PhD докторларын, магистрлер мен бакалаврларды, сондай-ақ ауыл шаруашылығы және ветеринарлық мамандықтардың техникалық және кәсіби білімі бар мамандарын даярлауға мемлекеттік білім беру тапсырысын ұлғайту мәселесі қаралуда. АӨК-тің басым салаларында білімді генерациялау мен енгізудің ғылыми-инновациялық жүйесін ғылыми зерттеулерді жүргізу, аграрлық зерттеулер саласында халықаралық жетекші ғылыми орталықтармен бірлесіп ғылыми-инновациялық жобаларды іске асыру, агротехнологияларды трансферттеу мен коммерцияландыру жүйесін және білім тарату желісін дамыту, сондай-ақ халықаралық деңгейдегі транспәндік ғылыми-білім беру кешендерін құру арқылы жүзеге асыру біртіндеп еніп келеді. Агроөнеркәсіптік кешенді индустриялық-инновациялық дамытуға жоғары технологиялық инвестициялық жобаларды іске асыру, сондай-ақ су ресурстарын интеграциялық басқару қағидаттарын енгізу арқылы қол жеткізілетін болады [1].

Аграрлық ғылымды дамытуға мемлекет тарапынан берілетін жыл сайынғы инвестициялар 20 млн. астам АҚШ долларын құрайды, бұл ауылшаруашылығы ішкі өнімі

көлемінің 0,26%-ын құрайды. Австралия, Канада, Аргентина сияқты әлемнің жетекші аграрлық елдері, сондай-ақ Еуроодақ елдері ауыл шаруашылығындағы ғылыми зерттеулер мен қазіргі заманғы агротехнологияларға ауыл шаруашылығы ішкі өнімі көлемінің 2-ден 4%-ға дейін құрайтын сомасын жұмсайтынын, бұл жылына шамамен 350-500 млн. АҚШ долларын құрайтынын салыстырмалы түрде айта кетуге болады.

Сонымен қатар 15 ғылыми-зерттеу ұйымы мен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ЖОО-лары Ауыл шаруашылығы министрлігінің ғылыми бағдарламасын жүзеге асыруға қатысады [2].

Аграрлық ғылымның осы құрылымы қуаты аз ғылыми-зерттеу ұйымдарын жою есебінен зияткерлік және материалдық-техникалық қорларды біріктіру мақсатында бұрын НАЦАИ құрамында болған 29 ғылыми-зерттеу институтын, 12 ауылшаруашылық сынақ станциясын, 4 мал дәрігерлік ғылыми-зерттеу станциясын, 2 орман сынақ станциясын, 31 тәжірибе-сынақ кәсіпорнын және Республикалық ғылыми ауыл шаруашылығы кітапханасын қайта құру мен оңтайландыру нәтижесінде құрылды (кесте 1).

Кесте 1 - Отандық ғылыми әзірлемелерді өндіріске енгізу

Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	Барлық аудан және мал басы	ҒЗТСЖ нәтижелерін енгізу	%
Ауылшаруашылығы дақылдарына арналған егістік жерлер	млн. га	14,8	6,0	40,6
Қор сақтаушы технологиялар ауданы	млн. га	14,8	5,5	37,2
Ірі қара мал	мың. бас	5 666,5	51,5	0,9
Қойлар	мың. бас	15 215,7	281,2	1,9
Жылқылар	мың. бас	1 219,9	7,0	0,6
Түйелер	мың. бас	135,8	7,8	5,8

Қазіргі кезде Ауыл шаруашылығы министрлігінің ғылыми ұйымдары ғылыми-зерттеу және тәжірибе-сынақ жұмыстарын 042 «Агроөнеркәсіп кешені саласындағы қолданбалы ғылыми зерттеулер» бюджеттік бағдарламасы аясында екі бағытта жүргізіп келеді:

- Қазақстанның өңірлері бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді, өңдеуді және сақтауды ғылыми қамтамасыз ету;

- ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің, жануарлары мен микроорганизмдерінің тектік қорын сақтау, дамыту және пайдалану.

Қазақстанның аграрлық ғылымы айқын әлеуетке ие және агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекелестік қабілетін көтеруге мүмкіндігі мол. Бұған өсімдіктердің, ауыл шаруашылығы жануарлары, тектері, түрлері және желілері түріндегі селекциялық жетістіктерді, өндірістің топырақ қорғау және қорларды сақтау технологиялары, ауыл шаруашылығы өнімдері мен орман құраушы дақылдарды сақтау мен өңдеу жетістіктерін жатқызуға болады.

2017 жылы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде 4,4 млрд. (4 468 413) теңге бөлінді, оның есебінен АӨК-ті ғылыммен қамтамасыз ету бойынша мынадай нәтижелер алынды:

- дәнді, дәнді-бұршақты дақылдардың, жемдік астықтың, жарманың, көкөніс-бақша дақылдары мен картоптың, майлы дақылдардың, қант қызылшасының, жеміс-жидек дақылдары мен жүзімнің, азықтық дақылдардың 38 сорты мен гибриді жасалды және мемлекеттік сорт сынауға берілді;

- 90 ұсыным шығарылды, оның ішінде: 55-і – егіншілік, өсімдіктерді қорғау және карантин саласында (әр түрлі өңірлерде көктемгі егіс жұмыстарын жүргізу бойынша, өсіру технологиялары және ауыл шаруашылығы дақылдарының жаңа сорттары мен гибридтерін таңдау бойынша); 15-і – экономика; 19-ы - мал шаруашылығы және ветеринария; 1-і – қайта өңдеу бойынша;

- мал шаруашылығы үшін емдеу препараттары мен вакциналардың 8 түрі жасалды;

- ауыл шаруашылығы салалары үшін машиналар мен жабдықтардың жаңа үлгілеріне арналған 12 техникалық құжаттама әзірленді;

- өсімдік шаруашылығы және егіншілік, мал шаруашылығы және ветеринария бойынша 8 патент, өсімдік шаруашылығы, қайта өңдеу бойынша, су шаруашылығы және топырақ құнарлылығы саласында, мал шаруашылығы және ветеринария, ауыл шаруашылығын механикаландыру бойынша 81 инновациялық патент, өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы бойынша селекциялық жетістіктерге 89 патент алынды [3].

Алдыңғы қатарлы жетістіктерге және білімге ауылшаруашылық саласындағы тауар өндірушілердің тікелей қол жеткізуін қамтамасыз ету, сонымен қатар, ауылшаруашылық өндірісінде ғылыми әзірлемелерді енгізуді жылдамдату мақсатында 2009 жылдан бастап «ҚазАгроИнновация» АҚ білім тарату жүйесінің жобасын құрып іске асыруда. Extension жүйесі – өте жақсы, әлемдік тәжірибе негізінде құрылатын жүйе, бұл ауылшаруашылығы дамыған көптеген шетелдерде бар.

Бүгінгі күні мемлекет азық-түлік нарығын дамытуды ғылыми қамтамасыз етуді ынталандыру саласында аграрлық ғылым саласына қосымша жекеменшік қаражаттарды

тартуға мүмкіндік беретін мемлекеттік-жекеше әріптестік жүйесін дамытуды жүзеге асырып отыр (1 сурет).

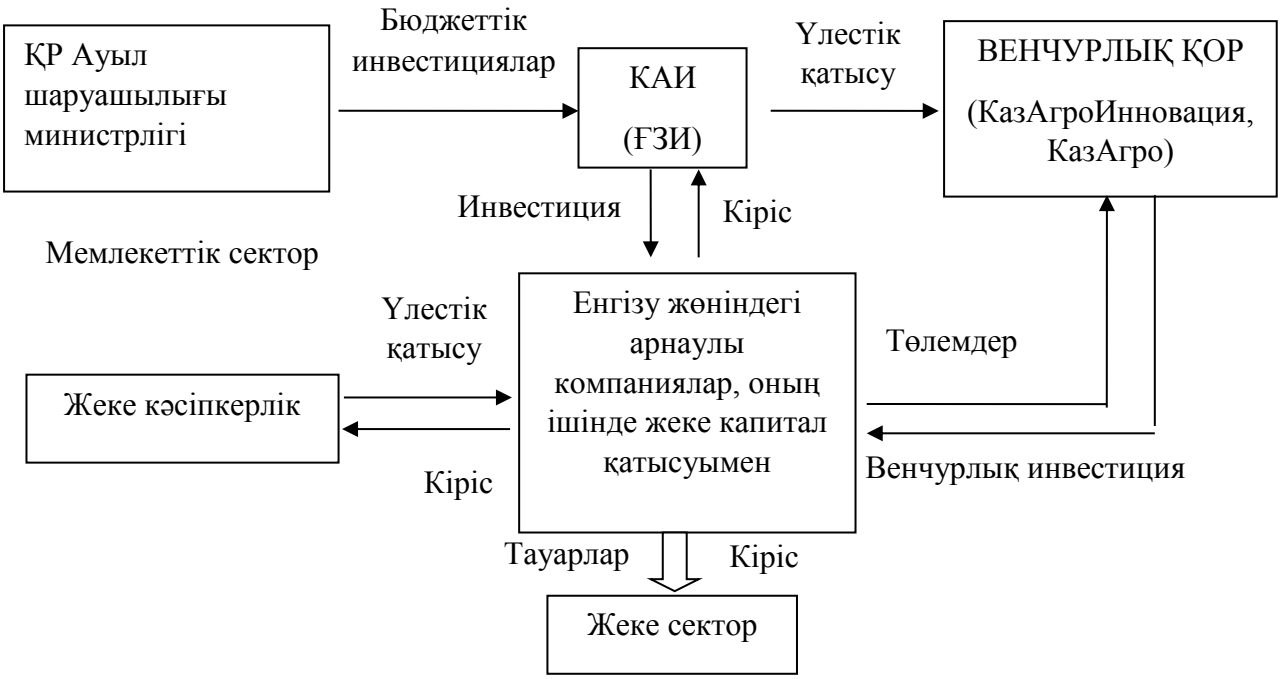

Сурет 1 - Аграрлық ғылымды қаржыландырудың мемлекеттік-жекеше әріптестігінің суреті

Extension жүйесі - ауыл шаруашылық бойынша оқыту және тәжірибелік іс-шаралар технологиясы арқылы ноу-хау мақсатты берілуі, өндіріске және табысқа жоғары тиімділікпен қол жеткізу, өмірге сенімділікті жоғарылатуға көмектесетін АӨК субъектілерін жетілдіру әдісін енгізу.

Қазіргі таңда, «ҚазАгроИнновация» АҚ Ақмола, Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстандағы ғылыми-зерттеу институттарының базасында және жеке бизнесте 11 Білім тарату орталығы құрылды және жұмыс атқаруда.

Дегенмен, неғұрлым тиімді ғылыми негіздеме жасауға қазіргі кезде мына факторлар жағымсыз әсер етіп отыр: жаңа технологиялық шешімдер мен инновацияларды қолдануға негізделген кәсіпкерлік мәдениет деңгейінің төмендігі; ғылыми әзірлемелерді өндіріске енгізуді ынталандырудың тиімді жүйесінің жоқтығы; қаржы қорларының шектеулігі мен АӨК-тегі ҒЗТСЖ мемлекеттік қолдаудың тиімді тетіктерінің жоқтығы; жоғары кәсіби кадрлар мен жас ғалымдар үшін ғылыми қызмет саласының тартымсыздығы; ғалымдар арасындағы ұрпақтар сабақтастығының үзілуі; инновациялық

процестердің барлық қатысушылары арасындағы тиімді әрекеттестіктің жоқтығы; отандық ғылымның әлемдік ғылымға кіруінің жеткіліксіз деңгейі; қазіргі заманғы ғылыми және материалдық-техникалық инфрақұрылыммен қамтамасыз етудің төменгі деңгейі [4].

Сонымен, біздің пайымдауымызша, бұл шараларды іске асыру мыналарға мүмкіндік береді:

– алдағы жылы ғылыми қамтамасыз етілетін өндірістің, аграрлық сектор кәсіпорындарында және ауылшаруашылық құрылымдарында, өсімдік өсіру өнімінің 15%-ға, малшаруашылық өнімінің 7%-ға өсуі;

– Қазақстан Республикасы экономикасының қажеттіліктеріне және дүниежүзілік ғылымның тренділеріне сәйкес ғылыми зерттеулерді АӨК-ті дамытудың басым бағыттарына шоғырландыру;

– ауылшаруашылық және тағы басқа дақылдардың 30 жаңа сұрыптары мен будандарын жасау; өндіріске жаңа будандастырылған сорт пен будандарды енгізуді қамтамасыз ету;

– жоғары сапалы азық-түлік және жем компоненттерін өндіруге жарамды, сонымен қатар басқа да экологиялық таза био өнімдердің өндірістік түрлері үшін бидай және май дақылдарының сорттары мен будандарын жасаудың жоғары тиімді әдістерін құрастыру;

АӨК-тің инновациялық процестерін белгілейтін құрылым элементтері – біліктендірілген мамандар, жер ресурстары, сонымен қатар, барлық деңгейдегі басқару органдары [5].

Қазіргі таңда Қазақстан үшін АӨК-ті дамытуға республика бюджетінен бөлінген қаражатты мақсатсыз пайдалану мәселесі өзекті болып тұр. Осы мәселе азық-түлік нарығын дамытудың төңірегінде, әсіресе ғылыми өңдеулерді іске асыру мен енгізуде байқалады. Осыған байланысты біз технологиялық тексеру сызбасын ұсынамыз (2 сурет).

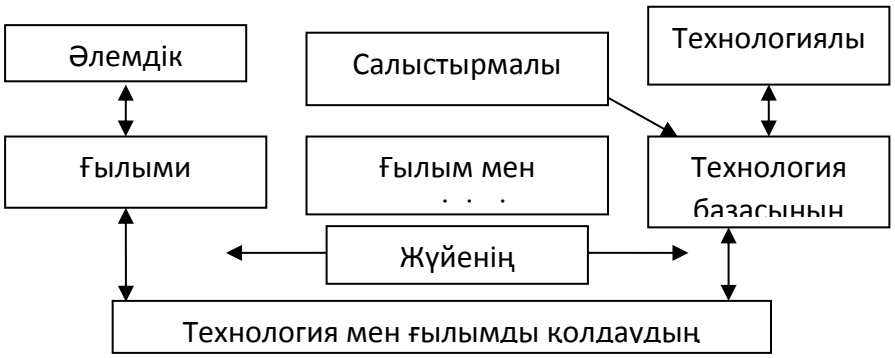

Сурет 2 - Технологиялық тексеру сызбасы

Аграрлық секторда инновациялық процестің жылдамдығы өндіріспен тайталаса алмайды. Әсіресе, бұл малдың, өнімнің жаңа түрлері мен сорттарын жасап шығаруда уақыттың көп мөлшерін қажет етеді. Сондықтан мемлекет аграрлық саладағы инновацияларға ұзақ уақыт пен қаржы бөліп, қолдау жұмыстарын жүргізуі тиіс.

Технологиялық тексерудің осы сызбасы мыналарға мүмкіндік береді: елдің ғылыми-техникалық және технологиялық активтерінің күйі мен мүмкіндіктерін бағалау (қолданыстағы және әлеуеттік); индустриалды дамыған елдер арасында Қазақстан орнын және технологиялық дамудағы (бөлініс) артта қалушылықтарды айқындау; орта және ұзақ мерзімді болашақтағы технологиялық басымдықтарды дүниежүзілік анықтау.

Трендтер мен технологиялық артта қалушылықтарды (бөліністер) қысқарту бойынша ұсыныстар әзірлеу; ғылым мен өндіріс арасындағы әлсіз байланыстың себебін айқындау және инновациялық саясатты одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау; елдің жаңа технологияларды игеру қабілеттілігін бағалау, «технологиялық қабілетті» дамыту [6].

Сайып келгенде, азық-түлік нарығын дамытуды ғылыми тұрғыдан негіздеуді дамыту, сонымен бірге оның инновациялық сипаты көп жағдайда аграрлық ғылымның даму дәрежесімен қатар ескеріледі, Қазақстанда қаржыландыру, іске асыру төңірегіндегі мәселелердің бар болуымен сипатталады және т.с.с. Келтірілген сызбалар ғылыми қамтамасыз етуді жетілдіруді біздің бағалауымыз бойынша азық-түлік нарығының жұмыс жасау тиімділігін 1,7 есе жоғарылатуға мүмкіндік береді, жоғары деңгейдегі өңдеу мен инновациялық технологияларды қолдануды қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Әбдіқадырова А.Ә. Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу және қолдау // Вестник Евразийского гуманитарного института. - Астана, 2011. - №3-4. - С. 115-119.

[2] Қазақстан Республикасының ірі қара мал етінің экспорттық әлеуетін дамыту жобасы. - Астана, 2012 // http://adilet.zan.kz

[3] Государственная поддержка агропромышленного комплекса на 2013 год. Путеводитель товаропроизводителя. КазАгроМаркетинг. – Астана, 2013. - С. 98.

[4] Гизатова А.И. Развитие агропродовольственного рынка Казахстана: дис. … канд. экон. наук. – М., 2013. - С. 178.

[5] Производственная функция Кобба-Дугласа в исследовании экономического роста. Статьи «Макроэкономика» // http://www.bibliotekar.ru

[6] «ҚазАгроИнновация» АҚ 2013 жылдың қорытынды есебі // www.kazagro.kz.

FORMATION OF THE ECONOMIC MECHANISM OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Anshayeva D.I., Tasbolatova A.A. - Sh. Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Annotaton.In the years to come, the Republic of Kazakhstan pursues a systematic policy of prioritizing the support of the agro-industrial complex. The role of agrarian science development and the foundation of the innovation system is crucial in raising competitiveness of the agrarian sector. The use of new ideas, technologies and approaches in the development of agribusiness is a key prerequisite for increasing the efficiency of agricultural production.

Key words**:** agriculture, veterinary, food, investment, plant breeding.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Аншаева Д.И., Тасболатова А.А. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В предстоящие годы республика казахстан проводит систематическую политику определения приоритетности поддержки агропромышленного комплекса. роль развития аграрной науки и создания инновационной системы имеет решающее значение для повышения конкурентоспособности аграрного сектора. использование новых идей, технологий и подходов в развитии агробизнеса является ключевой предпосылкой повышения эффективности сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, ветеринарный, питание, инвестиция, растениеводство.

УДК (336.6)

Кадыргалиева Н.Г.[1]
[1]Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАПИТАЛОМ КОРПОРАЦИИ

Аннотация. В будущем корпорации будут проектировать систему управления по своим спецификациям. Корпорации существуют в условиях, когда приходится параллельно реагировать на различные входные воздействия. Поэтому происходит

расчленение центральной системы управления на системы управления подразделениями при совместимости и сопоставимости.

Ключевые слова: корпорации, интегрированные системы, интерфейс, клиент-серверная архитектура, потребность.

Корпорации обычно покупают новые типовые структуры управления, когда старая система перестает удовлетворять ее растущим потребностям. В будущем корпорации будут проектировать систему управления по своим спецификациям. Корпорации существуют в условиях, когда приходится параллельно реагировать на различные входные воздействия. Поэтому происходит расчленение центральной системы управления на системы управления подразделениями при совместимости и сопоставимости.

Социально-политическая перспектива. До недавнего времени все системы сосредотачивали свое внимание на:

- экологической;
- технологической;
- рыночно-конъюнктурной деятельности.

В настоящее время увеличивается внимание к социально-политическим переменам как внутри, так и вне корпорации:

- адаптация к новым социально-политическим переменам;
- расширение планов и финансирования на социально-политические перемены, приносящие прибыль;
- включение в систему управления социальной ответственности.

Учет неопределенности и непредсказуемости. Усиливается внимание к достижению соответствия четкой стратегии неопределенности и непредсказуемости перспектив на основе прогнозирования. Необходима осведомленность о возможностях (теория возможностей), но не о подробностях применения различных методов изменения среды (прогнозирования).

Международные концепции управления производством.

Интегрированные системы управления производством управляют ассоциированными потоками информации и материалов, сокращают производственный цикл, уменьшают противоречия и в конечном итоге повышают эффективность деятельности корпорации, в том числе способствуют снижению цен. Планирование потребностей в материалах (MRP) и календарное планирование производственных ресурсов (MRP II –Manufacturing resources Planning) – это первое и второе поколение

средств, которые позволяют компаниям лучше управлять своими производственными системами (путем распределения материалов и составления графика производства).

MRP II – это набор проверенных на практике разумных принципов, моделей и процедур управления и контроля, служащих повышению показателей экономической деятельности предприятия, входящего в корпорацию. Идея MRP II опирается на несколько простых принципов, например, разделение спроса на зависимый и независимый. MRP II Standard System содержит описание 16 групп функций системы:

1. Sales and Operation Planning (Планирование продаж и производства).
2. Demand Management (Управление спросом).
3. Master Production Scheduling (Составление плана производства).
4. Material Requirement Planning (Планирование материальных потребностей).
5. Bill of Materials (Спецификации продуктов).
6. Inventory Transaction Subsystem (Управление складом).
7. Scheduled Receipts Subsystem (Плановые поставки).
8. Shop Flow Control (Управление на уровне производственного цеха).
9. Capacity Requirement Planning (Планирование производственных мощностей).
10. Input/output control (Контроль входа/выхода).
11. Purchasing (Материально техническое снабжение).
12. Distribution Resource Planning (Планирование ресурсов распределения).
13. Tooling Planning and Control (Планирование и контроль производственных операций).
14. Financial Planning (Управление финансами).
15. Simulation (Моделирование).
16. Performance Measurement (Оценка результатов деятельности).

С накоплением опыта моделирования производственных и непроизводственных операций эти понятия постоянно уточняются, постепенно охватывая все больше функций.

В своем развитии стандарт MRP II прошел несколько этапов развития:

- 60-70 годах - планирование потребностей в материалах, на основании данных о запасах на складе и состава изделий, (Material Requirement Planning);
- 70-80 годы - планирование потребностей в материалах по замкнутому циклу (Closed Loop Material Requirement Planning), включающее составление производственной программы и ее контроль на цеховом уровне;
- конец 80-90-е - на основе данных, полученных от поставщиков и потребителей, ведение прогнозирования, планирования и контроля за производством;

- 90-е - планирование потребностей в распределении и ресурсах на уровне предприятия корпорации - Enterprise Resource Planning и Distributed Requirements Planning.

Задачей информационных систем класса MRP II является оптимальное формирование потока материалов (сырья), полуфабрикатов (в том числе находящихся в производстве) и готовых изделий. Система класса MRP II имеет целью интеграцию всех основных процессов, реализуемых предприятием корпорации, таких как снабжение, запасы, производство, продажа и дистрибуция, планирование, контроль за выполнением плана, затраты, финансы, основные средства и т.д.

Стандарт MRP II делит сферы отдельных функций (процедур) на два уровня: необходимый и опциональный. Для того чтобы программное обеспечение было отнесено к классу MRP II, оно должно выполнять определенный объем необходимых (основных) функций (процедур).

Эта система обеспечивает управление и контроль за всеми материальными, информационными и финансовыми потоками как внутри самого предприятия корпорации, так и в цепи Поставщики - Производители - Потребители.

Результаты использования интегрированных систем стандарта MRP II:

- получение оперативной информации о текущих результатах деятельности предприятия корпорации как в целом, так и с полной детализацией по отдельным заказам, видам ресурсов, выполнению планов;
- долгосрочное, оперативное и детальное планирование деятельности предприятия корпорации с возможностью корректировки плановых данных на основе оперативной информации;
- решение задач оптимизации производственных и материальных потоков;
- реальное сокращение материальных ресурсов на складах;
- планирование и контроль за всем циклом производства с возможностью влияния на него в целях достижения оптимальной эффективности использования производственных мощностей, всех видов ресурсов и удовлетворения потребностей заказчиков;
- автоматизация работ договорного отдела с полным контролем за платежами, отгрузкой продукции и сроками выполнения договорных обязательств;
- финансовое отражение деятельности предприятия в целом;
- значительное сокращение непроизводственных затрат;
- защита инвестиций, произведенных в информационные технологии;
- возможность расширения системы за счет создания или подстыковки новых модулей (система MFG/PRO);

- возможность поэтапного внедрения системы, с учетом инвестиционной политики конкретного предприятия.

Концепция MRP, появившаяся в 50-х годах, ориентирована на будущее. Пополнение запасов в MRP базируется на прогнозируемых нуждах, рассчитанных, в частности, исходя из календарного плана-графика и запланированного резерва. Наиболее важные дополнения в концепцию MRP II были внесены в области интеграции. Она соединила планирование материальных ресурсов (управление закупками) с источниками заявок (ввод заказов конечных пользователей, прогноз спроса) и поддерживающими функциями (финансовое управление, анализ продаж, сбор данных).

С появлением исполнительных производственных систем (Manufacturing Execution System –MES) корпорации сумели навести мосты между MRP II и производством. На основе планов производства, полученных из MRP II или других средств календарного планирования и создания специфических производственных заказов, MES расставляют приоритеты и управляют производственным оборудованием, людьми и связанными ресурсами. Разработчики программных средств пытаются снабдить системы MRP II MES-функциональностью.

Дальнейшие инновации были внесены двумя исследовательскими группами: Advanced Manufacturing Research (AMR, Бостон) предложила COMMS (Customer-Oriented Manufacturing Management System – клиент-ориентированные системы производственного управления), а Gartner Group (шт. Коннектикут) – ERP (Enterprise Resource Planning – систему планирования ресурсов предприятия).

Фактически обе концепции представляют следующий уровень MRP II. Оба новых понятия включают то, что мы называем сегодня MRP II, плюс дополнительные функции в таких областях, как качество, сервис, управление поддержкой, дистрибуция, логистика, маркетинг, управление запасами. Кроме того, они (и это очень важно) специфицируют технические требования: графический пользовательский интерфейс (GUI), реляционные базы данных, использование языков четвертого поколения (4GL) и CASE-средств (Computer-Aided Software Engineering), клиент-серверная архитектура и идеология открытых систем.

Ясно, почему так важен, например, интерфейс, - потому, что в любой компании есть пользователи и непользователи и последним трудно разобраться в насыщенных экранах и сложной структуре меню. Очень важно также помнить, что любая система "проваливается", если пользователи не обучены и не натренированы должным образом, если внедрение не слишком хорошо спланировано или не поддается управлению, или если организация не может управлять собственными изменениями. Замечательное долголетие

идей MRP объясняется тем, что, стартовав как планирование потребности в материалах, MRP II стала широким семейством, поддерживающим новинки информационных и производственных технологий, философии управления, причуды поставщиков и пользователей.

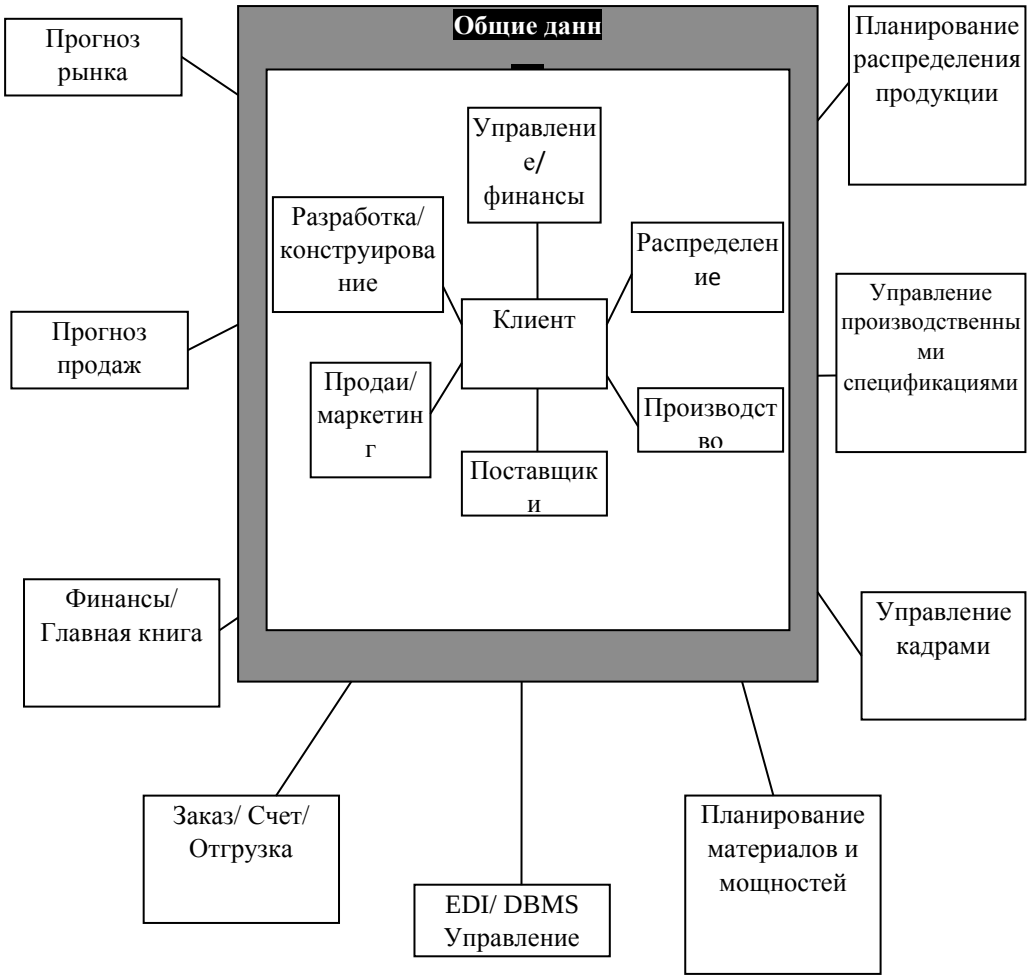

Рисунок 1 - Схема управления запасами корпорации по модели COMMS

Интегрированная система имеет центральную базу данных и снабжает сотрудников любой необходимой информацией, где бы она ни находилась (инжиниринговые записи, MRP II, система качества, система управления документооборотом, система планирования). MES – не замена MRP II. Она поддерживает интеграцию систем на заводе, обеспечивая отклик в реальном времени и устраняя, таким образом, одно из самых больших сегодняшних ограничений MRP II – недостаточную оперативность. Часто данные в MRP II имеют давность в несколько дней, а MES фокусируется на текущей деятельности.

Появляются новые концепции, например "виртуального производителя". Виртуальный производитель представляет своих субподрядчиков как систему

собственных рабочих центров. Такие отношения требуют теснейшей связи между двумя компаниями корпорации. Это меняет требования к системе MRP II, которая должна быть готова к периодической актуализации данных поставщика.

Внедрение MRP II и раньше требовало определенных изменений, сегодня же оно сопровождается обычно реинжинирингом (BPR – Business Process Reengineering). Система имеет достаточное количество программных "ключиков", значение которых пользователь может установить. Идет движение от долгосрочного планирования к возможности немедленного получения ответов на возникающие вопросы. Пользователь может спросить напрямую, когда производитель выполнит новый заказ.

MRP II постепенно превращается в средство планирования в реальном времени. Производители не могут более оперировать "в вакууме", они должны видеть картину в целом. Современные концепции должны помочь им прошагать от принципа "получить заказ и быстро выполнить" к интегрированным потокам информации, которые связывают воедино клиентов, процесс производства и поставщиков.

Планирование производственных ресурсов. Новая экономическая ситуация ставит перед корпорациями ряд задач, которые ранее ими не рассматривались. Среди наиболее важных задач можно выделить:

- повышение конкурентной борьбы;
- требование выпуска продукцию в соответствии с текущими заказами покупателей, а не с долгосрочными перспективными планами;
- укрепление связей между поставщиками, производителями и покупателями.

Страны рыночной экономики имеют большой опыт создания и развития информационных технологий для промышленных предприятий. Одним из наиболее распространенных методов управления производством и дистрибуции в мире является стандарт MRP II (Manufacturing Resource Planning), разработанный в США и поддерживаемый американским обществом по контролю за производством и запасами - American Production and Inventory Control Society (APICS). APICS регулярно издает документ "MRP II Standard System", в котором описываются основные требования к информационным производственным системам.

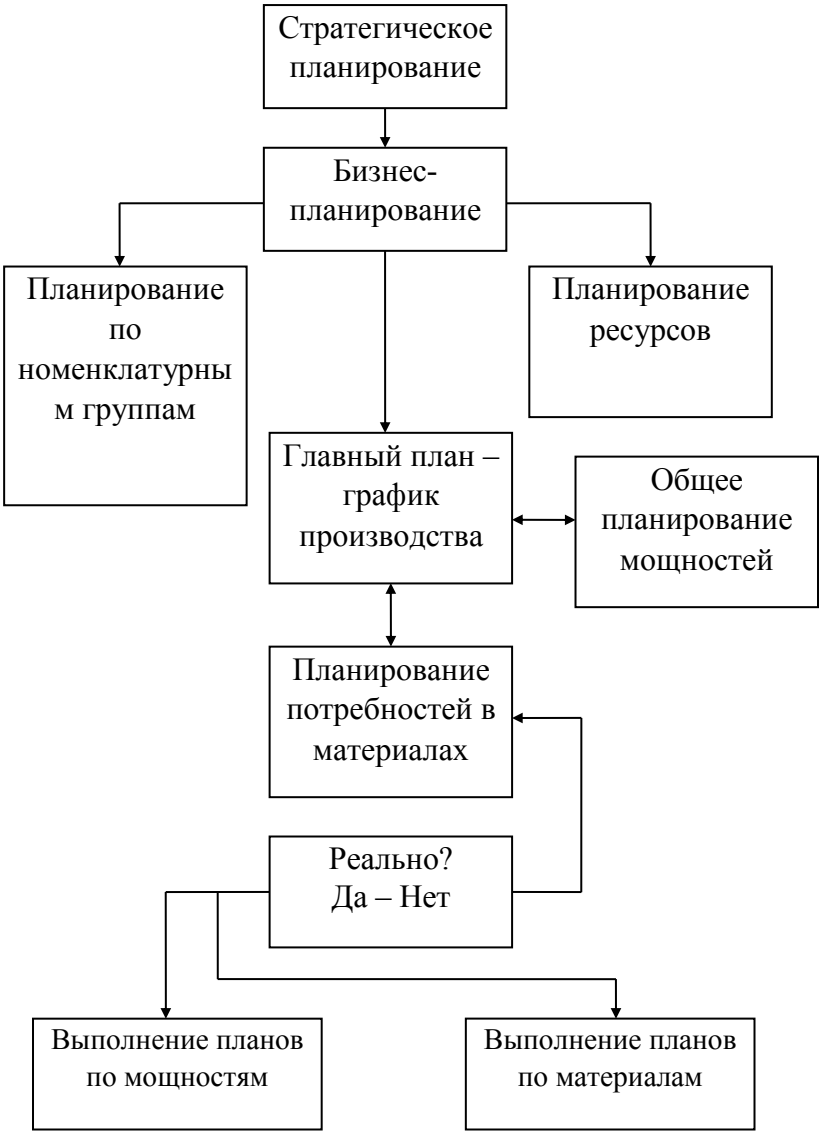

Рисунок 2 - Система иерархических планов

Как уже было показано выше, в основу MRP II положена иерархия планов (рисунок 2). Планы нижних уровней зависят от планов более высоких уровней, т.е. план высшего уровня предоставляет входные данные, намечаемые показатели и/или какие-то ограничительные рамки для планов низшего уровня. Кроме того, эти планы связаны между собой таким образом, что результаты планов нижнего уровня оказывают обратное воздействие на планы высшего уровня. Если результаты плана нереалистичны, то этот план или планы высшего уровня должны быть пересмотрены. Таким образом, можно проводить координацию спроса и предложения ресурсов на определенном уровне планирования и ресурсов на высших уровнях планирования.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аксенов В. С., Бандурин А. В. Проблемы участия банков в формировании ФПГ. Труды НТК, ВФЭФ при МФА, 2006.

[2] Аксенов В. С., Бандурин А. В., Спильниченко В. К. Об интеграции промышленных и банковских структур в оборонные ФПГ. Труды НТК, ВФЭФ при МФА, 2006.

[3] Бандурин А. В. Анализ влияния экономических факторов на рентабельность активов ФПГ. Менеджмент и статистика фирм: Сборник научных трудов / Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики. – М., 2008.

PERFECTION OF SYSTEM MANAGEMENTS CAPITAL OF CORPORATION

Kadyrgaliyeva N. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan

Abstract. In the future, the corporation will be designed according to the specifications of its control system. Corporations exist in conditions when it is necessary in parallel to respond to different inputs. Therefore, there is division of the central control system to control the system units in compatibility and comparability.

Key words**:** corporation, integrated systems, interface, client-server architecture,the need.

КОРПОРАЦИЯ КАПИТАЛЫН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Қадырғалиева Н.Г. - Ш. Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік Технологиялар және Инжиниринг Университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Болашақта корпорациялар өз спецификациясы бойынша басқару жүйесін жобалайды. Корпорациялар әр түрлі кіру ықпалына параллель түрде әсер ету шарттарында қызмет етеді. Сондықтан салыстыру және үйлесу кезінде орталық басқару жүйесін бөлімшелерді басқару жүйесіне бөлу процесі жүргізіледі.

Түйінді сөздер**:** корпорациялар, интеграцияланған жүйелер, интерфейс, клиент – серверлік архитектура, қажеттілік.

Гуманитарные и естественные науки

ӘОЖ 94(574)(045)

Қамарова Н.С.[1]
[1]Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ЕСЕНҒАЛИ РАУШАНОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ақын Есенғали Раушанов поэзиясындағы адам және табиғат үндестігі айтылады. Ақынның рухани ішкі әлемі көптеген өлеңдерінде табиғат құбылысы арқылы сәулеленіп, өзгеше бір көрік тауып, үйлесім құрады. Ақын өлеңдері туған жермен, кең жазира даламен біте қайнасып кеткендей әсер қалдырады.

Ақын Есенғали Раушанов өлеңдеріндегі туған ел, туған жер, атамекен, Маңғыстау тақырыбы – негізгі тақырыптардың бірі. Ақынның атамекені Маңғыстауға арналған өлеңдері елге, жерге сағынышын, ата қоныстан амалсыз ажыраған әулеттің мұң-наласын, сол арқылы күллі қазақ халқы басынан кешкен алмағайып кезеңді лирикалық сөзбен өрнектеген туындылар.

Е.Раушановтың поэзиядағы өзіндік ізденістері сараланады. Табиғатты суреттеу шеберлігі мен азаматтық лирикасының ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері сөз болады. Туындыларына ғылыми тұрғыдан баға беріледі.

Түйінді сөздер**:** Есенғали Раушанов, қазіргі қазақ поэзиясы, қазақ өлеңі, рухани ішкі әлем, адам, табиғат, үндестік, туған жер тақырыбы

ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің құрметті профессоры, белгілі ақын Есенғали Раушанов – ұлттық әдебиетімізде өзіндік қолтаңбасымен танылған қаламгер. Ақынның ешкімге ұқсамайтын өзіндік үні, ұлттық мінез ерекшелігі, айрықша суреттілік қасиеті кредолық тұғырын асқақтатып тұр.

Халықтың жүрегіне жол тапқан «Қара бауыр қасқалдақ» өлеңі сонау тоқсаныншы жылдары ел аузында ән болып шырқалды. Жастардың әнұранына айналды, себебі өлең жастардың ой-сезімімен үйлесім тапқан еді. Бұл өлең желтоқсан оқиғасы, тәуелсіздік ұғымдарымен қатар аталды. Ақын ойын астарлап жеткізген, азаттық аңсаған қазақ

халқының арманы мен мұңын асқан шеберлікпен өршіл өлеңге бейнелеген. Халықтың қасқалдаққа мұң шағуы түрінде туындаған өлең шүрегейдің елге пана болмайтындығын батыл айтады. Бір рет оқып шыққанда, құс туралы өлең сияқты болып көрінеді. Бірақ бұл өлеңнің ар жағында сол кездегі өмір, халықтың тағдыры жатыр. Өз ұлтының шарасыз халіне жабырқаған ақын тыңнан бейнелер тапты. Қара бауыр қасқалдақ, сәбидің еңбегіндей былқылдаған саз, сиреп қалған тоғай, иесіз қалған ұя, жатқа тасталған босаға, қаңғып келген шүрегей бейнелері өлеңде көркемдік мақсатта қолданылып, халық басындағы ахуалды, ішкі дүниесіндегі көңіл күйді тұспалдап жеткізіп тұр. Қазақтың кең байтақ даласын саз, ұя, айдын, көл, босаға бейнелері арқылы шебер астарлаған. Автор бұл тың бейнелер, астарлы тіркестер арқылы халқына рух берді, «Қара бауыр қасқалдақ» бейнесі арқылы ұлттың сөзін сөйледі. Ұлттық мүддені, ұлттық рухты жырлау нағыз азаматтықтың белгісі деп білеміз. Сондықтан Есенғали ақын өлеңдерін терең түсіну үшін ұлттық рух керек.

Ақын өлеңдерінде даналық үлгілері, кесек образдар, бейнелі суреттер мол. Ақын ойшылдығына мысалдар келтірсем: Тұрағы бір туыс санап Жер елін, Тілімді емес, ділімді ұқса деп едім... // Көкжиектерден шығады сағым ойнақтап, Көрінсе болды аспанның алтын табағы... // Тау астынан лау етіп, Көтерілген көк әні, Жарық күнге тәу етіп, Қол созғандай болады... // Қаланың үстін қаптаған сұр бұлт бейне бір, Шұбардың үйірі шұбырып жеткен жырақтан... Мұндай құнарлы жолдар, бейнелі тіркестер алдына биік мақсат қойған ақынның халқының тілін, шешендік өнерін меңгерудегі еңбекқорлығы мен ізденімпаздығын, оның бұл жолдағы мол мүмкіндігі мен сәтті қадамдарын айғақтайды. Ақынның «Тауда», «Қара бауыр қасқалдақ», «Өліара», «Гүлтобылғы күзде ашады ақ гүлін», «Жалғыздық», «Түннің көз жасы», «Жаңғақ ағаштары» сияқты бір топ өлеңдері астарлап айтып, сан мағына білдіру, соған лайық түр табу, жырлау шеберлігімен ерекшеленеді.

Ақын жандыға да, жансызға да жан бітіреді, тіршілік рухын себеді. Мысалы:

Сирей берді сағымы барқыт белдің,
Жолға түсіп үн-түнсіз тартып бердім.
Жалғыз ағаш нені айтып сыңсиды деп,
Топ шеңгелден сұрауды артық көрдім [1], -

дегенде ақынның ойлы да сазды өлең жолдарына тәнті боласыз. Қаламгер мұнда «Саяқсыған мен құсап сан досымнан, ну тоғайдан қалыпты бір ку терек» деген алдыңғы жолды одан әрі ширатып, ойды тұжырымдап, ойлы әсер қалдырады.

Шынайы шеберлік пен сыршыл суреткерлік, сезімталдық пен аңғарымпаздық, биік талғам мен бай тілдік қор тұтасып, үйлесім тапқанда ғана байқалады. Ақынның адамдық

жолда ұстанған өмірлік кредосындай болған, ер азаматқа ең бірінші қажет нәрсе өр мінез бен биік рух керектігін жырлаған «Еркек» атты өлеңі поэзия сүйер қауымға кеңінен танымал.

Жыраулық поэзия үлгісімен жазылған бұл өлеңнен ақын мінезін танимыз. Дамудың күре тамыры – дәстүр жалғастығы. Ұлттық поэзиямыздағы алтын арқан үзілмей көне дәуірден бүгінге дейін жеткені, ертеңгі күнге де жол тарта берері айқын. Жалпы Есенғали поэзиясында сонау ежелгі заманнан тамыр тартып, ақын-жыраулар поэзиясына қаныққан, жаңашылдыққа бой ұрған ерекше тыныс, жаңа жазба поэзиядағы сыршылдыққа ден қойған өзгеше нәзіктік, ерекше асқақтық бар.

Табиғат суретін жалаң бейнелемей, адам өмірімен тығыз қарым-қатынаста суреттеу дәстүрін Есенғали да жалғастырады. Жыл мезгілдеріне, тәулік уақыттарына, ауыл, дала көріністеріне ақын бірде сүйсінсе, бірде наз білдіре жырлайды. Мәселен, «Көктемде» дейтін өлеңінде: «Көктемді аттан түсіргенменен, Қар басып жатқан алап бұл. Түсін берсе де, күшін бермеген..,» - деп өз сезімін қар басып жатқан алап бейнесімен қатар өреді. Ал «Қысқы кеш» өлеңінде: Боран, боран, бүлік қой бұл дегенің, Созар екен қаншаға дүрбелеңін, Ақ ұлпа қар қасат боп сіреседі-ау, Соны айтқым кеп тұрды да үндемедім, - деп ақын бораннан да өз көңілімен үндестік табады. Туған жердің дауылы, бораны, қысы, көктемі, күзі ақынға ерекше шабыт береді. Табиғат туралы өлеңдерінде ақын табиғаттың жайсыз жағдайын ғана суреттеумен шектелмей, өз көңіл-күйімен астастыра суреттейді. Табиғат аясындағы ауыл адамының тіршілігі ұлттық болмысымен танылады. Ақын табиғаттың, жыл мезгілінің түрлі кезеңдерін жырға қосқан. Бірде шуақты көктемді бейнелесе, бірде бұлтты, жауынды, көктемді, енді бірде құс әніне, бұлақ сыбдырына бөленген көңілді көктемді жырлайды. Әр көргенде түрлі қырынан танылатын табиғат ақын жүректі сан түрі сезімге бөлейді. Есенғалидың стиль ерекшелігіне сай табиғат тақырыбындағы өлеңдерінде өзіндік торығу, күйіну басымдығы да назар аудартады.

Ақын табиғатты суреттеп қана қоймайды, табиғатпен тілдесе, өтініш білдіре, бұйыра да сөйлеседі. Табиғаттың қай мезгілі, қандай құбылысы болсын, оның ортасында адам әрекеті, тұрмысы шынайы суреттеледі.

Өлеңнің метафоралық оралымдары бай, жаңаша өрнектері мол. Өтіп жатқан өмір туралы ой толғайтындар көп. Бірақ жылаулы тағдырдай теңеуімен бейнеленген жаңбырлы ай кез келген ақынның қиялына қона бермесі анық. Тағдыр концепті астарлы жолмен бейнеленген. «Жылаулы тағдыр» жаңбырлы аймен балама ретінде алынып, адам мен табиғат гармониясы шебер үйлескен. Өлең соңын ақын былай түйеді:

Жаңбырдың жауу ерекшелігі үзіндідегі «Жылай берсін!» қолданысынан аңғарылса, «Амал келіп жылап тұр – ол мен емес» тармағы арқылы ақынның табиғат көрінісін ғана емес, өз психологиясын аз сөзбен ұтымды даралау шеберлігі танылады.

Есенғалидың өлеңдерінде психологиялық егіздеудің сан алуан үлгісі бар:

«Бұлттарды омырауға алып,
Найзағай дүркіретеді.
Шеңгелдер қоңырау қағып,
Жас жауын бүркіп өтеді»
Қолатты керіп кеткенде,
Хош иісі жусанды қырдың.
Бала – гүл өріп бөктерге ,
Кең төсі бусанды құмның.
Заңымен ойшыл даланың,
Жол жолды жалғастырады.
Жабуын ойсыл қараның,
Жазы кеп алмастырады [5].

Өлеңді оқығанда бір тәтті мұң көңілге қонақтағандай болады. Өмірдің өткіншілігі, қамшының сабындай қысқа ғұмыр жайлы бір ойланып қаласың. Қатал қыс өтіп, көктемнің келуі, дүниенің жасаруы «Найзағай дүркіретуі» арқылы сипатталады. Жас жауынның бүркіп өтуімен бірге жусанды қырдың хош иісінің бұрқырауы, бала-гүлдің бөктерге өруі, құмның кең төсінің бусануы – адамның жастық шағының көрінісін бейнелейтін де сөздер. Найағай – бұл жерде символ, жастық шақтың символы. Найзағай сынды жарқ етіп, аспан төсін тілген жастық шақтың жалынды шағында жарқылда өту керек, өмірге найзағайлы нөсер жаңбыр қандай өзгеріс әкелсе, адам өмірінде жастық шақтың рөлі де сондай. «Шіркін, өлмеген құлға тағы да жаз келіпті-ау», - дегендей өкініш пен мұң жүректі қариды. Ойшыл даланың заңымен жолды жол жалғастыратыны сияқты, ұрпақты ұрпақ алмастырады, жабуды жазы алмастырады. Табиғат құбылысы да адамның ғұмыры тәрізді, көктемді жаз, жазды күз алмастырады, жастық шақ кәрілікпен ауысады. Өлеңнің философиялық Түйінді де ерекше. Ақын мына фәни жалғанның өткіншілігін мегзеп қана қоймайды, көңілге тәтті де ащы мұң ұялата отырып, өмір жалғастығын, ғұмырдың қысқалығын мойындатады.

Ақынның атамекені – Маңғыстауға арналған өлеңдері елге, жерге сағынышын, ата қоныстан амалсыз ажыраған әулеттің мұң-наласын, сол арқылы күллі қазақ халқы басынан кешкен алмағайып кезеңді лирикалық сөзбен өрнектеген туындылар. Мәселен, «Бейнеудегі көргендегі ой» атты экспромт-өлеңі – ақынның суреткерлігінің бірегей

мысалдарының бірі. Күрделі теңеулер тіркесінен тізбектелген жолдарда туған жерге деген ерекше ықылас пен сүйіспеншілік тұрғаны мәлім. Жалпы, ауыз әдебиетіндегі ұлғайту тәсілі тыңдарманға ерекше әсер ету мақсатында қолданылғаны белгілі. Өлеңдерінде ұлттық бояуға ерекше мән беретін ақын ұлттық фольклор үлгілерін терең де жетік білетінін аңғарта отырып, дәстүрлі суреттеулерді құбылта қолданады.

Сан бояу сан құбылып не түрге еніп,
Күмбез тұр құбылаға бетін беріп.
Жер тартып кеткен сонау мешін жылы
Ақ нардың дулығасы секілденіп... [6].

Ақын ұлғайта суреттеу үлгісін шебер қолданған. Фольклорлық үлгілердегі ұлғайту лирикалық өлеңге ауысқанда да өзінің көркемдік-эстетикалық қызметін ұмытпай, ел мен жердің ерекшелігін, артықшылығын анық аңғарта түсу міндетін арқалап тұр. Лирикалық қаһарманның ішкі әлемінің қабылдауымен бейнеленген атамекен табиғаты көркемдік тәсіл заңдылықтарымен поэтикалық қалыпқа көшкен. Аңсап жеткен атамекенін алғаш көрген сәттегі әсер мен көңіл-күй бұл өлеңде айрықша көрінеді. Елге, жерге деген құрмет пен сағыныш – ақынның қай туындысынан болмасын орын алар тұрақты поэтикалық желі. Ақын туындыларының тілі анық та нақты, өйткені «суреткер тілі дәлдікке, ықшамдылыққа, сұлулыққа негізделуі шарт» [7]. Кейде ашық, кейде астарлы түрде аңғарылатын бұл сарын келесі бір өлеңінде жаңаша көркемдік тәсілмен жырланған. Мұнда да ұлттық өнердің құдіреті паш етілді:

Деңмент белбеу, қара сеңсең бөріктің,
Нарт қызыл шал әлі біздей көрікті:
«Америка барған біреу ана жыл
Біздің елдің бір баласын көріпті.

Сол рас па, жүр дейді ерні кезеріп,
Бізден болса, өскені анық сөз еміп,
Қашағанды айтпаған ғой, әттең-ай,
Айтқанда ғой, келер еді өзі еріп!» [8].

«Сөз өнері» еңбегін зерделеп оқымаған қазақ әдебиеттанушысы жоқ шығар. З.Қабдолов сөз өнерін жасаушыларды шебер деп алады да, суреткер тұлғасы қандай болмақ, талант табиғаты деген не – деген сұрақтарға жауап іздейді. «...Асылы, суреткер сипатын оның азаматтық рухынан, қоғамдық бітімінен бастаған жөн. Тума көркемдік қабілет кез келген кісіде бар. Олай болмаса, кез келген кісі өнерді де, көркем әдебиетті де жан-жүрегімен қабылдап, сезіне, түсіне алмас еді. Дегенмен материалистік

эстетика нағыз суреткерге тән бірнеше ерекшеліктерді тізіп, талдап, сол арқылы талант табиғатын сипаттайды» [9], - деп ой түйген ғалым ары қарай талант табиғатын сипаттайды: «Біріншіден, сезім. Нәзік сезімталдық. Өзін қоршаған өмірден әрқашан тың құпиялар іздеп, айрықша әсер алу, көз алдындағы құбылыстарды ерекше сезіну, нәзік түйсіну, сезінген-түйсінген шындығына бейтарап қала алмай, тербеле тебірену, көкірегінде көл-көсір сыр ұялату, – бәрінен бұрын, – ақынға тән қасиет. Ал суреткер, – бәрінен бұрын, – ақын...» [10].

Міне, ғалымның сезім деп айтып отырған ұғымының мәні кең. Жан күйінің сипаты жеке адамның қабілет-қасиеттерінің ерекшелігімен байланысты екендігі шығады. Жан күйлерінің тоғысынан жаңа болмыстар туып отырады. Белгілі ақын Баратинскийдің «Гетенің қазасына» аталатын нәзік түйсінудің үлгісін тапқан ғалым мұндай тамаша эмоциялық қасиеттердің Пушкин мен Абайда, Достоевский мен Әуезовте, Маяковский мен Мұқановта болғандығын нақтылай түседі. Қабдолов атап көрсеткен көкірекке көл-көсір сыр ұялатқан суреткер сезімін Есенғали ақыннан іздеп көрейік:

Ақсұңқар құстай кеш түлеп,
Соңырақ ұшты өлеңім.
Сағыныш деген – ескі дерт,
Табысу болар емі оның.

Уайым деген тағы бар,
Қауышу деп біл дауасын.
Саз қылып, әнге салып ал,
Самалды түннің ауасын

Телміріп, жаның жабықты,
Таусылды білем тағатың.
Терезең алды жарық-ты,
Жарықтан әрі – қара түн...

Қарашы, айнам, қарашы,
Күтпеген сезім, тосын ой:
Жарық пен түнек арасы
Жарты кез деген осы ғой [11].

З.Қабдолов атап өткен талант табиғатындағы аса мағыналы сипат – тамаша эмоция мысалға келтірілген жоғарыдағы Е.Раушанов өлеңінде көрініс тапқан. Сезім әлеміндегі

тартысты керемет нәзіктікпен жеткізу – ақын Е.Раушанов қаламына тән қасиет. Сыршыл ақын жалғыз қалып, түнмен тілдесіп отырғандай сезіледі. Ақын жан күйзелісін қара түн образы арқылы танытқысы келген. Есенғали поэзиясында түн бейнесіне қатысты поэтикалық тіркестер молынан ұшырасады.

Е.Раушанов шығармашылығындағы фольклорлық желілер адамзаттық өзекті мәселелерді көтеруде ерекше мәнді. Лирикалық кейіпкер мен бейнелерді тұлғалауда ұлттық таным мен халықтық ұғымдарға зер салып, жаңаша көркемдеу құралдарын қолданады. Ұлттық салт-санаға негізделген көркем образдары ақын поэзиясының ұлттық сипатын көрсетеді. Ақын өлең тілінің жетіліп, көркеюіне мазмұнының терең, мағынаның айқын болуына көп күш салады. Оны өлең жолдарындағы нақтылық сипатынан, аз сөзбен көп мағынаны жинақтап беретін ықшамдылық қасиетінен аңғарамыз. Ақын шығармаларының негізгі арқауы болып табылатын ұлттық рухтың күштілігі, азаматтық ойдың тереңдігі мен тіліндегі қазақы бояу бедердің айқындығы оның поэзиясын басқалардан ерекшелеп тұратын өзгеше қасиеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б. – 38-б.

[2] Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б. – 127-б.

[3] Раушанов Е. Амал деген айыңыз... Алматы: Жазушы, 2017. – 224 б. – 19-б.

[4] Раушанов Е. Амал деген айыңыз... Алматы: Жазушы, 2017. – 224 б. – 19-б.

[5] Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б. – 56-б.

[6] Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б. – 64-б.

[7] Жанұзақова Қ. Әдебиеттануға кіріспе. Алматы: Мерей, 2015. -276 б. – 109-б.

[8] Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б. – 77-б.

[9] Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б. – 11-б.

[10] Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б. – 12-б.

[11] Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б. – 101-б.

POETIC FEATURES ESENGALI RAUSHANOV

Kamarova N.S. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering., Aktau, Kazakhstan

Abstract. This article deals with the harmony of man and nature in the poetry of poet Esengali Raushanov. The inner spiritual world of the poet was illuminated in verse through the

phenomena of nature. There is a feeling that the poems of the poet were created together with their native land and broad steppe.

One of the main themes of the works of the poet Esengali Raushanov are topics about the people, native land, homeland and about Mangistau. Poems dedicated to the native land of the poet Mangistau lyrically narrate about the longing for their native land, about the fact that they had to leave their lands, about the loss of grief, about what the entire Kazakh people had to endure.

In this article differentiated Esengali Raushanov own researches in poetry. The skill in describing the nature and the characteristics of the lyrics of civil are analyzed. And also refers to the artistic features of poetry. The scientific evaluation of their works is given.

Key words: Esengali Raushanov, modern Kazakh poetry, verses of Kazakhs, spiritual inner world, man, nature, harmony, themes about native land

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕСЕНГАЛИ РАУШАНОВА

Камарова Н.С. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтау қ

Аннотация. В этой статье говорится о гармонии человека и природы в поэзии поэта Есенгали Раушанова. Внутренний духовный мир поэта осветился в стихах через явления природы. Складывается ощущение что стихи поэта были созданы вместе с родной землей и широкой степью.

Одним из основных тем произведений поэта Есенгали Раушанова являются темы о народе, родной земле, родине и о Мангистау. Стихи посвященные родине поэта Мангистау лирично повествуют о тоске по родной земле, о том что они вынужденно покинули свои земли, о горести утраты, о том что пришлось пережить всему казахскому народу.

Будут изучены личные поиски в поэзии Е.Раушанова.. Анализирует особенности рисования природы и гражданского лиризма. А также говорится о художественных особенностях стихов. Дается научная оценка их произведений.

Ключевые слова: Есенгали Раушанов, современная казахская поэзия, стихи казахов, духовный внутренний мир, человек, природа, гармония, темы о родной земле

ӘОЖ 37.014.5

Баярыстанова Э.Т.[1]
[1]Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

БІЛІМ БЕРУ МЕНЕДЖЕРІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада жаңа үлгідегі басшы – білім менеджерін кәсіби даярлау мәселелері қарастырылған. Білім берудегі менеджментке тән ерекшеліктерге талдау жасалып, білім беру менеджерінің басқарушылық-педагогикалық қызметінің мәні мен мағынасы ашылған. Болашақ білім менеджерінің тұлғалық сапаларын, оның нарықтық шаруашылық жағдайында белсенді, жасампаз, шығармашылық қызмет етуге қабілеттілігін дамыту қажеттігін ескере отырып, автор басқарушылық-педагогикалық қызметтің әлеуметтік-педагогикалық негіздерін тұжырымдаған.

Түйінді сөздер: басқару, менеджмент, білім беру менеджері, басқарушылық-педагогикалық қызмет, кәсіптік білім беру

Қоғам өмірінде орын алып жатқан әлеуметтік-экономикалық жағдайлар кәсіптік білім беру жүйесіне де ілгерінді өзгерістір енгізіп отыр. Білім жүйесі функцияларының кеңеюі және білімнің педагогикалық іс-әрекет субъектілерін кәсіби-тұлғалық дамытуға бағдарлануы жағдайында оқу орындарына жоғары білікті педагогтар ғана емес, оқу-тәрбие үрдісін зерттеуге, педагогикалық үрдістің стратегиясын жоспарлауға және оның даму жолдарын анықтай білуге қабілетті мамандар қажет етіледі. Сондықтан білім беру жүйесінің қазіргі даму кезеңіне тән ерекшеліктердің бірі – білім менеджерлерін даярлау.

Нарыққа бағытталған экономикаға өту жағдайында біздің сөздік қорымызға «менеджмент», «менеджер» ұғымдары тез енді. Ағылшын сөзі «менеджменттің» түп-төркіні гректің «ману», яғни «қол, күш» деген сөзінен шығып, алғашқы кезде мал бағу саласында, дәлірек айтқанда, ат тізгінін ұстау, меңгеру шеберлігін білдірген. Кейіннен бұл атау адам қызметінің саласына ауысып, адамдарды басқарудың және олардың жұмысын ұйымдастырудың ғылыми, практикалық мәнін білдіретін болады [1, 4 б].

«Менеджмент» сөзін қазақшаға дәл аударатын болсақ, ол «басқа біреу арқылы өз мақсатына жету» дегенді білдіреді. Алайда сөзбе-сөз аудару сөздің түпкі төркінін әрқашан да дәл бере бермейді. Ендеше, менеджмент сөзінің мағыналық аудармасын «белгілі бір ұйымдағы барлық адамдардың қызметіне басшылық жасау негізінде ұйым мақсатына қол жеткізу» деп анықтауға болады. «Менеджер» ұғымы, ең алдымен, жаңа үлгідегі басшы түсінігімен байланыстырылады, оның бастапқы ерекшелігі – кәсіби базалық білімінің болуы.

Басқару туралы ғылым және өнер ретінде менеджмент табысты еңбек етіп отырған кез келген ұйым үшін аса маңызды. Білім беру саласы да бұдан шетте қала алмайды,

себебі нарықтық және бәсекелестік жағдайындағы басқару ісі жаңа ғылыми ережелер мен заңдылықтарға негізделуі тиіс.

Исаева З.А. білім беру менеджерлерін арнайы кәсіптік оқытудың маңыздылығын негіздей отырып, білім мекемесін басқару – кез келген адам жинақтай алатын тәжірибе ғана емес, ол терең меңгерілуге тиіс арнайы ғылыми білімдер саласы және табиғи бейімділіктер мен қабілеттерді талап ететін өнер екендігін атап көрсетеді [2, 4 б.].

Қазіргі заман мектебі – күрделі және кіріктірілген жүйе, ол оқушылардың, оларды оқытып, тәрбиелейтін мұғалімдердің, мектеп әкімшілігінің, оқу-тәрбиелік және қызмет көрсететін адамдардың іс-әрекетінен, мектеп алдында тұрған жалпы міндеттерді шешуге қажетті жағдайлар жасайтын материалдық базадан тұрады. Сонымен қатар, мектеп дегеніміз – мұғалімдер мен онда қызмет ететін адамдар ұжымы. Сондықтан қазіргі мектепті өзара байланысы бар ішкі құрылымы және социуммен белгіленетін тұтас әлеуметтік-педагогикалық жүйе ретінде қарастыру керек. Бұл жүйенің тиімді де сапалы қызмет етуі басқарушылық-педагогикалық қызметке тікелей байланысты.

Басқарушылық-педагогикалық қызметтің мәнін анықтау үшін білім беру саласындағы менеджменттің ерекшеліктеріне тоқталайық. Мектепті басқару мәселелері көптеген көрнекті педагог-ғалымдардың еңбектерінен көрініс тапқан. Мәселен, С.Я.Батышев оқу орнын басқаруды педагогтар мен оқушылар ұжымының, сондай-ақ оның жекелеген мүшелерінің қызметін ұйымдастыруға, реттеуге және үйлестіруге, күш пен уақытты және құралдарды дұрыс пайдалануға бағытталған іс-шараларды жүзеге асыру арқылы оларға мақсатты әсер ету деп анықтайды [3].

М.М.Поташник пен В.С.Лазарев мектепті басқаруды педагогикалық үрдіс субъектілерінің мектепті дамыту, оның тұрақтылығын, орнықтылығын, табысты қызмет етуін қамтамасыз етуге бағытталған мақсатты іс-әрекеті деп есептейді. Мектепті басқару – оқу-тәрбие ісінің мақсатына жетуде және мектепті одан әрі дамытуда оқушылардың, мұғалімдердің, ата-аналардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруға арналған басқарушылық шешімдер қабылдау арқылы жүзеге асырылатын ерекше қызмет [4].

Осы және өзге де зерттеулерге сүйене отырып, білім берудегі менеджмент педагогикалық және басқарушылық деп аталатын екі қызметтің өзара әрекеттестігін білдіреді деген тұжырым жасауға болады. Менеджерлер қатарына бүкіл педагогикалық ұжым кіреді, олардың атқаратын барлық міндеттері бір мақсатты көздейді – жан-жақты және үйлесімді дамыған тұлға қалыптастыруға қажетті жағдайлар жасау. Білім менеджерінің кәсіби қызметінің сипаты мен мазмұны өзара байланысты іс-әрекеттер кешенін орындауды аңғартады. Бұларға: талдау, мақсат белгілеу, жоспарлау, шешім қабылдау, ұйымдастыру, ынталандыру, бақылау, мониторинг кіреді.

Демек, білім беру менеджері – қолда бар барлық ресурстарды (ақпараттық, материалдық, экономикалық, еңбек, ғылыми-әдістемелік, әлеуметтік) қолдану арқылы оқу орнының түпкілікті мақсатына қол жеткізуді қамтамасыз ететін басқарушылық және педагогикалық қызметтерді атқаратын басқарушы субъект.

Білім беру менеджерінің кәсіби жұмысын өзара байланысты үш қызмет түріне бөліп қарастыруға болады: әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастыру-басқару, психологиялық-педагогикалық.

Әлеуметтік-экономикалық қызметтің мәнін білім мекемесінің тұрақты-экономикалық жағдайын қамтамасыз ететін қаржылық процестерді нәтижелі басқару құрайды. Білім беру менеджерінің ұйымдастыру-басқару қызметі педагогиалық үрдісді сапалы ұйымдастыруға ықпал ететін ұтымды басқару жүйесін құруға бағытталады. Басқару қызметінің психологиялық-педагогикалық аспектісінің мақсаты – оқытушылар мен білім алушылардың тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін тәрбиелік, дамытушылық, коммуникативтік, зерттеушілік және т.с.с. функцияларды ұтымды іске асыру.

Білім мекемесін басқарудың тағы бір ерекшелігі білім беру саласындағы менеджменттің көпдеңгейлі сипатына байланысты. Бұл орайда, мектепті басқару құрылымының үш деңгейін ажыратып көрсетуге болады: әкімшілік-басқару, білім беру үрдісін басқару, өзін-өзі басқару [5].

Әкімшілік-басқару деңгейіндегі менеджерлердің атқаратын функциялары:

- білім мекемесінің даму стратегиясын құру, оның тұжырымдамалық қағидаларын анықтау;
- педагогикалық ұжымның және жалпы білім мекемесінің жұмысын жоспарлау және болжау;
- материалдық-техникалық жабдықтауды басқару;
- қаржылық-экономикалық басқару;
- педагогикалық қызметті басқару;
- құрылымдық бөлімдер мен педагогикалық ұжымның жұмысын бақылау және бағалау.

Аталған функциялардың жалпы мақсаты – басқарушылық-педагогикалық қызмет субъектілерінің өзара тиімді әрекеттестігін қамтамасыз ету арқылы білім мекемесінің тұрақты және үздіксіз дамуына жағдайлар жасау. Басқаша айтқанда, бұл деңгейдегі менеджерлердің атқаратын іс-әрекеттері екінші деңгейдегі менеджерлердің педагогигалық қызметін нәтижелі іске асыруына қолайлы алғышарттар қалыптастыру.

Білім беру үрдісін басқару немесе педагогикалық басқару деңгейінде орындалатын функцияларға мыналар жатады:

- дамыту (білім алушының сапалық дамуына қажетті жағдайлар жасау);
- оқыту (білім, іскерлік, құзыреттіліктер жүйесін қалыптастыру);
- тәрбиелеу;
- ғылыми-әдістемелік (оқу үрдісіне инновациялық тәсілдемелер енгізу);
- коммуникативтік (оқыту үрдісіне қатысушылардың өзара байланысы мен әрекеттестігін қамтамасыз ету);
- зерттеушілік (диагностикалық және түзету жұмыстары).

Бұл деңгейдегі басқарудың мақсаты – білім алушының табысты тұлғалық қалыптасуына қажетті ішкі және сыртқы шарттар жүйесін құру, оқытудың тәрбиелік және дамытушылық мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану.

Үшінші деңгей – өзін-өзі басқару. Әдетте, мектепті басқаруда оның сыртқы қырларына басты назар аударылып, субъектінің өзін-өзі басқару процесіне аса мән берілмейді. Өзін-өзі басқаруды тұлғаның өзіндік танымдық қызметін нәтижелі ұйымдастыру қабілеті деп түсіндіруге болады, яғни өзінің кәсіби қызметінің мәні мен мақсатын түбегейлі түсіну, оны ұтымды іске асыру жоспарын құру, жоспарға сәйкес әрекет ету, өз жұмысын бақылау және бағалау. Бұл функциялар мамандардың кәсіптік қызметтің саналы да белсенді субъектісі ретінде қалыптасуында және дамуында маңызды рөл атқарады.

Білім беру мекемесін басқарудың деңгейлерін қарастыра отырып, олардың барлығына тән ортақ іс-әрекеттерді атап көрсетуге болады, олар: жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру, реттеу, бақылау. Осылардың өзара сабақтастығы, кезектілігі және бірін-бірі толықтырушы сипаты білім мекемесін басқарудың нәтижелігін қамтамасыз етеді.

Сонымен, басқарушылық-педагогикалық қызмет дегеніміз – педагогикалық үрдіс субъектілерінің «әкімшілік басқару – білім беру үрдісін басқару – өзін-өзі басқару» құрылымындағы құзыреттілігін қалыптастыруға жағдайлар жасау арқылы білім беру мекемесінің тұрақты және үздіксіз дамуын қамтамасыз ету мақсатын көздейтін іс-әрекеттер жүйесі.

Болашақ білім беру менеджерлерін басқарушылық-педагогикалық қызметке дайындау қазіргі мектеп пен оның басшысының алдында тұрған міндеттердің жаңарып өзгеруіне және білім менеджерлерінің жұмысын кәсіптік негізде жетілдіру қажеттігінің туындауына байланысты.

Болашақ білім беру менеджерінің тұлғалық сапаларын, оның нарықтық шаруашылық жағдайында белсенді, жасампаз, шығармашылық қызмет етуге қабілеттілігін

дамыту қажеттігін ескере отырып, басқарушылық-педагогикалық қызметтің келесі әлеуметтік-педагогикалық негіздерін тұжырымдауға болады:

- еңбек нарығында сұранысқа ие болатын бәсекеге қабілетті мамандар даярлау мақсатына айқын бағдарлану;

- кәсіби білім беру мекемесін басқаруда және білім алушылармен қарым-қатынас жасауда өзара әрекеттестік, тұлғаға бағыттылық, демократия және ізгілік қағидаларын ұстану;

- оқу-тәрбие үрдісінде уәждемелік (мотивациялық) аспектіні күшейту;

- білім алушылардың өздігінен білім алуына, өзін-өзі кәсіби айқындауға және жетілдіруге мүмкіндік беретін белсенді әдістерді қолдану арқылы дамытушы кеңістік қалыптастыру.

Әрине, маман даярлаудың сапасы мен нәтижелілігі тек ғылыми-теориялық тұрғыдан негізделген бағдарламалар құрып, оларды табысты орындаумен шектелмейді. Бұл күрделі іске сапалы ұйымдастырылған дидактикалық процесс, кәсіптік білімнің түбегейлі мақсатын оқытушылардың да, білім алушылардың да түсінуі және қабылдауы, педагогтардың заманауи оқыту технологияларын меңгеруі сияқты көптеген факторлар әсер етеді.

Сонымен бірге, білім беру менеджерлерін даярлау сапасын арттыру үшін оқу үрдісін ұйымдастыруда мыналарды ескерген жөн: оқу сабақтарын менеджерлердің шынайы кәсіби қызметіне мейлінше жақындату; аудиториядан тыс жеке және топтық жұмыстардың рөлін күшейту; базалық пәндер мен кәсіптендіру бағыттарының, таңдау пәндерінің мазмұнын кіріктендіру; білім беру мазмұнына тұлғалық-дамытушы, рефлексиялық, коммуникативтік және шығармашылық компоненттер енгізу; оқыту үрдісінде кәсіби-іскерлік және тұлғалық дамуды біріктіру; оқу бағдарламаларын келешектегі қызметтің нақты мәселелеріне қатысты жасақтау.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Баярыстанова Э.Т. Білімдегі менеджмент негіздері: Оқу құралы. – Ақтау: Ш.Есенов атындағы КМТИУ, 2011. – 87 б.

[2] Исаева З.А. Подготовка менеджеров образования в высшей школе: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 135 с.

[3] Профессиональная педагогика: Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям / под.ред.С.Я.Батышева, А.М.Новикова. Издание 3-е, переработанное. – Москва: изд-во ЭГВЕС, 2009. – 455 с.

[4] Управление развитием школы: Пособие для руководителей образовательных учреждений / под ред. М.М. Поташника, В.С. Лазарева. - Москва: изд-во Новая школа, 1995. – 464 с.

[5] Петров Ю.Н., Маркова С.М. Организационно-педагогические основы управления непрерывным многоуровневым профессиональным образованием – Нижний Новгород: ВГИПИ, 1999. – 172 с.

ADMINISTRATIVE AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF THE MANAGER OF EDUCATION

Bayarystanova E.T. - Caspian state university of technologies and engineering named after Sh.Yessenov the, Aktau, Kazakhstan,

Abstract: Problems of vocational training of the head of new type – the manager of education are considered in this article. Characteristics of management in education are analysed, the essence of administrative and pedagogical activity of the manager of education is disclosed. Relying on need of development of personal qualities of the expert and his ability to vigorous, creative activity in the conditions of market managing authors formulate social and pedagogical bases of administrative and pedagogical activity.

Key words: Control, management, manager of education, administrative-pedagogical activity, professional education

УПРАВЛЕНЧЕСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕНЕДЖЕРА ОБРАЗОВАНИЯ

Баярыстанова Э.Т. – Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы профессиональной подготовки руководителя нового типа – менеджера образования. Проанализированы характерные особенности менеджмента в образовании, раскрыта сущность управленческо-педагогической деятельности менеджера образования. Опираясь на необходимость развития личностных качеств специалиста и его способности к активной, творческой деятельности в условиях рыночного хохяйствования автор формулируют социально-педагогические основы управленческо-педагогической деятельности.

Ключевые слова: управление, менеджмент, менеджер образования, управленческо-педагогическая деятельность, профессиональное образование.

ӘОЖ 159.99 (045)

Егенисова А.К.[1]
[1]Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ БІТІСТЕРІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық мінезді қалыптастыру мәселелерін зерттеген қоғам қайраткерлері, ғұламалар, ұлы педагогтардың еңбектеріне талдау жасалып, ұлттық мінез бітістері мен психологиялық ерекшеліктеріне сипаттама беріледі. Адамзат бойында кездесетін мінез кемшіліктері яғни «мінездегі міндер» мен мінездің жақсы қасиеттері «мінездің озықтығы» салыстырылып, сипатталынады.

Қазақтың ұлттық мінез бітістерінің кейбір жақтары: намысқойлық, шешендік, ұлтжандылық, әдептілік, қонақжайлылық, байсалдылық, қайырымдылық, қайсарлық және т.б. қасиеттерге сипаттама берілген.

Түйінді сөздер: ұлт, мінез, халық, намысқойлық, шешендік, ұлтжандылық, әдептілік, байсалдылық, бауырмалдық, қайырымдылық, имандылық, кішіпейілділік7

Ұлттық мінез – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық мінез – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды. Сондықтан шығармада ұлттық мінез жасау үшін оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын, т.б. қасиеттерін білу керек.

Қазақ халқының ұлттық мінезі ғасырлар бойы елдің тұрмыс-тіршілігіне, тарихи жағдайларға байланысты дамып, қалыптасты. Қалыптасып, халықтық әдепке айналған ұлттық мінезге заман зардабы әсер етпей ме? Әрине, әсері болар, бірақ ұлт тұрған жерде оның мінезін өзгерту «күші» мүлде қалады. Жас ұрпақты тегіне тербеп, олардың бойына ұлттық қасиеттерді (мінезді) сіңіре білуіміз үшін, мінездің ұлттық ерекшеліктерін жан-жақты терең зерлеп, тәлімдік тәсілдерін қолдана білу қажет болады.

Ұлттық мінез бітістері – өте күрделі, әлі де толық зерттеліп, шешімін таппай келе жатқан мәселе. Осы жәйтті жақсы аңғарған Н.Ә.Назарбаев «Менің армандарым да, мұратым да Қазақстан халқын бақытқа жеткізу» атты еңбегінде «менің ойымша,

қазақтардың қайталанбас этикалық, психологиялық әлемі әлі де жете зерттелмей, зерделенбей жатқан тылсым дүние»-, деген болатын [1].

Қазақ халқының ұлттық мінезін тәрбиелеп, қалыптастыруда Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының рөлі зор. Ұлттық мінез, ұлттық сана, ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді.

Оның екі қыры бар:

біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту.

екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Ұлттық мінезіміз сақталуы үшін ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен дініміз, музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің ұлттық мінезімізді қалыптастыратын, рухани мәдениетіміздің бір парасы.

Ұлттық мінез бітістерін қалыптастыру мәселелерін қоғам қайраткерлері, ғұламалар, ұлы педагогтар: Әл-Фараби, Ж.Баласағұни, Қ.А.Йассауи, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, М. Жұмабаевтар өз еңбектерінде құнды ой-пікірлерін қалдырып кеткен.

Ұлы Абай: «Адам баласынан адам баласы ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады»-, деген болатын. Ал, Ж.Аймауытов «Адам мінезінің, ақыл-қайратының әр түрлі болуы тәрбиенің түрлі болуынан»-, деп түсіндіреді [2].

Ұлттық мінез жайында жазылған әдебиеттерде бұл туралы әр түрлі көзқарастар бар. Мәселен, проф. Н. Жанділдин ұлттық мінезді сол ұлтқа тән психикалык қасиеттердің жиынтығы деп түсіндіреді [3]. Ұлттық мінез туралы И. Конның пікірі де «О проблеме национального характера» атты еңбегінде, ұлттық мінезді бір этникалық топты өзгеден айыратын, өзгермейтін қасиеттер жиынтығы деп санаудың дұрыстығына күмән келтіреді [4]. Бұл пікірді Н. Жанділдин өзінің «Природа национального характера» атты кітабында И. Конның бұл пікірімен келіспейді. «Ұлттық мінез ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға тұқым қуалаушылық жолымен беріледі» деп талай ғалымдар пікір таластырған [3]. Қазіргі танда ұттык мінез мәселелері Украинада, Тәжікстанда, Ресейдегі татарлар мен саха, бурят халықтарында зерттеуге алынған. Шағын коми сиякты этностың ұлттық мінезі туралы диссертация қорғалып, монографиялар жазылған. Ал, ұлан ғайыр территорияны мекендейтін 9 млн. қазағы бар қазақ елінің ұлттық мінезі туралы диссертация жұмыс пен монография түгіл, қомақты мақала да жоқ.

Демек, халкымыздын ұлттық мінезін зерттеу ерекше манызды болып отыр. Мұның қазіргі этнопсихология ғылымынан алатын орны да айрықша. Еліміз егемендігін жариялап, тәуелсіздігін алғаннан кейін, осы мәселе күн тәртібінен ерекше орын алды. Кеңес үкіметі кезінде мұндай мәселелерді көтеруге тыйым салынғаны белгілі. Ұлттық мінез ұғымы әр түрлі этностар мен халықтардың өзіндік психологиялык ерекшеліктерін көрсету максатында қолданылады. Қазақ халқының ұлттық мінездерінің қалыптасуы XV ғасырдың орта шенінен басталды.

Мінез болмысқа (текке), тұрмысқа, қоғамдық құрылысқа, кәсіпке, әлеуметтік жағдайларға байланысты ыңғайлануға, бейімделуге, құбылуға сай болады. «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады» дейді Абай дана (32-сөзінде) [5]. Мінез тұрмысқа байланысты салмақты – күйгелек, қоғамдық құрылысқа байланысты кішіпейіл – тәккәпар, әлеуметтік жағдайға байланысты өзімшіл – көпшіл болып қалыптасады.

Мінездің түрі көп (зерттеулерді мінездің 50 түріне анықтама берілген). «Адам санасын тұрмыс билейді», тұрмысқа байланысты менмендік билеген адамда дөрекі мінез, қасіретті адамда ашуланшақ мінез пайда болады. Біздің тәуелсіз еліміздегі адамның мінезі – кішіпейіл, көпшіл болуға тиіс. Көбінесе, кәсіпке байланысты жеке бастың темпераменті сол кәсіптің ерекшелігіне сай бейімделеді. Дегенмен, тектік (генотиптік) мінез негізін жоймайды.

Мәселен, XV-XVII ғасырлар халқымыздың ұлт болып қалыптаса бастаған және өзінің таза ұлттық. мінездерін көрсете алған алғашкы кезеңі еді. Бұл кезеңді қазір шартты түрде «жылқы мінезді қазақтар» деп атап жүрміз. Шындығына келетін болсақ, бұл халқымыздың өз ұлтына тән «жайсаң мінезін» көрсеткен кезені. Қазақтың мінез бітістері қоғамдық дамудың түрлі ерекшеліктеріне орай ауық-ауық өзгеріске түсіп отырады. Қазақ халқының жайсаң, көркем мінез бітістері 15-16 ғасырдың аумағында ерекше көрінді. Мұны Қазтуған, Асан қайғы, Дулати, Жалайри және т.б. ғұламалар атап көрсеткен. Олар имандылықтың ең жоғарғы түрлері адалдық пен арлылық, инабаттылық, қарапайымдылық, балажандылық, шыдамдылық, мейірімділік, сабырлылық, сөзді қастерлеу және айтқан сөзінде тұру және т.б. осындай ұнамды мінез бітістері кейіннен орыстарға бодан болғанға дейін (1731ж.) ерекше көрініс тапты дейді. Бұрынғы уақытта қазақ елі ұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқой адамы әрі бітімді, қайратты, сауықшыл болған екен. Әрине, халық болған соң түгел сомадай, мұнтаздай деуге келмейді, талай оқшау мінездері де болған. (М. Әуезов, Ж. Аймауытов) [2].

Орыс империясының қарамағына кіргеннен кейін қазақ халқы өзінің жайсаң мінезінен арыла бастағаны туралы Абай да айтқан. Оны «Мәз болады болысың» атты өлеңінде жақсы көрсеткен. Бұларда қалжыңы теріс, ызақор, мақтаншақ, паң, итмінез,

ойсыз және т.б. секілді қасиеттерді айтып жырлады. Бұл империялық саясаттың «бөлшекте де, билей бер» («Разделяй и властвуй») нәтижелері.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін (1920) большевизм саясаты да осы халықтың мінезінің бұзыла түсуіне себеп болды. Бұл туралы М. Әуезов пен Ж. Аймауытов 1918 жылы «Қазақтың өзгеше мінездері» атты «Абай» журналындағы мақаласында айтқан [2]. Әрине, патшалық отарлау мен большевиктік империялық саясат тудырған ұнамсыз қасиеттердің біразы бізде қазір де баршылық. Қанымызға әбден «сіңіп» кеткен жағымпаздық пен жалтақтық, даңғазалық пен ұраншылдық, күдікшілдік пен күншілдік, арызқойлық пен жалақорлық, бойкүйездік пен салғырттық, жалқаулық пен шалағайлық, т.б. осы келеңсіз қасиеттері әлі күнге дейін алдымызға оралып, заман талабына бейімделуге бөгет жасауда. Әсіресе, Кеңес өкіметі жылдарында ұлттық мінезімізге дінсіздік, спирттік ішімдікке әуестік, келеңсіз тіршілікке құмарлық, бақталастық, т.б. осы секілді жағымсыз қасиеттер келіп қосылды. Бізде бұдан басқа еліктеп-солықтаулар (батысшылдық, ермелік, еліктеушілік, желөкпелік, т.б.) жетіп артылады. Бұл жәйіт еңсемізді көтертпей, құлдық психологияның шырмауынан шығуға кесірін тигізіп-ақ келе жатқаннын естен шығармауымыз қажет.

Ұлт адамдардан құралатындықтан, сол ұлтты құраушы адамның болмысына тән дүниенің бәрі ұлттың болмысына да ортақ болуы заңды құбылыс. Бұл ұлттық мінезге де қатысты. Сондықтан «ұлттық мінез», - деп, ұлттық дәстүр негізінде тәрбиеленген ұлт адамы мінезінің белгілі бір түрінің ұлт мүшелерінің бәріне бірдей болмаса көпшілігіне тән ортақ деңгейге көтеріліп, жалпылық сипат алуын айтуға болады. Мінезділік жеке адамның да, ұлттың да болмысының көрінісі іспеттес. Халықтық қасиеттеріміздің негізінде мінез жатыр. Өйткені мінезсіз адамда қасиет болмайды. Бұл ұлтқа да тән. Ұлттық мінезі жоқ халық та солай. Тағдыры шешілер тартысты кезеңде тасТүйінді бірігіп, ұлттық мінез көрсете алмаған халық – қалың тобырмен тең. Ездіктің езгісінде болып, құрметтен құр қалады. Мінезді халық – намысты халық. Намысты халық ешкімге есесін жібермейді, кеудесін басқызбайды. Демек, ұлттық мінез – ұлттық намыстың егізі, бірінсіз бірі жетім.

Ғасырларға созылған тәуелділік текті халықты жаппай орындаушыға айналдырды. Осының салдары халқымызды тектілікке тән қазақы төл мінезінен айырып қалуға әкеліп соқты. Заманында «намаз да болса, кісіге қараған күн құрысын» деп, бір сәттік имамға ұюға міндеттейтін тәуелділікке шыдамай, бұла мінез танытқан қайран қазақтың ұрпағы сан жылдар бойы өзгенің қас қабағын шытып, соның ыңғайына жығылып, айтқанына көнуге мәжбүр болды. Ата-баба тектілігін танытып, бодандық бұғауын бұзбақ болып

бұлқынған бұла мінездерді арлаушы ожар күш аяусыз қырғынға ұшыратып, езіп-жаншып, елдің есін тандырды. Ақырында - өрлік өңезілікке, ерлік ездікке жол берді.

Тектілік мінез қай кезде де халықтың парасат биігінде болуын қамтамасыз етеді, адамды аздырар жаман мінездерден сақтандырады. Қазіргі кезде сондай сақтануға тиісті жаман мінездің бірі – мақтаншақтық. Мақтаншақтық – надандықтың белгісі. Бұл ретте ұлтымыздың ұлы ойшылы Абай: «әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз, қорқақ мақтаншақ келеді.; әрбір мақтаншақ ақылсыз надан келеді» - дейді [5].

Әрбір ұлттың өзіндік мінез-құлық ерекшеліктері болатыны тарихи шындық. Қазақ халқы түркі тектес өзге халықтан ерекшеленіп тұратын өзіндік сипат-қасиеттері бар.Олар Ы.Алтынсарин еңбектерінде атап көрсетілген.

Қазақтарға тән ұлттық мінездің кейбір нышандары:

Жауынгерлік мінез. Тарихтың әр кезеңінде казіргі Қазақстан жерін мекендеген тайпалармен халықтардың бәрінің де қызуқанды, қырағы жауынгер болғаны белгілі. Сондықтан олар орасан мол аумақты иемденіп, ғасырлар бойы ұстап тұрды. Қазақ халқының арғы тегі түркі тектес тайпалардың тарихта Еуразияның ұлан-ғайыр даласын бағындырып, мұхиттан мұхитқа дейінгі аралықта азулы мемлекеттер құрғаны белгілі. Қазақ халқы өзгеге бағынбайтын жауынгерлік мінезін Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде де көрсетті. Ол жөнінде фашистік идеологтар өздерінің "*Шығыс жоспарында*" атап көрсетті [6].

Кеңпейілділік (бауырмалдық, мейірбандық) – қазақтарда туған жерінің кеңдігі, оның табиғатының қаталдығы және малшылық кәсіппен айналысу факторларының әсерінен пайда болған мінез. Қазақтың кеңпейілділігін қазақ жеріне келіп коныстанған өзге ұлт өкілдерінің бәрі және көптеген зерттеушілер ризашылықпен атайды. Бұлардан басқа қазақ халқының ұлттық мінездеріндегі жағымды нышандары –мәрттік, жомарттық, конақжайлық, балажандық, аңқаулықжатады

Қазақ халқына алғырлық пен батылдық, қайырымдылық пен кішіпейілділік, ашық-жарқын көңіл мен кеңпейілдік, жайлылық пен дархандық қасиеттері тән. Өз жері мен Отанына, туған еліне деген шексіз сүйіспеншілігі, мал шаруашылығына икемділігі, меймандостығы, өмірдің қиындығына, әділетсіз істерге төзімділігі, сөз өнерін ардақтауы, шешендік қабілеті, еңбексүйгіштігі мен шыншылдығы жалпы ұлтқа тән қасиеттер.

Ұлттық психологиямыздың құрамдас элементтерінің бірі – *ұлттық өзіндік сана*. Ұлттық өзіндік сана дегеніміз – этностық сананың жоғары, күрделіленген, жетілдірілген формасы. Ұлттық өзіндік сананы ұлттың өзінің әлеуметтік-этностық мәнін танып білуі, дүниежүзілік қауымдастық жүйедегі өзінің орнын және қандай орын ала алатынын, адамзат тарихындағы атқарып жүрген әрекеттік рөлін және оның қандайын атқара

алатынын, адамзат жасап жатқан өркениетке қосқан және қоса алатын үлесін сезіп тұшынуы, сонымен қоса өзге халықтармен тең, еркін және тәуелсіз өмір сүрудің табиғи-тарихи құқығын түсінуі деп ұғуға болады.

Сонымен, қазақ халқының ұлттық мінезі мен менталитеті сақталған заманда «тектілік» ұғымы да айрықша орын алған. Ең бастысы халық қазақты дұрыс жолға салар «тектілікті» ту етті. «Шыққан тегің жаман болса, өз қылығын танытар» деген Ж. Баласағұни[7]. Сондықтан, жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Сонымен, төменде қазақтың ұлттық мінез бітістерінің кейбір жақтарына сипаттама беріп отырмыз.

Елжандылық: халқымыз кір жуып, кіндік кескен атамекенін аялап, елінің тілі мен мәдениетін, әдебиеті мен тарихын, біртуар аяулы перзенттерін мақтан тұтып, қадірлеп-қастерлеуді ұрпағына аманат еткен.

Намысқойлық*:* бұл-әр этностын өз халқының ар-ожданын, имандылық қадір-қасиетін көздің қарашығындай сақтай білуінен, қажетті жерінде бүл үшін жанын пида етуден көрінетін қасиет.

Шешендік: халқымыздың жайсаң психологиясынан аса биіктен көрсететін ұлттық ерекшеліктерінің бірі-суырып салма шешендік.

Ұлтжандылық: Ұлттық намыс, ұлттық сана, ұлттық әдеп, ұлттық рух, ұлттық дәстүр, ұлттық болмыс, ұлттық қағида арқылы пайда болған ұлтжандылық мінез қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан қасиетті ұлттық мінезі. «Атаңның ұлы бол, халқыңның құлы бол» деп қазақ халқы ұрпағын отансүйгіштікке тәр-биелейді. Ұлы күрестерде, қилы-қилы замандарда қалыптасқан ұлттық намыс ұрпақты ерлікке, бірлікке тәрбиелейді. Қазақ ұлты қан төкпеген, қанішерлерді ұлттық ақыл-айламен жеңіп, ұланғайыр жерін, ержүрек елін қорғап қалған.

Әдептілік: бұл халқымыздың ұлттық психологиясының өзегі имандылық пен адамгершілігінің басты белгісі, оның ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық санасының практикалық көршісі, барлық кісілік қасиеттерінің жиынтығы. Әдептілікті, кісілікті, әдеппен сөйлеуді, әдеппен қимылдауды, имандылықты, ұлттық әдеп нышандарын көрсететін бұл ұлттық мінез жеке тұлғаның беделін арттырып, бейнесін бедерлейді.

Қонақжайлылық*:* бұл – қазақ халқының әлеуметтік, географиялық, тұрмыстық жағдайына байласты қалыптасқан ерекше қастерлі қасиеті. Әдептіліктен, қайырымдылықтан, мейірімділіктен, жомарттықтан, кішіпейілдіктен, жанашырлықтан, ұлтжандылықтан пайда болатын бұл ұлттық мінез адамгершіліктің асқақ бейнесін көрсетіп, адамды сүйсіндіреді.

Байсалдылық: Асықпауды, аңғарымпаздықты, ақылға сенуді, сабырлы әрекетті, түбін ойлауды көрсететін бұл ұлттық мінез жеке тұлғаның беделін биіктетеді. «Байсалды болса мінезің, бақыттысың сен өзің» деп, халық байсалды мінезді жоғары бағалайды. Асықпай сөйлеу, абайлап қимылдау, жылы шыраймен «салмақтылық» көрсету арқылы жеке тұлға өзінің байсалдылығын (ақылдылығын) көрсетеді. Сезімтал жастар мұндай мінезден үлгі алады. Байсалды мінез аңғарымпаздықты көрсетеді. Байсалды мінезді тұлға әр нәрсенің «байыбына барып» сөйлейді, байыпты іс-әрекет жасайды. Айналасының көңіліне көркемдік құятын байсалдылықты жұрт сүйсіне қабылдап, үлгі тұтады.

Бауырмалдық: қазақтың ұлттық психологиясына тән имандылық қасиеттің ерекше бір көрінісі – бауырмалдық. Жеке тұлғаның мейірімділігінен, қайырымдылығынан, қамқорлығынан, сүйіспеншілігінен, ынтымақтығынан, ұлттық мақтанышынан пайда болатын бұл мінез оның адами асыл қасиетін көрсетіп, беделін арттырады.

Кішіпейілділік: Мейірімділікті, сый-құрметті, қайырымдылықты, әдептілікті, инабаттылықты, ізеттілікті, мәдениеттілікті көрсететін бұл ұлттық (қазақи) мінез – адами игі қасиеттерді айқын көрсетеді, адамды сүйіндіреді.

Кішіпейілді адам мейірімді болады, ол басқа адамдарға мейір-шапағатын төгіп, олардың жақсылығына қуанып, «ұлық болсаң, кішік бол» деген қағиданы берік ұстанады.

Кішіпейіл адам кішіні сыйлайды, үлкенді құрметтейді. Ол «үлкендігін», «мансабын» бұлдамайды, жаны жарқын, сөзі жылы, жайдары бейнесімен жұртты сүйіндіріп, көңілін көтереді.

Қорыта айтқанда,жоғарыда үкіметтік бағдарламаларға, елбасымыздың еңбектеріне, қазақ зиялылары мен ғалымдардың ұлттық тәлім-тәрбие, ұлттық мінез бітістерінің кейбір ерекшеліктері туралы ой-пікірлеріне талдау жасалынды. Халқымыз өз ұрпағына осы қастерлі қасиеттерді ес білген кезінен бастап үйретіп, мұны тұрмыстық салтқа, адамгершілік дәстүрге айналдырып отыруға тырысқан.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, 12 сәуір 2017ж. http://www.akorda.kz

[2] Жандильдин Н. Д. Природа национальной психологии. – Алматы, 2008. – 304 с.

[3] Кон И.С. К проблеме национального характера //И. С. Кон. Социологическая психология. Воронеж, 2010, 250с.

[4] Құнанбаев А, Шығармаларының тол. жинағы, 2 т, Алматы, 1998 - 330 б.

[5] Калмырзаев А. Национальный менталитет и национальный дух // Мысль. - 2011. - № 8

[6] Баласұғын Ж, Құтты білік, Алматы, 2009, 178-б.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE NATIONAL CHARACTER

Yegenissova A.K. – Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering., Aktau, Kazakhstan.

Abstract. This article analyzes the work of public figures, scientists, great teachers who studied the formation of a national character, describes the national character and psychological characteristics of the Kazakh people. The shortcomings of human behavior are considered, namely, "behavioral character" and "behavioral superiority" are characterized and compared.

The article also speaks of the national dignity, pride of the nation as a constituent element of national psychology. Characteristics of some aspects of the Kazakh national character are given: dignity, eloquence, patriotism, politeness, hospitality, sincerity, charity, courage, etc.

Key words: nationality, character, national consciousness, eloquence, patriotism, politeness, benevolence, sincerity, brotherhood, charity, morality, hospitality, charity, humility.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Егенисова А.К. - Каспийский государтвенный университет технологий и инжиниринг им. Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан

Аннотация. В этой статье анализируются работы общественных деятелей, ученых, великих педагогов, которые изучали вопросы формирования национального характера, описывается национальный характер и психологические особенности казахского народа. Рассматриваются недостатки человеческого поведения, а именно характеризуются и сравниваются «поведенческий характер» и «поведенческое превосходство».

Также в статье говорится о национальном достоинстве, гордости нации как о составляющих элементах национальной психологии. Дается характеристика некоторым аспектам казахского национального характера: достоинство, красноречие, патриотизм, вежливость, гостеприимство, благотворительность, мужество и т. д

Ключевые слова: национальность, характер, красноречие, патриотизм, вежливость, доброжелательность, братство, милосердие, нравственность, гостеприимство, благотворительность, смирение.

ӘОЖ 371.851:33 (043.3)

Кощанова Г.Р.[1], Кулжагарова Б.Т.[1]
[1]Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

Аңдатпа. Соңғы жылдардағы көп әдебиетте модельдеу әдісіне талдау жасалды, оны жекелеген ғылымда: техникада, биологияда, тіл білімінде, экологияда, медицинада, экономикада және т.б. қолдану мүмкіндіктері зерттелді. Бұл жұмыста математикалық және экономикалық білімдерін кіріктірудің негізгі бағыттары айқындалған. Экономиканың математикалық моделдерін құру мәселелері қарастырылған. Математика курсында экономика мәселелерін оқытудың білім берушілік, тәрбиелік және дамытушылық мақсаттары да атап өтілген. Есепті бірнеше саты арқылы математикалық модель ішінде көрсетілген. Соңында математикалық модель туралы түсініктерді қалай дамыту мен нақтылауға болатынына есептер келтірілген. Математикалық модельдеуге үйретудің қажеттігі, математикалық модельдер құруға үйретудің жалпы әдістемелік сызбасы, математикалық модельдеу туралы түсінік қалыптастырудың негізгі ұғымдарының қысқаша мазмұны айқындалған.

Түйінді сөздер: тәуелділік, үнемдеу, өндіріс тиімділігі, моделді нақтылау, математикалық біліктер, дағдылар

Нарықтың бүгінгі қарқынды даму мәселелері біздің бәрімізге де қатысты, ол біздің өмір-тіршілігіміздің негізін басты өзегі кәсіпкерлік болып табылатын экономикалық қарым-қатынастар құрайтынын айқын көрсетіп отыр. Жиырма жылға жетпейтіндей уақыт ішінде болған осындай өзгерістер қазір біздің қоғамымызда экономикалық білімге, экономика заңдары мен экономикалық қатынастар ақиқатына табиғи өткір қызығушылық тудырып отыр [1].

Бүгінде ересектер де, оқушылар да қоғам алдына: «Қазіргі баға деңгейін анықтайтын кім (немесе не)? Неліктен баға тек өсіп отырады? Неліктен мемлекет кітаптар, ойыншықтар, азық-түлік пен басқа да тауарлар баршаға жететіндей етіп бағаны төменгі деңгейде тұрақтандыра алмайды? Неліктен біздің жинақ ақшаларымыз құмға сіңген судай болуда, оны қалай құтқаруға болады? Бізге күніне бірнеше мәрте хабарлап отыратындай доллар бағасының өзгеріп тұруы жақсы ма, жаман ба? Сыртқы қарызды реструктуралаудың мәні неде?» деген сұрақтар қоюда.

Қазіргі таңдағы еліміздің нарықтық қатынастарға өтуіндегі Қазақстан қоғамының қарқынды экономикалануы математикаға көзқарасты да өзгертуде. Банкілік, инвестициялық және қамсыздандырудағы іс-әрекеттер, қазіргі нарықтық қатынастарды математикалық модельдеу, фирмалар қызметі, т.б. біздің еліміз үшін жаңа мамандық – қаржылық математика саласының мамандарын тартуды талап етуде. Мектеп арнайы институт ретінде жалпы экономикалық сауаттылықтың сапасын арттыруды, әрбір мектеп түлегінің экономикалық мәдениетінің белгілі-бір деңгейін меңгеруді талап ететін Қазақстан қоғамының жаңа экономикалық қатынастарын қалыптастырудан туындайтын мәселелерден шет қала алмасы анық [2].

Осы жағдайда «Математика» оқу пәні қазіргі базистік жоспардағы басқа пәндермен салыстырғанда айрықша мәнге ие болып табылады: оқушыларды математика құралдарымен экономикалық ойлауға тәрбиелеу, пәндік және экономикалық дайындау міндеті бәсекеге қабілетті болмауы мүмкін, оның ішінде, математиканы оқытудың қазіргі мазмұны, негізгі мектептің көлемінде де, талдау жасауға және қазіргі нарықтық қатынастардың маңызды мәселелерін шешуге жеткілікті бола алады. Сондықтан математикалық және экономикалық дайындықты кіріктіру математиканы оқытудың бұл мәселесіне барабар әдістемелік жүйе дайындауды талап етуде. Мұндай кіріктірудің негізгі өзегі экономикалық міндеттерді математикалық модельдеу бола алады.

Жалпы білім беретін мектептердегі математика курсына экономикалық білімдерді кіріктіру экономиканың қарапайым математикалық модельдерін қолдану жолымен іске асырылады. Мұнда бағдарламаның тиісті тарауларының математикалық мазмұны өзгермейді, бірақ тапсырмалардың табиғаты айқын экономикалық мәнге ие болады. Сөйтіп «экономика – математика – экономика» байланысында оқушыларға нақты экономиканың қарастырылған мәселелерінен қалайша математикалық міндеттер пайда болатынын және бұл міндеттерді шешу мен зерттеуден қандай экономикалық салдар мен болжамдар алынатынын көрсетудің мүмкіндігі туады. Бұл байланыста математиканы оқып-үйрену оқушылардың математиканың өзін меңгерулеріне де ерекше ынта туғызатыны да маңызды болмақ. Өйткені, «абстракциялық» математиканың тікелей практикалық маңызы болатындықтан, оқушылардың математикаға қызығушылығы өседі, демек оны оқытудың тиімділігі де арта түседі [3].

Қазіргі уақыттағы мектептегі математиканы оқытудың мазмұны математиканы оқыту аясында, оның ішінде негізгі мектепте де, табиғи түрде қазіргі қоғамдағы пайда, түсім, өзіндік құн, еңбек өнімділігі, рентабельділік, салық, сұраныс пен ұсыныс қызметі, нарықтағы тауардың тепе-теңдігі мен теңсіздігі секілді мейлінше қарапайым, алайда әрбір адам үшін маңызды, сол сияқты банк қызметіне байланысты мейлінше күрделі ұғымдар –

мультипликаторлар, дисконттеу идеясы, несиені қайтару мәселесі, консолидтенген төлемдер, жылдық пайыздық ставкаларды таңдау, т.б. экономикалық ұғымдардың қарастырылуы қажет екендігін көрсетіп отыр.

Оқушылардың мейлінше белсенді математикалық дайындықтарын пайдаланудың арқасында бұл ұғымдардың шеңбері жалпы білім беретін мектептердегі әлеуметтік-экономикалық білім беру мен тәрбиелеуді дамыту тұжырымдамасында ұсынылған нақты экономикалық білімдер кешеніне қарағанда мейлінше кең болмағы түсінікті. Мұнда іс-әрекеттердің зерттеу әдістері мен амалдары емес, олардың нысандарының ғана түрі өзгертілетіндіктен, оқушылардың математикалық іс-әрекеттері қазіргі кезде орын алып отырғандай қандай да болмасын елеулі өзгерістерге тап болмайды. Соның ішінде, математиканы оқыту кезінде экономикалық білімдерді меңгерту қазіргі мектеп оқулықтарындағы көптеген есептер мен жаттығуларды қазіргі нарықтық экономика мазмұнындағы есептерге табиғи түрде алмастыру жолымен жүзеге асуы мүмкін. Осылайша, осы тұжырымдамада қарастырылатын математикаға қарай отырып, басқа да мектептік пәндердің аясында экономикалық білімдерді интеграциялауды да жүзеге асыруға болады.

Басқаша айтқанда, бұл модельдің дамуы барысында мектептегі математика курсында оқушылардың математикадан дайындықтары мен олардың экономикалық ұғымдарды меңгерулері математика мен экономиканың ешқандай «бәсекелестігінсіз» бір уақытта іске асырылатын жаңа - экономикалық бағыттағы мазмұндық-әдістемелік «экономикалық құрам» пайда болады. Экономикалық дайындық математикалық дайындыққа қосымша емес, қайта табиғи түрде одан «өсіп шығатынын» айтуға болады. Білім беру саласындағы кіріктірудің мұндай түрін имплантация деп атаған дұрыс деп есептейміз және бұдан былай осы терминді қолданатын боламыз.

Тұжырымдамада математика курсындағы экономикалық бағыттың имплантациялануы бастауыш мектептен бітіруші сыныптарға дейін үздіксіз түрде жүзеге асыруға болады, өйткені негізгі арифметикалық операциялар кіші жастағы оқушылардың баға, пайда, түсім секілді қарапайым экономикалық ұғымдарды меңгерулеріне мүмкіндік береді; пайыздар аппараты қазірдің өзінде 5-6 сыныптарда жиі қолданылады, ал 7-11 сыныптарда алгебра мен анализ бастамаларының математикалық аппараты экономика табиғатының математикалық моделін құру мен зерттеу үшін қазірдің өзінде ықтимал мүмкіндіктер ашып отыр.

Математика курсында экономикалық бағытты имплантациялау тұжырымдамасын жүзеге асыру математиканы оқыту процесін тұтастай алғанда біздің қоғамымыз және жекелей алғанда әрбір оқушы өмір сүріп отырған ортаға тікелей қатысты нақты

мазмұнмен толықтыруға мүмкіндік береді және оқушыларға функция, кері функция, теңдеу мен теңсіздік және олардың жүйесі, функциялар графиктерін құру, прогрессия, туынды, интеграл, т. б. секілді абстракциялық математикалық ұғымдарды меңгерулеріне мықты уәждеме бола алады. Мысалы, банк жүйесінің қызметін зерттеу «абстрактілі» түрде қабылдау емтихандарында кең қолданылатын «параметрлі теңдеуді» қарастыруға өзінен-өзі алып келеді.

Мұның үстіне, көптеген күрделі математикалық ұғымдар күрделі пайыздар ұғымының негізіне жатқызыла және табиғи түрде уәжделіне алады. Сөйтіп, 5-6 сыныптарда басталып-аяқталатын және қазіргі уақытта бүгінгі қоғамдағы адамның күнделікті маңызды қажеттілігіне (төлемді кешіктіргені үшін өсімді есептеу, еңбекақы мен зейнетақының өзгерісін есептеу, салым көлемін есептеу, банкілердегі ақша жинақтаудың түрін таңдау, несие үшін төлемді есептеу) болар-болмас қана қатынасы болатын «пайыздар сызығы» - математика курсының классикалық дәстүрлі бағыты дидактикалық жағынан барынша құнды болып табылады және жалпы білім беретін мектептегі математика курсындағы экономикалық бағыттың негізгі өзегіне айналады.

Осылайша, математиканы оқыту жүйесіне экономикалық білімдерді имплантациялау оқушылардың алдағы уақытта білім алу жағдаяттарында оқу іс-әрекетінен - нақты өмірлік жағдаяттардағы практикалық іс-әрекеттерге, оқудағы модельдеуші экономикалық жүйедегі шешім қабылдаудан – қазіргі қоғам алға қойып отырған мәселелердің шешімдерінің салдары үшін жауапкершілікпен қарауға өтулеріне мүмкіндік береді.

Экономикалық бағыттарды имплантациялау процесінде сондай-ақ оқытуды дифференциялаумен байланысты проблемалар туындайды, сондықтан қазіргі тәжірибеге, экономикалық-математикалық модульдерге сәйкес толықтыратын инвариантты негіз жасаудың қажеттілігі туындайды, оларды пайдалану көптеген нақты шарттарға байланысты болады, бұлар – сыныптың дайындық деңгейі, математиканы оқытуға бөлінетін оқу сағаттарының саны, оқушылардың қызығушылығы, әдістемелік құралдардың болуы. Мұнда экономикалық-математикалық модульдер жүйесі негізгі мектептің 7-9 сыныптарын да, сол сияқты қарастырылып отырған мектептегі математикалық білім берудегі жоғары сыныптарды дифференциялаудың жаңа тұжырымдамасын ескере отырып, жоғары сыныптарды, бәрінен де бұрын математикалық және экономикалық бейіндік сыныптардағы математиканы оқыту мазмұнын да қамтуы тиіс.

7-9 сыныптардағы алгебра курсы мен 10-11 сыныптардағы алгебра және анализ бастамалары курстарына экономикалық білімдерді имплантациялдау бағдарламаларын

зерттеу шетелдік тәжірибелермен де сабақтастық таба алады. Мысалы, математикада қарастырылатын әдістермен мектептегі математика курсындағы экономикалық құрауыштарға кіретін экономика тақырыптары Ұлыбритания мектептеріндегі экономика бойынша емтихан бағдарламасына ендірілген.

Олардың ішінде:

- сұраныс пен ұсыныс (тепе-теңдік, эластикалық);
- нарықтар;
- банк ісі;
- салықтар және салық ауыртпалығын бөлу;
- өндіріс факторлары;
- ұстау;
- жинақтау және инвестиция.

Көптеген авторлардың еңбектерінде талқыланатын негізгі мәселелер мыналар:

1.10-11 сыныптардағы бейіндік экономикалық білім беруді математикалық қамтамасыз ету және олар үшін математика курсының қосымша тарауларын жасақтау. Математикаға жаңа тарауларды (сызықтық алгебра, графиктер теориясы, математикалық логика элементтері және т.б.) қосудың арқасында бұл сыныптарда оқушылардың сызықтық бағдарламалау, желілік графиктер, салааралық баланс және т.б. есептерді қарастыруының мүмкіндіктері туады [4].

2.Жоғары оқу орындарының математикалық анализ және жоғары математикасының экономикалық мазмұнын жасақтау мен олардың жекелеген мәселелерін тереңдетіп оқытылатын 10-11 сыныптарда қарастыру.

3.Мектептегі математика курсында пайдалануға негіздеп көптеген экономикалық мысалдарды кеңінен көрсету.

4.Оқушыларға экономикалық тәрбие беру, мектептегі өндірістік бірлестіктердің қызметіне талдау жасау, кәсіпкерлік қызметті модельдеу, т.б.

Сөйтіп, бұл зерттеу еңбектерінде қарастырылатын оқушыларды экономикалық дайындау мәселелері не математика мен экономиканы тереңдетіп оқыту жүйесіне қатысты болады, не математиканы экономикаға қосуды көрсетумен шектеледі, не шын мәнінде, математика қазіргі физика мен химияны оқытудағыдай, таза есептер шығару құралы ретінде оқушыларға экономикалық білім беру элементтері болып табылады.

Оқушыларды математика құралдарымен экономикалық дайындау проблемаларын шешу үшін, алдымен, оқушылардың математикалық және экономикалық дайындықтарын бір мезгілде және үйлесімді қамтамасыз ететін біз жоғарыда сипаттап ұсынып отырған

экономикалық білімді имплантациялау тұжырымдамасы тәрізді бірізді әдістемелік жүйе жасақталып, ғылыми негізделуі керек [5].

Алайда, оқушылардың математиканы оқу процесінде экономика элементтерін де оқып-үйренулері үшін бұл жұмысқа мұғалімнің өзі де дайын болуы керек.

Математиканың қоршаған ортаның міндеттерімен байланысын ашудағы оқытушыларды дайындау проблемаларын шешудің қиындығын бұған дейін математиканы оқытуды бағдарлау тұжырымдамасының, математиканың ұсынатын мәселелері бойынша практикум жүргізуге арналған оқу-әдістемелік құралдардың, мұғалімдерге арналған дидактикалық материалдардың, т.б. болмағандығымен түсіндіруге болады.

Біз мұндай қиындықтардан мынадай жолдармен шығуға болады деп санаймыз:

- оқушылар 7-11 сыныптардағы математика сабақтарында танысуға болатын қарапайым экономикалық ұғымдарды анықтау;

- 7-11 сыныптардың бағдарламаларының шегінен асатын көлемдегі математикалық білімдерді қажет етпейтін мазмұндық экономикалық материалдарды, математикалық модельдерді анықтау;

- экономикалық мазмұндағы мысалдар мен есептердің үлкен циклін жасақтау, оларды әдістемелік және дидактикалық қамтамасыз ету.

Экономикалық проблемаларды да талқылауға қабілетті математика мұғалімдерін дайындау – педагогикалық жоғары оқу орындарына қатысты күрделі мәселе және ол алда өз шешімін күтеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] ҚР БҒМ ҰБА «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда 12 жылдық білім беру мазмұнының кіріктірілуі мен сабақтастығы» әдістемелік құрал, Астана, 2015 ж.

[2] Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары: / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы №832 қаулысы // ресми мәтін. Астана: Әділет, 2012. – 14 б.

[3] Назарбаев Н. Ә.: Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай жиырма қадам / Н.Ә. Назарбаев // Егемен Қазақстан. – 2012. – 10 шілде.

[4] Абілқасымова А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. -А, 2004

[5] Қанлыбаев Қ.И., Сатыбалдиев О.С., Жанабердиева С.А. Математиканы оқыту әдістемесі. Оқулық Алматы.- Дәуір., 2013ж.-368б.

ECONOMIC EDUCATION IN MATHEMATICS

Koshanova G.R., Kulzhagarova B.T. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. In recent years, many literatures has analyzed modeling methods, some sciences: engineering, biology, linguistics, ecology, medicine, economics, etc. investigated the possibility of use. The article defines the main directions of economic and mathematical integration of knowledge. Considered the problems of creating mathematical models of the economy. Noted Economic problems in the process of teaching mathematics, educational and developmental goals of education. Several steps of solving the problem in a mathematical model are indicated. Examples of development and refinement of the concept of mathematical models are given. Also noted the need to study mathematical modeling, mathematical models to create a general methodological training scheme, a brief content of mathematical modeling, to understand the basic concepts.

Key words: dependence, economize, production efficiency, accuracy of model, mathematical ability, skills.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В МАТЕМАТИКЕ

Кощанова Г.Р., Кулжагарова Б.Т. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Ақтау, Казахстан

Аннотация**.** В последние годы во многих литературах был сделан анализ на методы моделирования, некоторые науки: машиностроение, биология, лингвистика, экология, медицина, экономика и т.д. исследовали возможность использования. В статье определены основные направления экономической и математической интеграции знаний. Рассмотрены проблемы создания математических моделей экономики. Отмечены экономические проблемы в процессе обучения математике, образовательные и развивающие цели образования. Указаны несколько шагов решения задачи в математической модели. Приведены примеры развития и уточнения понятия математических моделей. Также отмечены необходимость изучения математического моделирования, математические модели для создания общей методологической схемы обучения, краткое содержание математического моделирования, чтобы понять основные понятия.

Ключевые слова: зависимость, экономить, производственная эффективность, точность модели, математические умение, навыки.

ӘОЖ82-7

Отарова А.Н.[1]
[1]Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологияларжәне инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

М.ӘБДІХАЛЫҚОВТЫҢ «АЛЫСТАҒЫМАҢҒЫСТАУДА» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Аңдатпа**.** «М.Әбдіхалықовтың «Алыстағы Маңғыстауда» хикаятындағы өмір шындығы және көркемдік шешім» атты ғылыми мақалада өлкемізден шыққан жазушы М. Әбдіхалықов шығармаларындағы замандас бейнесі мен өмір шындығының арасындағы терең сабақтастық сыры қарастырылып, осы бағыттағы суреткер стиліне тән ерекшеліктер екшеліп көрсетілген.

Қаламгердің мұнайшылар, мұнай өндірісі туралы шығармаларының бір- бірімен логикалық байланыстылығы пайымдалған. Өндіріс тақырыбында өмірдің көкейкесті проблемаларын бағдарлап, адамдардың қарым-қатынастарында болған жаңалықтарды танытуы М.Әбдіхалықовтың өзіндік жаңалығы мен ерекшелігі екендігі дәлелденген.

Мұнайшылар өмірі туралы жазылған туындыларының өз кезеңі үшін де, бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда да уақыт ағымына жауап беретін тақырыпта жазылғандығы белгілі. Аймақтағы өндірісте қол жеткен табыстар мен орын алған олқылықтарды нақты тұлғалар арқылы бейнелеп, көркемдік жолмен жинақтаулары кең тұрғыда қарастырылды.Шығармаларында дәуір адамдарының бейнесін сомдауда кейіпкер психологиясын ашатын монолог, диалог,портрет, пейзаж сынды көркемдеу құралдарының қолданысы жан жақты көрініс тапқан.

Түйінді сөздер: тақырып, проза, көркемдік ерекшелік, стиль, өндіріс тақырыбы, мұнайшылар өмірі, заман шындығы, образ, дүниетаным мәселесі, эстетикалық көзқарас, өмірлік ұстаным.

Елуінші, алпысыншы жылдары туған әдебиетімізде елеулі үлгісімен көрінген өндіріс тақырыбы жетпісінші жылдары да өзекті, өрнекті, идеялық бағытқа айналды. Қазақ прозасындағы өндіріс тақырыбы өзіндік күрделі де қиын өсу жолдарымен дамыды.

Республикадағы еңбек майданының алғы шебінен жасалатын жасампаздық өлкесінің бірі – өндіріс орындарындағы адамдар характерін повестерде суреттеуде әдебиетімізде С. Сейфуллиннің “Жер қазғандар” повесінің іргетасын қалағаны белгілі. Алпысыншы-жетпісінші жылдары өндірістік тақырыптағы повестер қатары толыға түсті.

Бұл ретте С. Шәймерденовтың “Жыл құсы” (1969ж) повесін алдымен атар едік. С. Сейфуллин повесінде ауылдан келген кісілердің (әсіресе Бұзаубақтың) жер қазу, темір жол салу ісі барысында бірте-бірте жұмысшыға айналғаны суреттелсе, С. Шәймерденов повесінде де ауылдан келген кісілердің (Битабардың) Қарағанды кен өндірісіндегі ауыр жұмыстарды атқара жүріп, бірте-бірте жұмысшыға ауысу, көшу процесі көрсетілген.

Қазақ жұмысшы табының қалыптасуы секілді күрделі мәселе бейнеленген бұл повестер өзара үндес болғанмен, кейінгісі алдыңғысына еліктеу арқылы дүниеге келген туынды емес. Алпысыншы жылдарға дейінгі қазақ әдебиетінде прозалық мәдениеттің әлі де толық жетіліп болмағанын байқататын жайттардың бірі – кейіпкердің жеке бас ықыластарының кейде аз немесе мүлде көрінбей қала беретіндігі еді. Алпысыншы жылдардан бастап әдебиетте көркем шығарма қоғам мүддесі мен адамзат мүддесіне қызмет ете бастағаны белгілі.

Қазақ әдебиетінде жұмысшы тақырыбының ішінде мұнайшылар мен мұнай өндірісі тақырыбы беріде пайда болды. Қазақтардың өнеркәсіп саласында еркін игерген, еншілеген ешкімді де ортақтастырмаған бірыңғай бірегей мамандығы – мұнайшылық. Бір кезде “Маңғыстау аймақтық кешенін игеру” дейтін науқан заманында осы кәсіптен айырылып қалу қаупі де туды. Ресейден, Татария, Кап тауынан вахталық әдіспен сол кездегі партия, үкіметтің қаулы-қарарларына сәйкес жұмысшы күштері қаптап кетті. Міне, сол кезде З. Қабдолов, І. Есенберлиннің мұнай жайындағы шығармалары Қазақстандағы бұл кәсіптің иесі – жергілікті халық – қазақтар екендігіне көпті сендірген құжаттардай болды дей аламыз.

“70-80 жылдардың кезеңінде қоғамдық-әлеуметтік өмірде алдыңғы қатарға шыққан, қоғамдық дамудың іргелі саласына айналған өзгеріс, жаңалықтар ғылым мен техника, өндіріс саласында көбірек көрінді. Ғылыми-техникалық, өндірістік өмірді суреттеуде, осы салада еңбек етіп, тіршілік кешіп жатқан адамдар тағдырын бейнелеуде қазақ прозасы атап өтерліктей табыстарға қол жеткізді. Өндіріс, ғылым мен техника жаңалықтары, осы жаңалықтарды өмірге әкеліп, сол үшін күрес, тартыстарға баратын кейіпкерлер қазақ әдебиетінен өз орнын тапты”. [1, 229].

М.Әбдіхалықовтың “Қара тасқын”, “Алыстағы Маңғыстауда”, “Жердің асты жеті қат” шығармаларымен сарындас қазақ әдебиетіндегі көркем шығармаларға да тоқтала кетейік. Бұл туындылардың да негізгі арқауы – жұмысшы өмірі, өндіріс тақырыбы.

“Жазушы атаулының барлығына ортақ бір жай бар. Ол творчестволық ізденістер мен толғаныстарға бару. Бұл процесс әркімде әрқалай өтеді. Нағыз талант иесі өз керегін өмірден таңдап алады да, құлашын кеңге сермейді” [2, 17], – деген М. Хасенов тұжырымына сүйенсек, әдебиетке әрбір суреткер өзіне тән тағдырымен келеді. Қаламгер

“Жұлдыз” журналының Қаратауда өткен “Бүгінгі күннің басты тақырыбы” дөңгелек үстелінде бұл тақырыпқа келуінің мақсат-міндеттерін “Мен өзім Маңғыстауда туып-өскен адаммын. Маңғыстауда қазба байлық бар екені революциядан бұрын белгілі болса да, ол кезде бірде-бір өнеркәсіп орны болған жоқ. 1961 мұнай табылып, содан кейін Маңғыстау даласының беті күрт өзгерді. Қою қызыл шай ішсе шырайланып, қыртыс-қыртыс әжімдері жазылып өзгере жөнелетін кәрі әжелеріміздің жүзіндей Маңғыстау даласында Шевченко (Ақтау), Өзен сияқты қалалар, көптеген жұмысшы поселкелер салынды... Кешегі қаһарлы соғыс жылдарында өзіммен бірге тезек терген, шөп шапқан қатар құрбыларым оқып-жетіліп, Маңғыстауда ашылған өндіріс орындарының басшыларына дейін көтерілді... Бір сөзбен айтқанда, туған жер де, жермен бірге ел де өзгеріп, шыға келді. Ал, жазушымын деген адамды туған жердің тағдыры, замандастардың, халқының тағдыры қызықтырмаса, одан артық не қызықтыруы мүмкін. Атақты театр режиссері К.С. Станиславскийдің “Өнердегі өзіңді сүйме, өзіңдегі өнерді сүй” деген пікірі бар. Бұл – екінші сөзбен айтқанда бойыңдағы қабілетті құрметтеп, соны туған халқыңның игілігіне жұмса деген сөз”, –деп өзінің туған жер, ел, халық алдындағы перзенттік қаламгерлік борышынан санайды.

Жазушы бұл мақсат-мүддеден шығу жолында өзі өмір сүрген кезеңді, уақытты бар ынта-ықыласымен ұғынып, түсініп, уақыт тынысына үнемі ілесіп отырады. М.Әбдіхалықовтың мұнайшылар, мұнай өндірісі туралы әңгіме, повесть, романдарының бір- бірімен логикалық байланысы бар туындылар. Сюжетті жазушының шығармасындағы негізгі ойдан, ең басты идеялық - эстетикалық концепциясынан бөле - жара қарауға болмайтыны қаламгердің көлемді прозаларынан да айқын көрінеді. “Алыстағы Маңғыстауда” (1971) , “Қара тасқын” (1975) , “Жердің асты жеті қат”(1978) повесть, романдарына түбекте мұнай өндірісі ашылғаннан бері жазушы жанын тербеп, көңілін маздаған өзекті ойлар ең мықты тірек болғаны байқалады.Алпысыншы-жетпісінші жылдары Маңғыстаудағы жаңа мұнай, газ кендерін ашу науқаны Қазақстанның бұрынғы одақ көлеміндегі үлесін бірнеше есеге арттырды. Жетібай, Жаңаөзен сияқты алғашқы мұнай-газ өндіру басқармалары құрыла бастады. Осыған байланысты қазақ мұнайшы табының және оның алдыңғы қатарлы инженер, геолог, барлаушы мамандарының да кәсіптік деңгейлері жоғарылап, биіктей түсті. Мұнайдың барша республика, сол кездегі одақ көлеміндегі маңызы арта түсті, еңбек ерлері, ел азаматтарының тұлғасы дараланды.

Автордың 1971 жылы жарық көрген “Алыстағы Маңғыстауда” [3] атты повесі – түбектің мұнай барлаушылары хақында жазылған алғашқы көркем шығарма. М. Әбдіхалықов повестің жүйесі етіп сол кездегі уақыт алға тартып отырған өндірістік тақырыпты алады да тақырыпты ашарда өндірістің жағдайына дендеп кетпей,

қаһарманның рухани әлеміне шынайы әлеуметтік-психологиялық зерттеулер жүргізуге талпыныс жасайды.

Повесть оқиғасы ауыл қарттары Қарасай мен Балбөпе кемпірдің жалғыз ұлдары Сұлтанбектің мектеп бітіргесін жоғарғы оқу орнына түсе алмай қалып, ауыл маңайында мұнай барлаушылар экспедициясына жұмысқа жүріп кетуімен сабақтасып өріледі.

Повесть жөнінде сыншы Т. Тоқбергенов былайша пайымдайды: “Повесте дәстүрлі тартыс, жағымсыз кейіпкер деген кездеспейді. Бұл шағын повестің ондағы төрт кейіпкердің де басты ерекшелігі олардың ешқайсысын да бірыңғай жағымды не жағымсыз кейіпкер деп айқындап ажыратып айта алмайсыз.

Бүгінгі күннің талабымен қарасақ, төртеуінде де кемшілік бар, бірақ адамгершілік тұрғысынан төртеуіне де мін таға алмайсың. Өмірдің өзіндей нанымды шыншыл кейіпкерлер. Психологиялық жағынан иланымды. Өз кейіпкерлеріне бұлайша сендіре білу – жазушы үшін басты шарт” [4]. Повесть кейіпкерлері – мұнай бұрғышысы Сұлтанбектің, инженер Мұрат, бұрғылау мастері Жұмабай, дәрігер қыз Құралайдың, тіршілігінің негізгі көзі – мал шаруашылығын сақтап қалғысы келіп жүрген Қарасай қарттың, жанұя ынтымағының ұйтқысы Балбөпе кемпір, Қазынаш келіннің ішкі жан -дүниелері, сезім толқыныстары, адамгершілік, мінез-құлықтары барлығы өмірдің өзіндей шынайылықпен бейнеленген. Бір-бірімен сабақтасып, араласатын іс-әрекеттер, мінез-құлық көріністері тұтаса келе өмір көрінісін ашып көрсетеді. Жазушы шығармада өндіріс мәселелерінен гөрі, өндірісте еңбек етіп жатқан инженер, бұрғышылар, мастерлер, қарапайым еңбек адамдарының өмірлік, тұрмыстық жағдайларына көбірек ден қояды. Повесть кейіпкерлерінің құлқынан замана мінезі айқын аңғарылады.

Повестің бас кейіпкері – Сұлтанбек. Ол қатардағы мұнай бұрғышысынан бұрғылау мастеріне дейін көтерілген ауыл баласы. Оның еңбек жолы да бірден оңайлықпен қалыптасты дей алмаймыз. Мектепті бітіріп, жоғары оқу орынына түсе алмағанына әкесі Қарасай қаншалықты назырқап, ренжігенімен жас жігіт ауылда әкесінің қасында малын бағуға көмектескеннен гөрі өмірдегі өз орнын табуға талпыныс жасайды. Сұлтанбек бейнесінің ұнамдылық қырының бірі де осында. Ол ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүретін жан аяр, еңбектен, қиыншылықтан қашатын жас емес. Нендей қиындық кездессе де мойымайтын, мұқалмайтын қайсарлық қасиет те бар бойында. Жаңалыққа жаны құмар Сұлтанбек сыныптас жолдасы Қарабастың бұрғышы болып жасайтындығын естіп, тұрмыс-тірліктеріне деген қызығушылығы оянады. Алғаш қыр-сырын білмейтін бұрғышылық кәсіпке кіріскенде, ауыл ақсақалдары өздеріне беймәлім мұнайшылық кәсіп туралы түрлі сұрақтар қояды. Сұлтанбек мамандықты игеру үшін оқудың қажеттілігін, бұл салада білімінің тайыздығын түсінеді.

“Сұлтанбек қысылып қалды... Неге анау Асқарлардан сұрап алмадым екен? Олар ғой институтта оқыған. Бәрін біледі. Егер осы жерде бәрін талдап, дәлелдеп айтып берсем, шалдар тегіс ден қояр еді. Әкем де баласынбас еді” [3,42], – деген Сұлтанбек монологынан келешекте оқу-білімге ұмтылатын, Мұрат, Асқар сияқты оқыған жігіттерді үлгі тұтатын, жақсылыққа, жаңалыққа жаны құмар арманшыл жасты танимыз. Жұмысшы санасын, іштей өсіп, өзгеруін көркем тілмен, бейнелі сөзбен суреттеу көп еңбекті, ізденісті тілейді. Сұлтанбек сияқты ауылда өскен жігіттердің жанұяларымен қажетті уақытта ауылдан өндірісті орындарға бет бұруы автордың қалауымен болып отырған жоқ. Бұл – өмір шындығы. Сонау алпысыншы жылдар түбек тарихындағы өзгерістер шындығынан туындап отыр. Замана көшімен, тұрмыс жетегімен мұнайшылар поселкесіне бет түзеген ауыл адамдарының тағдыры мейлінше шындыққа жанасымды. Повестегі басқа кейіпкерлер осы Сұлтанбекпен қарым-қатынас арқылы ашылады.

Әдебиетші-ғалым А. Нұрқатов: “Кейіпкер образында өзіндік сипат, даралық қасиет неғұрлым мол, айқын болса, ол халықтың қасиетін, мінезін де соғұрлым терең әрі жарқын бейнелемек” [5,160], – дегендей мұнайшылар өмірінің әлеуметтік әлпетін, өмірдегі мінез-сипатын, көркем шығармасында терең де жан-жақты суреттеуді туынды авторы басты борышынан санаған. Сұлтанбектің еңбектегі бейнесі толық көрінбегенмен, жас жігіттің жұмысқа, еңбекке деген ынтасы, жауапкершілігі, оның кіршіксіз жан-дүниесінен, ата-анасына перзенттік сүйіспеншілігінен, көңілі қалаған сүйкімді қыз Құралайды, жары Қазынашты түсінген кеңпейіл көңілі, жомарт жүрегінен, азаматтық болмыс-бітімінен көрінеді. Сұлтанбектің көздеген мақсатына жету жолында барлау жұмыстарына ден қойып, күн-түн демей дала кезіп, басшылардың айтқанын екі етпей барлаушылық іске шын ынтасымен қызыға қарауы оқушыны өзіне тартып отырады. Мұнай барлаушыларға еріп кетіп, бұрғышы болып жұмысқа орналасқаннан кейін кезекшілік кезінде айдалада боранда қалып қойғанда да, жұмыс бабында әкесінің оның жұмыс тәртібін түсінбей бастықтарының алдында ыңғайсыз күйде қалдырғанда, жеке жанұялық жағдайында түсінбеушіліктер кездескенде де ешқандай босаңдық, бойкүйездік танытпауға тырысады. Өзінің көңілі қалаған кәсіпті барынша адал атқаруды, ұжымда сыйлы, ыждағатты болуды ойлайды.

Сұлтанбектің бойындағы жақсы қасиеттерінің бірі – ол төңірегіндегі адамдардың қай-қайсымен де біркелкі жақсы қарым-қатынас жасай білуі. Жұмысқа орналасқан кезде-ақ бұрғылау мастері Жұмабайды, жаңа бастығы Мұратты ағасындай сыйласа, шофер Василиймен де достасып кетеді. Сыныптасы Қарабастың да іштар, өзімшілдік мінезін көре тұра бұрынғыша жолдастық қатынаста жүре береді. Ауыз судың өзі тапшы бұл аймақта мал суару мүмкіндігі тіптен қиынға түседі. Ауылдан қарт ата-анасын, келіншегін

поселокқа көшіріп әкелгеннен кейін шаруашылық жайының, баспананың болмауы Сұлтанбектің бір басына түседі. Шындығында, бұл сол кездің өмірінің шындығы, ауылдан жаңа кәсіпті игеруге, маман болып шығамын деп келген бір Сұлтанбек емес, басқалардың да басынан кешкен жайлар еді.

Көркем әдебиет адам тұлғасынсыз жасалмайтынын ескерсек, қандай да бір өмір құбылыстарының адамдарға әсер ететін ықпалы тұрмысына ғана емес, оның дүниетанымы мен характеріне де қатысы мейліше ескерілуі тиіс. Суреткер қарапайым жандардың өмірін үлгі ете отырып, олардың ішкі жан дүниесін, адамдардың болмыстарын қазіргі шындықтарға сәйкес бейімдеуде жаңашыл ізденістерін байқатады. Мұнда бір әулеттің, оның ішінде әкелі-балалы Қарасай мен Сұлтанбектің өмірін суреттеп, сол кезеңнің қоғамдық-этикалық проблемаларын да қозғайды. Адам қоғамда өмір сүргеннен кейін айналасындағы адамдармен қарым-қатынас жасамай тұра алмайды. Отбасындағы жақын адамдардың бір-біріне деген жүрек жылуы, қамқорлығы, ата-ана мен баланың арасындағы қарыз бен парыздық міндеттері болуы – өмір заңы. Жасынан қайратты, өжет ақсақал жасы ұлғайса да сол қарымынан қайта қоймаған сыңайлы. Қарасай қарттың түсінігіндегі жоғары оқу орнын бітірген адам ғана уақыт талабына сай дұрыс азамат деп ұғынуы кеңес үкіметінің жаппай сауатсыздықты бұғаулау дәуреніндегі толық адам болам десең, жоғары оқу орнында білім алуың керек дейтін түсінікпен жүргендігінен деп білеміз. Баласының оқуға түсе алмағанына көпке дейін тоңтеріс мінез көрсетіп жүргендігімен, кемпірінің денсаулығының болмай, үлкейгендігі себепті жалғыз баласы Сұлтанбекті өзі қалаған жермен құдаласып Қазынашты алып беріп, ұлына өзінің дегенін жасатады.

Повестің композициялық құрылымында жазушы Маңғыстау түбегінде болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтарды суреттейді. Бұрын көшпелі тұрмыс кешкен адамдар қыр асып малына жайлы қоныс, су көздері – шыңырау құдық, бұлақ суларын пайдаланып тіршілігін көріп жүре беретін еді. Енді сол даланы игеру, бұрғылау жұмыстары басталғанда жұрт өндіріске қарай ойыса бастады. Жаңа жұмысшы поселкелерін салу, оған құрылыс материалдарын жеткізу, тасу да оңай болған жоқ.

Маңғыстауда мұнай байлығының игерілуі, техниканың өркендеуі, құрылыстардың салынуы бұрын малдың жайылымы, өрісі болған жерлерді тарылта бастады. Табиғаттың бермесін тартып аламыз, молынан қарпып қаламыз деген тойымсыздық түбінің, жер-анаға, қоршаған ортаға жауапкершіліксіз қараудың салдары экологиялық зардаптарға әкелетінін автор Қарасай қарттың іс-әрекеті, монологтары арқылы көрсетіп отырады. Қарасайдың ішкі қарама-қайшылықтарын бейнелеуде ұлттық ерекшеліктерді көрсетуге де ден қояды. Осы орайда, академик З. Қабдолов: “Адамның әлдебір күйініш-сүйініші немесе кескін-кейпін, қимыл-әрекетін суреттеу… Осылардың бәрі сайып келгенде,

әдебиеттегі адамның сыртқы түрін анықтап, ішкі сырын ашу үшін керек” [6,11], – деген болатын.

“Қарасай әйкел үстіне шығып малы суға жаңа бас қоя бергенде құдыққа тақап үлкен машина келді. Қапталына шығарып қойған ұзын тұрбасынан қою қара түтін будақтап атады. Ішіне жұққан нәрсесін қорыта алмай қақалып, кейбір бөлігін қайта құсып, жол бойын бүлдіріп келеді. Машинадан төгіліп жатқан қара майды көріп жиреніп тұрған Қарасай: “шөптің басын бүлдіреді-ау. Жолсызбен жүргенше, анау жолмен, болмаса құдықтан аулағырақ өтсе қайтер екен. Мал жиренеді, соны неге ойламайды ойпыр-ау!” деген-ді іштей” [3,78]. Повестегі екі ұрпақ өкілі – әке мен баланың қоғамдағы өзгеріс, жаңалықтарға әр түрлі қарауы сол кезеңнің шындығы. Туып- өскен жерге өндіріс орындарының ашылып, жаңа өмірге, кәсіпке араласып, қалыптаса бастаған Сұлтанбектің түсінігіне қарсы, ауыл өмірі, жер тағдыры, мал өсіру кәсібін дамыту – оның әкесі Қарасай мақсатымен байланыстырыла суреттеледі. Мал суарып жүрген құдық маңайына тас түсіріліп құрылыс ісінің басталуы, машина даусынан үріккен малдар, мал жайылымының бүлініп, әрі-бері жөңкілген техникалар үні ақсақалдың “тыныш өмірін бұзғандай” болады. “Поселкені, үйін ойлағанда көз алдына манағы гүжілдеген машина үндері, шақырлаған темір, дүрсілдеген тастың дыбыстары келіп, олай беттегісі келмеді” [3,79]. “Жазушы адам мен қоғам, адам мен орта қатынасын әрдайым басты назарда ұстайды. Әрқилы тағдыр иелері өздерінің арман-мұңымен, қасірет-қайғысымен, қуаныш-ренішімен бой көрсетіп жатады. Осы қатынастардағы қарапайым жандардың қоңыр тіршілігінің өзінен заман шындығын, уақыт бедерін танып, таразылау қаламгерлік мақсатқа толық бағындырылған” [6,207], – деген ғалым Қ. Әбдезұлының пікірін М. Әбдіхалықов шығармашылығына да қатысты айтуға болады. Әдебиет пен өнердің басты міндеті – адам мен оның өмірі, сезімі туралы шындықты айту. “Алыстағы Маңғыстауда” повесінде Маршал да өз кейіпкерінің жаны мен сырын үңіліп, сол арқылы шындықты ашу үшін еңбектенген.

Сұлтанбектің анасы мен жары ешкімді ренжіткісі келмейтін, адамның көңілін қалдырмасам екен деген биязы қылығымен оқырманның есінде қалады.

Балбөпе – бір үйлі жанды отбасының берекесі, ұйтқысы болып отырған салмақты бәйбіше, ақылды ана, тәлімі мол ене. Шапшаң мінезді шалы Қарасайға басу айтып, әкелі-балалы жандардың арасына дәнекер болып жүреді. Ара-тұра заманның ағымына сәйкес, жұмыс бабына байланысты мәселелерде өздерін түсінбей қалатын сәттерінде баласына: “Қайдан білейін, қарағым. Біз үлкен адамдармыз, не түсінеміз. Тоқты қойдың жасындай азғана өмірімізді ұрыс-керіссіз, абыроймен өткізсек дейміз. Әкең байғұс та қас болсын деп жүр дейсің бе, оның да білгені-дағы” [3,91б.], – деп біріне-бірі түсіністікпен қарағанын қалайды.

Ауырса да ешкімге сездірмеуімен көнбістік танытқан Балбөпенің кенеттен қайтыс болғанын естігенде ұлының жан-күйзелісін қаламгер монолог арқылы көрсетеді. “Өлгені ме? Енді көрмеймін бе? Көрмеймін бе? деп іштей сан рет қайталап шықты. Мүмкін өлмеген болар. Өлім сияқты ұзақ ұйқыға кететін аурулар да болады дейді ғой” деп те ойлады. “Қатаң болғасын жіберген де шығар…” [3,98], – деп анасының о дүниелік болғанына көзі жетпей көңілі сенбеген Сұлтанбек шығарып бара жатқанда не болғанын білмей, табытты көтерген адамдарға жабыса береді. Ешқашан да ұрыспайтын, ұнатпаған нәрсесін қабағымен ғана білдіретін сабырлы анасының орны ол үшін ешуақытта толмайтынын біледі. Сұлтанбек бейнесін суреттеуде жұмыс бабында, жаңа өндіріске байланысты көрсетіп ғана қоймай, көбінесе жеке басын, жанұядағы адамгершілік-моральдық қасиеттерін де ашуға ұмтылады. Бұл жағдайлар повесте Сұлтанбек пен Қазынаш, дәрігер қыз Құралай арасындағы ситуациялар төңірегінде айқындала түседі.

Қазынаш – Сұлтанбекке әкесінің айттырып алып берген қалыңдығы. Қазынаш оқымаған демесе, өзінің қатары, үй шаруасына епті, ата-енесінің, күйеуінің қас-қабағына қараған, ибалы, әдепті келін, адал жар болып шығады. Ән айтатын да таланты барлығын байқап, үйірмеге бірге барып жүреді. Көңілі Құралайға құлаған Сұлтанбек “өзін сүйіп алған жоқпын ғой” деген оймен келіншегіне тіпті мән беріп қарамаған екен. Ата-енесін қатты сыйлайтын Қазынаш Сұлтанбек ауылдан кетіп қалса да, қарттарды тастай алмай үнемі солардың қастарынан табылады.

Қазынаш бейнесі арқылы жарына адал берілген, халықтық қасиеттің негізі ұлттық ерекшеліктерді сақтай білген қазақтың келіндерінің рухани жан дүниесін, жарқын болмысын көрсетеді.

Автор Қазынаш характерін жасауда оның әрекет қылықтарын қарапайым түрде бейнелейді. Сұлтанбектің алғаш рет сезімін селт еткізген сүйкімді де қылықты қыз Құралай екеуі бірін-бірі іштей ұнатқанымен жігіт өзін “қарабайыр, оқымағанмын” деп оқыған, мәдениетті қызға өзін тең көрмей сезімін білдіре алмайды. Көркем әдебиет туындыларын қаншама тақырыптарға бөліп тастасақ та, әдебиеттің негізінен қарастыратын тақырыбы біреу екендігі аян. Ол – адам тақырыбы. Автор мейлі мұнайшыны, мейлі геологты, мейлі шопанды алсын ең негізгі нысаны – адам, оның тағдыры.

Повесте қоғамдық қайшылықтар, өндірістік мәселелерге байланысты туындайтын қақтығыс болмағанымен, кейіпкер характерін ашатын тартыс бар дей аламыз. Бас кейіпкердің адамгершілік сипаттарын айқындау мақсаты ретінде шығармадағы ұнамсыздық қасиеттерімен көрінетін кейіпкер – Қарабас бейнесі. Сұлтанбек оны құдық басында көргенде “Қастарыңда жұмыс бар ма?” дегенде-ақ “Мамандығың жоқ қой, мен

бұрыннан бері жасаймын” деп шындықты айтпауынан оның іштарлығы, өзімшілдігі байқалады. Кейін Сұлтанбек өзі жұмысқа орналасқаннан кейін де орнына кезекшілікке тұрған қиындық кезде көмектескен Сұлтанбекке жақсылықпен қарымта қайтармақ түгілі Жұмабайдың үйіне ауырып келгенін де қызғанады. Онысы– Жұмабайдың қызы Құралаймен араларында жақындық байланыс орнайды ма деген күдік. Қарабастың бейнесі оның характері, іс-әрекеті, ой толғанысымен ерекшелене түседі.

Жазушы Маңғыстау түбегінде көппен бірге қоңырқай тіршілік кешіп отырған бір ауылдың тірлігіндегі өндірістің келуімен байланысты болып жатқан өзгерістерді, сондағы қарапайым да жаны жайсаң жандардың, яғни еңбектің, елдің қадірін білетін, бағалайтын ауыл адамдарының мінез-құлқын, ішкі жан-дүниесін суреттеуге де көп орын береді. Ауылда туып-өскен жас жігіттің жұмысшы мамандығын меңгергендігі, өмір жолдары, мамандығына сәйкес білім алуы, сөйтіп мастерлікке дейін көтерілуі тағы басқа оқиғалар повесте тартымды баяндалады. Бас кейіпкердің күнгейі мен көлеңкесі қатар түсіп жатқан өмір кезеңдері, яғни есею, өсу, шыңдалу жолы немесе күйзелу, қиналу сәттері бірте-бірте күрделене береді. Ең бастысы алпысыншы-жетпісінші жылдардағы Маңғыстау өңіріндегі өндірістің дамуы сол дәуір, кезең ерекшеліктерімен терең астасады, сабақтасады.

Қаламгердің Маңғыстау мұнай тыңының көзін тауып, оны игеру туралы шығармалары уақыт жағынан алып қарағанда өткен ғасырдың елуінші-алпысыншы жылдарындағы геолог барлаушылар, мұнай кенінің өнімін ел игілігіне айналдырып жатқан мұнайшылардың жанқиярлық ерен еңбектерін, қиындықтан қажымас қайратын баяндайды. Еңбек жолы алпысыншы жылдары басталған азаматтардың біразы кен барлаушылық, мұнайшылық кәсіпке түбегейлі бет бұруында жазушының аталмыш шығармасының әсері болғандығын мақтанышпен естеріне алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Әбдезұлы Қ. Әдебиет және өнер. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 300 б.

[2] Хасенов М. Ғ. Мұстафиннің шеберлігі. – Алматы: Ғылым, 1987. – 136 б.

[3] Әбдіхалықов М. Алыстағы Маңғыстауда. – Алматы: Жазушы, 1971. –112б.

[4] Тоқбергенов Т. Қарымды қаламгер // Жұлдыз. – 1986. – №7. –186-189 бб.

[5] Нұрқатов А. Идея және образ. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. -324 б.

[6] Қабдолов З. Сөз өнері. 2 томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 2 т. – 456 б.

[7] Әбдезұлы Қ. Т. Әлімқұлов шығармашылығы және 70-80 жылдар прозасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 270 б.

"TRUTH OF LIFE AND ARTISTIC SOLUTION IN THE AGENDAS M.ABDIKALIKOVA «IN REMOTE MANGISTAU»

Otarova. A.N. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract**.** In this scientific article"Truth of life and artistic solution in the agendas M.Abdykalykov «Алыстағы Маңғыстауда» depicts the relationship between the modern way and the truth of time, as well as features of the artist's style in this direction.

In the writings of the writer and workers of the oil industry, a logical interrelation between them is shown. When the topic of production is exposed to the novelty and peculiarities of Abhdylykov's works, the problems of people's relationships are topical.

The theme of Abdyhalykov's work on the life of the oil industry is the same as the requirements of the time, both at the time of writing and nowadays. Achievements and gaps in the production of the region are widely revealed from the artistic point of view through images of specific personalities. For the disclosure of the psychology of the heroes of works of this era, the author resorts to the use of such image tools as monologue, dialogue, portrait, landscape.

Key words**:** themes, prose, artistic specificity, style, the theme of the production, life of oil workers, the realities of today, image, worldview, the aesthetic view, position in life.

ПРАВДА ЖИЗНИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ В ПОВЕСТИЯХ М.АБДЫКАЛЫКОВА «АЛЫСТАҒЫ МАҢҒЫСТАУДА»

Отарова А.Н. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова. г.Актау. Казахстан

Аннотация. В данной научной статье «Правда жизни и художественное решение в повестиях М.Абдыкалыкова «Алыстағы Маңғыстауда» изображается взаимосвязь между современным образом и правдой времени, а также показаны особенности стиля художника в данном направлении.

В произведениях писателяо работниках и нефтяной промышленности показана логическая взаимосвязь между ними. При раскрытии темы производства новизной и особенностями произведений Абдыхалыкова актуальнымиявляются проблемы взаимоотношения людей.

Тема работ Абдыхалыкова о жизни нефтяниковотвечает требованиям времени как в момент написания, так и в наши дни. Достижения и пробелы в производстве регионашироко раскрываются с художественной точки зрениячерез образы конкретных личностей.Для раскрытии психологии героев произведений данной эпохи автор прибегает к использованию таких инструментов изображения, какмонолог, диалог,портрет, пейзаж.

Ключевые слова: тематика, проза, художественная специфика, стиль, тема производства, жизни нефтяников, реалии современности, образ, мировоззрение, эстетический взгляд, жизненнаяпозиция.

ӘОЖ 378.5

Кощанова Г.Р.[1], Кулжагарова Б.Т.[1], Шаленова С.М.[1]
[1]Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ КЕЙБІР ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Жаратылыстану-ғылыми циклінің барлық пәндерін оқу математикамен өзара байланыста жүзеге асырылады. Математика білім алушыларға күнделікті өмірде және қоршаған әлемдегі болып жатқан құбылыстарды зерттеуге, физика, механика және т.б. пәндердің байланысын оқып үйренуге қажетті білім мен білік жүйелерін береді. Математикалық талдау бойынша білім негізінде білім алушылардың жалпы есептеу және өлшеу дағдылары қалыптасады. Өзара байланысты пәндерді оқып-үйрену барысында студенттердің математикалық білімдері мен дағдыларының практикалық қолданылуы арта түседі. Бұл студенттердің әлемді танудың жалпыланған әдісі ретінде қалыптастыруға ықпал ететін математикалық модельдеу туралы идеяларын, ғылыми дүниетанымның қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Бұл мақалада пәнаралық байланыс арқылы білім алушылардың математикаға қызығушылығын арттыру мәселесі қарастырылған. «Бір айнымалы функцияның дифференциалдық және интегралдық есептеулері» бөлімі бойынша математикалық талдау мен физиканың өзара байланысын айқындайтын нақты мысалдар келтірілген.

Түйінді сөздер: математика, математиканы оқыту әдістемесі, физика, пәнаралық байланыс.

Қазіргі кезде білімнің интеграциялануын қамтамасыз ету, оның ғылыми деңгейін арттыру, тұтастай алғанда оқушылардың танымдық әрекетіне тән дағдыларды қалыптастыру міндеті негізгі мәселелердің біріне айналып отыр. Осы арада мектептің оқу-тәрбие процесін пәнаралық байланыс негізінде ұйымдастыруы, ғылымдар жүйесінің бір арнаға тоғысу, адамның интеллектуалдық өрісін байытумен бірге, бүкіл адамзаттық

құндылықтар көзіңің де бірлігі, жалпы ақиқат дүниенің біртұтас жүйе екендігітуралы ғылыми көзқарастың қалыпты қалыптасуына мүмкіндік береді.

Математика курсының әрбір тақырыбын оқыту барысында оқушыларды айнала қоршаған ортаны танудағы математиканың рөлін дұрыс түсінуге және алған білімдерін практикалық есептерді шешуде қолдана білуге әсері тиетіндей пәнаралық байланыстарды іске асырып отыруы қажет. Пәнаралық байланыс сипатындағы есептерді шығару оқушылардың басқа пәндерді оқып білуге, еңбек барысында, күнделікті өмірде математиканы қолдана білуге қажетті білімдер, іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруға септігін тигізеді. Кейбір жағдайларда мұндай есептерді шығару барысында көптеген мұғалімдер ол есептің математикалық моделін құруға, мысалы, теңдеу құруға оны шешуге көбірек назар аударады. Әрине бұл дұрыс. Бірақ та мұндай есептерді шығару сан жағынан аз болса да, ол есептердің бастапқы берілген шарттарын талқылауға, оларда берілген шамалардың мән-мағынасын анықтауға, сондай-ақ ол есепті шешудің таңдап алынған жолын және құрылған математикалық модельдің дұрыстығын анықтап талдауға аса назар аудару қажет. Өйткені, мұндай есептерді шығару барысында бұл мәселе оқушыларда біршама қиындықтар тудырады және де оқушыларда пәнаралық бағыттағы ойлауды қалыптастыруға үлкен әсерін тигізеді[1].

Математикалық анализ элементтерін оқып біле отырып, оқушылар оның қолданбалы мүмкіндігін бағалап және меңгеріп, оларды кәсіптік есептерді шешуге қолдану дағдысын қалыптастырады.

Туынды және оның қолданылуы.

Орта мектеп курсына математикалық анализ элементтерін енгізу математиктер, әдіскерлер мен мұғалімдердің алдына біршама қиын мәселелер қойды. Оқушылардың функцияны зерттеудегі білім мен тәжірибесін жетілдірудің тиімді тәсілдерін дәл айқындап, біліміне бағыт беруде үлкен қиындықтар алып келді. Мысалы, туындының формулаларын таныстырудан бұрын, оның анықтамасын дәл мағынасын да түсіндіре білу, меңгеру қажет.

Тәжірибе көрсеткендей, оқушыларға туынды анықтамасын тұжырымдауға, туындыны есептеуге, дифференциалдаудың негізгі заңдарын қолданып функцияның нүктедегі туындысын табуға және оны қолдануға, егер оқушыларға алдын-ала шешу алгоритмі белгілі болса (мысалы, қозғалыстың берілген теңдеуі бойынша жылдамдығын, берілген қисыққа берілген нүктедегі жанаманың теңдеуін табу), үйрету біршама қиын емес. Функцияларды экстремумге зерттеуге туындыны қолдану алгоритмі де ерекше қиындықтар тудырмайды. Ал оқушылардың туындыны оның әртүрлі дербес түрде

байқалуларын (физикада, химияда, биологияда және т.б.) өзінше көріп, үйренілеріне жету әлдеқайда қиын.

Функцияның туындысы ұғымына келтірілетін қолданбалы есептерге түзу сызықты қозғалыстағы дененің лездік жылдамдығы, токтың лездік мәні, дененің нүктедегі жылу сыйымдылығы, нүктедегі сызықтық тығыздық, функцияның графигіне жанама жүргізу туралы есептер жатады. Бірнеше есептер қарастырайық.

1-есеп. Тас 100 м биіктіктен лақтырылды. 2с кейінгі жылдамдығы қандай? Неше секундтан кейін тас жерге соғылады және бұл кезде оның ең шекті жылдамдығы қандай болады?

Жауабы: $v_1 = 2g$ м/с, $v_2 = 10\sqrt{2g}$ м/с.

2-есеп. Уақыттың t=0 мезетінен кез-келген tмезетіне дейін суда ерітілген тұздың массасы бірсыпыра $x=f(x)$ заңы бойынша анықталады.

1) Берілген $[t_0, t]$ уақыт аралығындағы ерудің орташа жылдамдығы деп нені түсінеміз?

2) Уақыттың t_0 мезетіндегі ерудің жылдамдығы деп нені түсінеміз?

Жауабы: $v_{орт} = \dfrac{\Delta x}{\Delta t} = \dfrac{f(t_1) - f(t_0)}{t_1 - t_0}; v(t_0) = f'(t_0).$

3-есеп. Қойма құрылысын салу кезеңінде оның ішкі периметрі 60 метрден аспауы керек деп есептелген. Өлшемдері қандай болғанда оның ауданы барынша үлкен болады?

Шешуі: Бөлменің бір өлшемі x метр болса, екінші өлшемі $\dfrac{60-2x}{2} = (30-x)$ *м* болады.

Бөлменің ауданы $S(x) = x(30-x) = 30x - x^2$.

$0 \le x \le 30$ екені анық. $S(x)-$тің ең үлкен мәнін табайық. $[0,30]$ аралығында

$S(x) = 30 - 2x$. Осыдан $30 - 2x = 0, x = 15м$.

$S(0) = 0$; $S(30) = 0$. Сондықтан, $S(x) = 15$. Бөлменің өлшемдері $15м \times 15м$ болу керек [2].

4-есеп. Жайылымдағы сиырларға жем беретін астауларды орын ауыстыруға жеңіл болсын деп оларды бірдей үш тақтайдан бір-бірімен доғал бұрыш жасайтындай етіп шегелеп құрастырады. Астауға барынша көп жем кетуі үшін екі жақтауының табан жазықтығымен жасайтын α бұрышы қандай болуы керек.

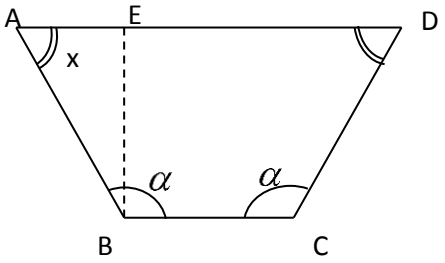

Шешуі: Тақтайдың енін h деп, ал BAD бұрышын (1-сурет) $x-$деп белгілейік. Сонда

$AB = BC = CD = hAE = h\cos x. \qquad AD = h + 2h\cos xBE = h\sin x.$

Астаудың формасы-табаны $ABCD$ болатын, биіктігі тақтайдың ұзындығына тең призма. Тақтай ұзындығының өлшемі l деп белгілеп, призманың көлемін табайық.

$V(x) = lh^2(1+\cos x)\sin x$

Ендігі сұрақ $[0;\pi/2]$ аралығының x қандай мән қабылдағанда $V(x)$ функциясы ең үлкен мән қабылдайды.

$V(x)$ функциясының туындысын табамыз.

$$V'(x) = 2lh^2(\cos x - \frac{1}{2})(\cos x + 1). \qquad V'(x) = 0; \qquad x = \frac{\pi}{3}; \qquad \alpha = \pi - \frac{\pi}{3} = \frac{2\pi}{3}.$$

Туындыны қолдану – кәсіби білім беруді жоспарлау барысында оқушыларды кәсіби техникалық даярлауға тікелей әкелудің бір жолы. Себебі өмірде және өндірістік тәжірибеде кездесетін есептерді шешу үшін математикалық әдістің қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді.

Интегралды пәнаралық байланыста оқыту.

«Интеграл» тақырыбын таптаурын болған тәсілмен емес өмір өзі талап етіп отырғандай қолданбалы бағытта оқытсақ, яғни сабақ мазмұнын байыта түсу үшін өмірде кездесетін жағдайлардан есеп құрастырып, оның интегралға қалай тірелгенін көрсетсек, оқушылардың математикаға қызығуын, логикалық ойлау қабілетін дамыта отырып, теориялық білімді тәжірибеде қолдана білуге бағыттаймыз.

1-есеп. Нүктенің $[t_1, t]$ уақыт аралығындағы түзу сызықты қозғалысының жылдамдығы $v = v(t)$ болсын. $v(t) \succ 0, t = t -$ ден $t = t_2$ уақыт аралығында нүктенің жүріп өткен жолы қалай анықталады?

Шешуі: Қозғалып бара жатқан нүктенің t уақыт мезетіндегі координаттарын $S(t)$ деп белгілейік, $v \succ 0$ болғанда жылдамдық тек оң баағытта болғандықтан ($S(t)$ функциясы өспелі болғандықтан $S'(t) = v \succ 0$) ізделінді қашықтық мына санмен өрнектеледі: $S(t_2) - S(t_1)$.

Екінші жағынан $S(t)$ функциясы $v(t)$ функциясының алғашқы функциясы болғандықтан, жоғарыдағы айырма

$$S(t_2) - S(t_1) = \int_{t_1}^{t_2} v(t)dt$$

интегралын береді [2].

2-есеп. Бір ұшы бекітілген серіппенің екінші ұшы x жағдайдан 10 см-ге созылғанда оның серпінділік күші 350Н-қа тең. Серіппені 25 см-ге созу үшін қанша жұмыс атқару қажет?

Шешуі: Серіппенің созылуын x арқылы белгілейміз, сонда серпінділік күші $F(x)=kx$. Ал $F(10)=350H$ болғандықтан, онда $k=\frac{350}{10}=35$, яғни $F(x)=35x$. Онда жұмыс төмендегідей болады:

$$A=\int_0^{25}35xdx=35\frac{x^2}{2}\Big|_0^{25}=10937.5\,(\text{Дж})$$

Оқушылардың мектеп қабырғасында жүріп меңгерген математикалық білім, білік, дағдылары олардың өндірісте өздігінен білім жетілдіруіне негіз болады. Кез келген өндіріс орындарында техниканы, шикізатты, жанар-жағар май, энергия ресурстарын, азық-түліктерді тиімді пайдаланудың және жұмысты тиімді ұйымдастырудың қажеттілігі туады. Осындай көптеген мәселелерді қамтитын күнделікті өмірде жиі қолданатын мазмұнды есептерді іріктеп алып, ұсынуға болады.

Мектептің жоғары сыныптарында оқытылатын математикалық анализ бастамалары сабақтарында пәнаралық есептердің қажеттілігі – бұл пәннің көп ұғымдары нақты физикалық – техникалық, экономикалық мазмұнды есептерді шешу арқылы енгізіу қажеттігінен туындайды. Мысалы: функция, туынды,интеграл ұғымдары, тәуелділіктің графиктік кескіні және тағы басқа есептерді құрастыру дағдыларын қалыптастыру мақсатынан да туындайды [3].

Орта мектептің математика сабақтарында қолданылатын пәнаралық есептер төменгі шарттарды қанағаттандыруы керек:

1.Нақты математикалық материалдың баяндалуын бұзбауы керек, керісінше, оны ұғынуға көмектесу керек;

2.Оларды шығару процесінде қолданылатын фактілер мен әдістердің мазмұны бойынша мектептік бағдарламаларға және оқулықтарға сәйкес болуы керек;

3.Оқушылар үшін түсінікті тілде тұжырымдалуы керек.

Пәндердің шекарасында ашылып жатқан үлкен жаңалықтар қазіргі уақытта мамандардың пәнаралық байланысты игеруін, математиканың ғылымдарды зерттеуге қолданылуын іске асыруда кейде математиктердің де сол білімді игеруін немесе ғалымдардың ұжым құрып жұмыс істеуін талап етеді. Мұндай ұжымдардағы әрбір ғалым өз пәнін жетік меңгерумен қатар өз пәнімен байланыс пәндерді де жетік меңгеруі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Әбілқасымова А.Е., К.Д. Шойынбеков, М.И. Есенова, З.А. Жұмағұлова. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану– математика бағытындағы 10–сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2006.-184б.

[2] Искакова М.Т., Мұстафаев Ә.П. Тақырып арасындағы сабақтастықты сақтаудың тиімділігі/ Ғылыми-әдістемелік журнал «Математика және физика». №2, 2002 50-51б.

[3] Кощанова Г.Р. Өдірістік есептерді шешуде туындыны қолдану/ Ғылыми-әдістемелік журнал «Қазақстан жоғары мектеп». №4, 2010, 119-124 б.

PROBLEMS OF STUDYING SOME ELEMENTS OF MATHEMATICAL ANALYSIS BY CONNECTION BETWEEN THE SUBJECTS

Koshanova G.R., Kulzhagarova B.T., Shalenova S. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The study of all subjects of the natural-science cycle is interconnected with mathematics. Mathematics gives the trainees a system of knowledge and skills necessary in everyday life and work activity of a person, as well as important for the study of related disciplines (physics, mechanics, etc.). On the basis of knowledge of mathematical analysis, the students are formed with general-purpose calculation and measurement skills. In the study of related disciplines, the practical application of mathematical knowledge and skills obtained by students is revealed, which contributes to the formation of students in the scientific worldview, ideas about mathematical modeling as a generalized method of cognizing the world.

Key words: mathematics, methods of teaching mathematics, physics, interdisciplinary communication.

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ЭЛЕМЕНТОВ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПОСРЕДСТВОМ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ

Кощанова Г.Р., Кулжагарова Б.Т., Шаленова.С.М. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им.Ш. Есенова, г.Актау, Казахстан.

Аннотация. Изучение всех предметов естественнонаучного цикла взаимосвязано с математикой. Математика дает обучащимся систему знаний и умений, необходимых в повседневной жизни и трудовой деятельности человека, а также важных для изучения смежных дисциплин (физики, механики и др.). На основе знаний по математическому анализу у обучащихся формируются общепредметные расчетно-измерительные умения. При изучении смежных дисциплин раскрывается практическое применение получаемых

обучащимися математических знаний и умений, что способствует формированию у обучащихся научного мировоззрения, представлений о математическом моделировании как обобщенном методе познания мира.

Ключевые слова: математика, методика преподавания математики, физика, межпредметныйсвязь.

ӘОЖ 378 (745)

Сағындықова Э.У [1]
[1]Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУДАҒЫ БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕҢГЕЙЛЕРІ

Аңдатпа. Білім саласындағы түбегейлі өзгерістер қоғамдағы білім беру жүйесі үшін толық жаңартуға алғышарттар жасайды. Мұндай үрдіс оқытудың интерактивті әдістерін жаңа технологияларға негіздеп, әлемдік білім беру педагогикалық тәжірибесіне көшеді. Бұл ретте оқытудың интерактивті әдістерін қолдану көзделеді. Интерактивті оқыту-бір мезгілде бірнеше міндеттерді шешеді:

-Ойды дамытады, коммуникативтік іскерліктер мен дағдыларды анықтауға көмектеседі, эмоционалдық байланыстарды шешеді;

-ақпараттық технологиямен, оқушыларды қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді онсыз бірлескен қызмет жасау мүмкін емес ;

-оқыту міндеттерін дағдыларын дамытады (талдау, синтез, мақсаттар қою және т. б.), яғни шешуді қамтамасыз етеді;

-тәрбиелік міндетін қамтамасыз етеді, топпен, жұппен жұмыс істеуге, өзгенің пікірін тыңдауға үйретеді.

Түйінді сөздер: «таксономия» ұғымы, білімді қайталау немесе тану, аффективтік мақсаттар, когнитивтік мақсаттар**.**

Интербелсенді әдістеме оқу мақсаттарын екі бағытта нақтылауды талап етеді:

1. Студенттердің оқу материалын меңгеру деңгейін (сапасын) бақылау.

2. Әр студенттің дамуын қадағалау.

Оқу мақсаттары өлшенбелі және нақты, айқын түрде келтірілген (мәселен, кез-келген студент пен оқытушының тануына тұрарлықтай) оқу нәтижелері арқылы көрсетілуі

керек. Сол себепті бұл проблеманы мақсаттардың нақты жүйесін, педагогикалық таксономияларды құрастыру арқылы шешу керек. Бұған қоса мұндай жүйенің ішінде мақсаттардың ерешеліктерін көрсететін категориялар (түрлер) мен деңгейлерді анықтау керек [1].

«Таксономия» ұғымы биологиядан алынған. Ол күрделігінің өсуі бойынша (яғни, иерархия бойынша) бірінен соң бірі орналастырылған және өзара тығыз байланыстағы объектілерді жіктеу (классификация) және жүйелеуді білдіреді.

Осы тұрғыдан білім беру жүйесінде кеңінен тараған педагогикалық идеялардың бірі - американдық ғалым Бенджамин Блумның таксономиясын келтіруге болады. Б.Блум бір топ әріптестерімен бірге 1956 жылы «Таксономияның» танымдық (когнитивтік) саладағы мақсаттарды сипаттайтын бірінші бөлімін жарыққа шығарса, кейінірек Д.Кратволь және басқа ғалымдар «Таксономияның» аффективтік (эмоционалды-құндылықтық) және психомоторлық салалардағы мақсаттарды қамтитын екінші бөлімін құрастырған.

Таксономия идеялары бүкіл әлем педагогикалық жұртшылығында таным және ойлау әрекеттерінің деңгейлерін, оқу мақсаттарын айқындауда кеңінен қолданыс тапты.Когнитивтік (танымдық) салаға оқу бағдарламалары, оқулықтар, ұстаздардың күнделікті практикасында келтірілетін мақсаттар кіреді.

Мұндағы мақсаттар игерілген оқу материалын есте сақтау мен оны қайта келтіруден басталып, оларды өздігінше түсініп, солардың негізінде жаңа білім құрастырып (идеялар, әдістер, тәсілдер, әрекеттер, т.б.), сол арқылы қандай да болмасын проблемаларды шешуді қарастырады.

Когнитивтік мақсаттар сабақ барысындағы үйренушілердің әрекеттері ретінде келтіріледі, сол себепті де оларды педагогикалық диагностикада қолданған тиімді.

1) Білім Қайталау немесе тану арқылы мәліметтердің есте қалай сақталғанын тексеру, мағлұмат пен деректерді еске түсіру арқылы жүзеге асырылатын категория. Бұл деңгейдетестілеу, қалдырып кеткен белгілерді орнына қою, анықтамалар мен атауларды жаттау немесе қайталау, процестердің өрбу немесе орын алу тәртібін қайталау сияқты тапсырмалар қолданылады. Оларды орындағанда студенттер оқу материалын оқытушының лекциясында немесе оқулықта берілген күйде бұлжытпай қайталап беруге тырысады.

Олардың басты мақсаты – ақпаратты жадында сақтау және іздеу болып табылады. «Білім» деңгейі – таным мен ойлаудың басқа деңгейлерінің негізін құрайды, өйткені онсыз қалғандарының болуы, жүзеге асырылуы екіталай.

Алайда педагогтар бұл деңгейге асыра назар аударып, оны оқу процесінің, оның ішінде сабақтың негізіне айналдырады. Зерттеушілердің айтуы бойынша, орташа есеппен алғанда сабақтың 80% есте сақтау мен жаттау, қайталау мен тану тапсырмалары құрайды екен.

Ал бұл жағдай мынадай проблемаларға алып келеді:

1. Қайталау немесе жаттау тапсырмалары негізінен үйренушілерден белсенді әрекеттерді талап етпей, олардың сабақтағы бәлсенділігіне (пассивтігіне) жол береді.

2. Үйренушілер сабақ тақырыбына ынта мен қызығушылық танытпайды, демек олар сабақтың нәтижелеріне де құлықсыз болады. Сол арқылы олар өз біліміне, өздерінің парасаттық дамуына деген жауапкершілікті көрсетпейді.

3. Бұл деңгейдегі сұрақтардың бір ғана дұрыс жауабы бар болғандықтан, олар үйренушілерден ой толғау, пікірлесу мен пікірталасты қажет етпейді. Бұл жәйттің үйренушілердің ойлау қабілеті мен коммуникативтік дағдыларының дамуына кері әсер келтіретіндігі сөзсіз.

4. Бұл деңгейде берілген тапсырмаларды орындау қайталауға негізделгендіктен, үйренушілер өзіндік ой мен идея, пікір мен көзқарас, тұжырым мен дәлелдерді ізденуге ұмтылмайды.

Ал өз кезегінде бұл жәйт олардың дербес тұлға ретінде дамуына қолғабыс тигізбейді [2].

2) Түсінуді дегеніміз мәліметті таныс, анық күйге (формаға) ауыстыру арқылы өзіндік түсінік қалыптастыру. Бұл деңгейде үйренушілер мағлұматты тек есте сақтамайды, олар оның ауқымы мен көлемін ұлғайтпаса да, сол берілген мөлшерде басқаша қылып көрсетеді.

Ал түсінік бірінші мезетте бірлескен әрекеттер негізінде (талқылау, пікірлесу, алмасу, ортаға салу) құралады.

3) Қолдану - қандай да бір проблеманы (мәселені) шешу үшін мәліметті іс жүзінде қолдану, жүзеге асыру. Бұл деңгейде студенттер оқытушының көмегінсіз таныс емес проблеманы өздігінше шешуі керек. Мұнда қорытынды нәтиже (мысалы, проблеманың шешімі) маңызды мәселе болып қалмай, сонымен бірге шешім іздену процесінің өзі де маңызды болып танылады: үйренушілердің мәселені шешу жолы шешімнің өзінен де маңызды болуы мүмкін.

Қолдануда үйренуші тарапынан келесі әрекеттер атқарылады:

1. Проблемамен танысады. Проблема мүлдем таныс болмағандықтан, ол жан-жақты қарастырылады. Бұл әрекет «Білім» деңгейіне сәйкес келеді.

2. Проблеманың ерекшеліктерін анықтайды. Проблема басқа да ұқсас мәселелермен салыстырылып, сол арқылы оның ерекшеліктері айқындалады. Бұл әрекет «Түсіну» деңгейіндегі қимылдарға ұқсас.

3. Шешім қабылдайды. «Қалай жасаймын?», «Не істеу керек?» деген сұрақтарға жауап беріледі.

4. Шешімді жүзеге асырады, қолданысқа түсіреді. Бұл шешім анықтама, ереже, формула, теңдеу күйінде келтірілуі мүмкін. Мысалы, үйренушілер қандай да бір мәліметті (ереже, анықтама, формула) жатқа біледі («Білім» деңгейі). Олар мәліметті өз сөзімен түсіндіріп немесе оны басқа формада көрсетіп беріп (ауызша болса – кесте не график түрінде, формула болса – ауызша түсіндіріп), оның басқалардан айырмашылығы мен ұқсастықтарын айқындайды («Түсіну» деңгейі).

Енді үйренушілер осы мәліметті нақты бір қолданыста көрсетеді: ереже, формула немесе анықтаманы қолданып есеп шығарады, жаттығу орындайды, проблема шешеді. Бұл деңгейге келесідей тапсырмалар мен сұрақтар жатады: - Қалай қолдануға болады? - Өздеріңіз жасап көріңіздер. - Не білгіңіз келеді? - Қалай жасау керек? - Таблица, кесте, график жасаңыздар.

4) Талдау Егер «Қолдану» деңгейі шешім қабылдау үшін құрамдас бөліктерді біріктіруді меңзесе, «Талдау» деңгейі, керісінше, бүтін, тұтас нәрсені оның қалайша құрылғандығын түсіндіру мақсатында құрамдас бөліктерге бөлуді нұсқайды. Бұл деңгейде зерттеу нысанасының (күрделі процесс немесе объект) әртүрлі бөлшектері белгілі бір нәтижеге жету үшін қалайша бірге жұмыс істейтіндігін көрсету қажет. Үйренушілер жауап беру үшін ой қозғап, өз жауаптарының логикалық тұрғыдан мінсіз болғандығын қадағалау керек. Бұған қоса олар құрамдас бөліктердің байланыстарының қозғаушы күштерін (мотивтерін) анықтайды. «Талдау» деңгейінің «Түсіну» деңгейіне ұқсастықтары бар.Алайда түсінумен салыстырғанда талдау мәліметті терең өңдеумен, игерумен ерекшеленеді. Түсінік – нәтижені суреттеу, сипаттау, ал талдау – нәтижеге қалайша жеткендікті түсіндіру [3].

Синтездің мынадай түрлері болады:

1. Шығармашылық жанрлар – эссе, өлең, жоба, баяндама, шығарма, шешендік (ораторлық) сөз, сценарий, компьютерлік бағдарлама, т.б.

2. Жоспар құрастыру, әрекеттердің тәртібін келтіру немесе тәжірибе өткізу.

3.Абстрактылы қатынастармен көрсетілетін нәтижелер. Мәселен, әртүрлі құбылыстарды бақылау нәтижелерінің негізінде жаңа моделдер құрастыру: бұл қандай да бір ғылыми болжам келтіретін гипотеза болуы мүмкін.

5) Бағалау– күмәнді, даулы және пікірталас туғызатын мәселелер бойынша шешім қабылдап, оны нанымды дәлелдер арқылы айғақтау. Мұнда да шығармашылық әрекеттердің маңызы зор. Бұл деңгейде үйренушілер өз жауаптарында дәлдік, нақтылық, логикалық жүйе, дәйектілік секілді талаптарды қолданады, сөйтіп олар өздерінің таңдау жасап, шешім қабылдай алатындығын көрсетеді. Бағалауда үйренушілер алдымен өз ойлары, идеялары, пайымдаулары қандай талаптар (критерийлер) негізінде құрастырылатындығын анықтап, содан кейін осы талаптарды қолдана отырып, өз ойларын келтіреді [4].

Бұл талаптар үйренушілердің қандай мәдени және әлеуметтік құндылықтар таңдағанына, діни-рухани және тарихи идеалдарына,жеке басының тұлғалық ерекшеліктері мен құндылықтарына негізделеді. «Үйренуші бағалау» тапсырмаларын орындауда келесі әрекеттерді атқарады:

1. Өз позициясының (идея, пікір, түсінік) дұрыс-бұрыстығын анықтап, оны жан-жақты пысықтайды.

2. Өзінің дербес көзқарасын қалыптастырып, тұжырым ретінде келтіреді.

3. Өз пікірін негіздейді, жақтайды: дәлел келтіреді, сілтеме жасайды, қорғайды. Бағалау «Сіздің ойыңызша бұл дұрыс па, бұрыс па (маңызды ма -маңызды емес пе, жақтайсыз ба - қарсысыз ба)?» деген пікірталас пен дау-дамай туғызатын сұрақтар арқылы жүзеге асырылады.

Блум таксономиясы аффективтік (эмоционалды-құндылықтық) салада бұл салаға тұлғаның өзін қоршаған әлем мен ортаның құбылыстарына деген эмоционалды-тұлғалық қатысын қалыптастыратын мақсаттар жатады. Бұл қатынас түйсік (қабылдау, перцепция) пен қызығушылықтан басталып, құндылықтарды өз бойында қалыптастыру мен оларды белсенді түрде жүзеге асыруға дейін дамиды. Аффективтік мақсаттар когнитивтік мақсаттармен салыстырғанда күрделі болғандықтан (олар тұлғаның қалыптасуына тереңінен үңіледі), олар тез арада нақты нәтижелерді көрсетпейді. Сол себепті де ұстаздар оларды педагогикалық диагностикада көптеп қолданбайды [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. - Алматы, 2009. - 328 б.

[2] Бағиева Ш.М. Интерактивті әдістер - өмірілік дағдыны қалыптастырудың тетігі. - Білім, 2007, №6, 9-10 б

[3] Оқытудың инновациялық әдістемелері мен технологияларын жоғары оқу

орындарында қолдану тәжірибесі. Оқу-әдістемелік құрал. - Құрастырушылар Тұрғынбаева Б., Әлімов А.Қ. - Алматы, 2011.- 179 6.

[4] Оқытудың интербелсенді әдістемесін колледждерде қолдану тәжірибесі. Оқу-әдістемелік құрал. - А.Әлімовтың жетекшілігімен. - Алматы, 2010.- 95 б.

[5] Рысбаева А.Қ. Педагогикалық процесс субъектілерінің табысты іс-әрекетіне интерактивті оқытудың ықпалы. Оқу құралы. - Алматы, 2008. - 80 б.

COGNITIVE LEVELS OF BLOOM TAXONOMY IN INTERACTIVE LEARNING

Sakyndyova E.U. - Sh. Yessenov Caspian state university of technologies and engineering., Aktau, Kazakhstan.

Abstract. The radical changes that have occurred and continue to occur in modern society, create the preconditions for a full upgrade of the educational system. This trend finds its reflection in the development and subsequent implementation of interactive teaching methods - new educational technologies, based on the world pedagogical experience.

The use of interactive teaching methods suggests a new role for the teacher or the teacher. Interactive training - is a special form of organization of the educational process, the essence of which is a joint activity of students on the development of educational material to address common, but important for each problem, to share knowledge, ideas, ways of activity.

Interactive training simultaneously solves several problems: -razvivaet communication skills, helps establish emotional contact between students; -reshaet information problem, as it provides students with the necessary information, without which it is impossible to implement joint activities; -razvivaet general learning skills (. analysis, synthesis, goal setting, etc.), that is, provides a solution to educational problems.

Interactive training is an organization of educational process in which virtually all students are involved in the learning process. Key words: the term "taxonomy", repetition of knowledge, affective objectives, cognitive goals.

Key words: the term "taxonomy", the repetition of knowledge, affective goals, cognitiv goals.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ УРОВНИ ТАКСОНОМИИ БЛУМ В ИНТЕРАКТИВНОМ ОБУЧЕНИИ

Сағындыкова Э.У. - Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова. г.Актау. Казахстан

Аннотация. Коренные изменения, которые произошли и продолжают происходить в современном обществе, создают предпосылки для полного обновления образовательной системы.

Интерактивное обучение - это специальная форма организации образовательного процесса, суть которой состоит в совместной деятельности учащихся над освоением учебного материала по решению общих, но значимых для каждого проблем, в обмене знаниями, идеями, способами деятельности.

Интерактивное обучение одновременно решает несколько задач:

-развивает коммуникативные умения и навыки, помогает установлению эмоциональных контактов между учащимися;

-решает информационную задачу, поскольку обеспечивает учащихся необходимой информацией, без которой невозможно реализовывать совместную деятельность;

-развивает общеучебные умения и навыки (анализ, синтез, постановка целей и пр.), то есть обеспечивает решение обучающих задач;

-обеспечивает воспитательную задачу, поскольку приучает работать в команде,в паре, прислушиваться к чужому мнению.

Интерактивное обучение представляет собой такую организацию учебного процесса, при которой практически все учащиеся оказываются вовлечёнными в процесс познания.

Ключевые слова: термин «таксономия», повторение знании, аффективные цели, когнитивные цели.

ӘОЖ 504.75

Серикбаева А.К.[1]
[1]Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.,Қазақстан

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Маңғыстау облысының жалпы экологиялық ахуалы, облыстың қоршаған ортасының, су ресурстарының, оның ішінде Каспий теңізінің, Қошқар ата су қоймасының, ауа алабының, топырақ – құм массивтерінің көшуінің, су ресурстарының жануарларының азаю мәселелері туралы және олардың алдын алуға бағытталған шаралар мен атқарылған жұмыстар туралы мәселелер қарастырылған.

Сонымен бірге Қошқар-ата қалдықтар қоймасының мәселесін кешенді шешу жұмыстары да жүргізілгендігі айтылды.

Түйінді сөздер: Қошқар - ата, Каспий теңізі, көшпелі құм, экологиялық ахуал, су қоймасы, топырақ, ауа, өсімдік, жануар.

Кіріспе. Жұмыстың өзектілігі: Қазіргі кезде Маңғыстау облысындағы әртүрлі экологиялық жағдайлар басты назарда. Қошқар – ата маңына мал жайылып, ол жердің шөбіне сіңген радиациялық элементтердің малдың еті мен сүтіне дарып, ол арқылы адамға беріліп, халық зиян шегуде. Каспий теңізінің ластануы итбалықтың және теңіз жануаларының қырылуына әкеліп соғуда.

Мәселенің тұжырымы: Экологиялық ахуалды жақсарту үшін жобаларды жүзеге асырудың келеңсіз салдарынан қорғаудың сенімділігін арттыру мақсатында міндетті талаптар кешенін жасақтау қажет.

Жаңалық:Маңғыстау облысындағы экологиялық аймақтарға зерттеу қорытындылары бойынша сипаттамалар беріліп, адам ағзасына, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне зияны туралы талдаулар жасалды.

Зерттеу әдістері: салыстырмалы-сипаттамалық, жүйелік талдау.

Зерттеу нәтижелері: Экологиялық мәселелерді шешу арқылы халықтың денсаулығына нұқсан келтірмеу;

Қорытынды:Маңғыстау облысының, Каспий теңізінің экожүйесін қорғау.

Таза ауа мен табиғаттың, қоршаған ортаның жайлылығы әркім үшін де алаңсыз өмір сүруде ең басты қажеттіліктердің бірі. Технологияның қарыштап дамып, өндірістің қарқыны артқан бүгінгі күні әлемде экологиялық ахуалдың ақсап тұрғаны жасырын емес.

Өңірдің басты экологиялық проблемасы ретінде «Қошқар-Ата» қалдық қоймасын айтуға болады. Бір кездері мұнда Каспий аймақтық тау-кен металлургия комбинатының үш зауытынан барлығы 105 млн. тоннадан астам қалдықтары жиналған. Өз кезегінде бұл жиынтық белсендігі 11,2 мың кюри және 51,8 млн. тонна әлсіз радиоактивтік қалдықтың жиналуына әкеп соқты. Ойпаттың оңтүстік бөлігінде арнаулы жоба жасақталмастан 1994 жылға дейін химиялық-гидрометаллургиялық зауыттың қатты радиоактивті қалдықтары көмілген.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің ғалымдары зерттеу жұмыстарын жүргізді. «Қошқар-Ата» қалдықтар қоймасының жақын аумақтағы экожүйесіне әсері және қалдықтар қоймасының жақын аумақтағы тұрғындардың денсаулығына экологиялы-генетикалық әсерін бағалап көрген. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «санитариялық аймақ ішінде өмір сүретін кеміргіштердің

дезоксирибонуклеиндік қышқылы мен хромосомдарына теріс әсері анықталған. Сондай-ақ, қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсеріне және генетикалық (тұқымдық) ауруларға минорлы генотиптерді тасушылар түсуі мүмкін» - деген болжам жасалып отыр.[1]

Бұл проблеманы кешенді шешу мақсатында «Қошқар-Ата» қалдық қоймасын қалпына келтірудің техникалық-экономикалық негіздемесі және бірінші кезеңінің жұмыс жобасының жобалық сметалық құжаттамасы әзірленіп, мемлекеттік сараптаманың оң қорытындысы алынған. Төрт бірдей бағдарламаны жүзеге асыруды мақсат еткендер алдымен зауыттың қалдықтары жатқан, радиациялық фон аса жоғары болып тұрған 24 гектар жердегі қалдықтарды көміп, сыртынан қалыңдығы 25 сантиметр арматураланған бетонмен, оның үстінен таза топырақпен 1 метр қалыңдықта жапты. Келесі жылы мұндай жұмыстар тағы да 31 гектар жерге жүргізілді. Екінші бағдарламада көлдің суы тартылып, жалаңаштанған 2700 гектардай жерін рекультивациялау болса, қаланың тұрғын аймағынан шыққан қалдық суларды тазалап, «Қошқар ата» көліне айдау шараларын жүргізу үшінші бағдарламаға жүк. Мамандар, жылына 8,5 миллион текше метр су айдалып тұрса, көл суының табиғи булануының орнын толтырады деп есептейді. Улы көл айналасындағы топырақ құрамына ауқымды мониторинг жүргізу төртінші бағдарламаға міндет болған. 2015 жылдан бастап улы қалдықтар мен ауыр металдардың жан-жаққа тарамауы үшін 8 гектар аумаққа жыңғыл мен сексеуіл егілді.[2]

Сурет 1 - Каспий тенізі

Соңғы кездері экологтар ол өңірге мал жайылатынын, ол жердің шөбіне сіңген радиациялық элементтердің малдың еті мен сүтіне дарып, ол арқылы адамға берілуі мүмкін екендігін айтып отыр.

2004 жылдан бастап Сенек, 2007 жылдан Ұштаған, 2012 жылдан Тұщықұдық және де 2016 жылдан бастап Шебір ауылын көшпелі құмнан қорғау жұмыстары жүргізіліп келеді. Бұл уақыт арасында 2910 гектар аумақты алып жатқан территория қоршалып, фитомелиорация-механикалық жұмыстар жүргізілді. Нәтижесінде қоршалған аумақтың өсімдік жамылғысы толықтай қалпына келтірілді.

Сурет 2 - Маңғыстау құмдары

Елді мекендерді көшпелі құмдардан қорғау жұмыстары алдымен «Түйесу» құм массивінде (Сенек ауылы) 2004 жылдары басталды. 2008 жылға дейін жүргізілген жұмыстарды Алматы қаласының география институты атқарды. Аумақтағы 440 гектар жердегі құм қозғалысы тоқтатылды. 2009-2013 жылдары аумақта 300 гектар құм тоқтату іс шараларын іске асырды. «Бостанқұм» құм сілемінде (Ұштаған ауылы) 2007-2010 жылдар аралығында ауқымды құм тоқтату шаралары іске асырылды. Нәтижесінде тұрғылықты жер маңайындағы 530 гектар аумақтық құм массиві тұрақтанды. 2011-2013 жылдар аралығында 300 гектар аумақтың құм тоқтату іс шаралары іске асырылды. 2011 жылдың аяғында Қызылқұмда (Тұщықұдық ауылы) құм тоқтату жобасы басталды. Жоба 640 гектар жер аумағынын қамтиды. 2011-2013 жылдар аралығында 300 гектар аумақта Тұщықұдық елді мекенін көшпелі құмнан қорғау жұмыстарын іске асырды. 2016 жылы құм тоқтату жұмыстары Маңғыстау ауданының Шебір ауылында басталып жалғасын табуда.[1]

Каспий теңізі – ежелден балық ауланатын маңызды су айдыны. Бекіре тәрізділердің дүниежүзілік өнімнің 90%-і осында ауланады. Соңғы кезде балықтардың уылдырық шашатын жерлеріне жетуге кедергі келтіретін өзендерге салынған бөгеттер, судың радиациялық және химиялық жолмен ластануы қаскөйліктің (браконерлік) етек

алуы бекіренің қорын азайтуда. Сондай-ақ, мұндағы қортпа, пілмайдың жылдан-жылға саны кеміп бара жатыр.Каспий миногасы, Еділ майшабағы, Каспий албырты, ақбалық, күтім - Қазақстанның “Қызыл кітабына” енгізілген. “Қызыл кітабына” енгізілген өте сирек кездесетін қалбағай, қарабай, сары құтан, бұйра бірқазан, тағы басқа бар.[3]

Маңғыстау жағалауындағы теңізді ластайтын аймақтар Ақтау, Форт-Шевченко қалаларының кәсіпорындары мен Бозащы мұнай кен орындары. Су тұщыландыру қондырғысынан натрий сульфаты, бромды темір, магний тотығы, тұз қышқылы және бірқатар құнды компоненттер алынғанымен, пайдаланылмай теңізге тасталады. Осының бәрі Каспий теңізінің экологиялық мәселелерін күрделендіріп жіберді.

Каспий теңізінің Қазақстан халқы үшін атқаратын рөлі өте зор. Ақтау қаласындағы атом энергиясымен жұмыс істейтін су тұщыландыратын қондырғы теңізден жылына 1,8 млрд.м³ суды тұщыландырады. Яғни облысқа қажетті судың 9/10-ы теңізден алынады. Ал бұл су тазалығына деген талаптарды арттыра түседі.[4]

Каспий теңізінің экологиясын қорғау бойынша атқарылған жұмыстар жайына келетін болсақ.

Сурет 3 - Каспий теңізі

Теңіз деңгейінің көтерілуіне және мұнайдың теңізге төгілуіне байланысты теңіз суының құрамында мұнай өнімдерінің қалдықтары,фенол, хлорлы органика пестицидтер, аммонийлы азот, ауыр металдардың мөлшері рұқсат етілген шектен бірнеше есе жоғары екені анықталған. Судағы мұнай өнімдерінің ең жоғары концентрациясы мамыр – шілде айларында байқалады. Теңіз жағалауының мұнай және мұнай өнімдерімен, улы газдармен ластануы планктондар мен теңіз суында тіршілік ететін жануарлар мен өсімдіктердің жаппай жойылуына әкелуде. Теңіз түбіндегі шөгінділердің мұнай өнімдерімен ластануы бентостық тіршілік ететін организмдер мен моллюскілерге, сондай-ақ, су құстары мен

балықтарға да зиянын тигізуде. Мысалы, 1900 жылмен салыстырғанда Каспийде балық аулау 3 есеге, яғни 500 – 600 мың тоннадан 180 мың тоннаға дейін азайды.[3]

Соңғы кездері экологтар атмосфералық ауадан алынған бірқатар сынамаларда ауада азот қышқылының концентрациясы анықталса, 3 рет фенол мен метан көлемі шамадан жоғары болған. Топырақ сынамасында оның мұнай өнімдерімен, ауыр металдармен бүлінген фактісі кезіксе, суға жүргізілген сынамалардың біреулерінен мұнай өнімдерінің жоғары көрсеткіші, марганец, темір, никель, мырыш байқалғанын айтып отыр. Осындай нәтижеден кейін итбалықтардың қырылу себептерін көруге болады.[1]

Қазіргі таңда Каспий үшін экологиялық қауіпсіздік проблемасы шешуші маңызға ие. Осыған байланысты теңізде кең көлемді мұнай операциялары басталмас бұрын Маңғыстау және көршілес Атырау облыстарының көлеміндегі су басып кеткен 66 апаттық ұңғыларды залалсыздандыру жұмыстарын жүргізу қажет. Сондай – ақ әр жылдарда апатқа ұшырап, суға батып кеткен жүзу құралдарының жағдайы да түгел тексеріліп, олардағы қоршаған ортаға залалы тиетін зиянды заттар толықтай залалыздандырылуы қажет.

Теңіз шельфінде жұмыс жасайтын компанияларды мұнай өнімдерінің теңізге құйылуына едәуір дәрежеде мүмкіндік бермейтін өте жоғары салалы технологиялық қондырғылармен жұмыс жасауға міндеттеу және қадағалау қажет.

Жобаларды жүзеге асырудың келеңсіз салдарынан қорғаудың сенімділігін арттыру мақсатында міндетті талаптар кешенін жасақтау қажет.

Мұндай талаптар мыналар болып табылады:

Теңіздің солтүстік бөлігіне экологиялық аймақтау және аудандастыру жұмыстарын жүргізу;

Каспий теңізінің экологиялық сиымдылығын анықтау, яғни техногендік жүктеменің шектік мөлшерін анықтау;

Теңіз операцияларын жүргізуде Каспий теңізінің жекелеген аймақтары үшін кеңістік – уақыттық шектеулерді қатаң сақтау;

Теңізге мұнай кәсіпшілігінің қуат қондырғыларын салқындатуға пайдаланылған теңіз суынан басқа, қандайда болмасын сұйықтар мен өндірістік қатты қалдықтарды тастауға толықтай тыйым салу;

Өнімді қабаттарда ұңғыларды қазудағы ілеспе газдарды факелде жағу арқылы жасалатын сынықтың мерзімін барынша қысқарту;

Ұңғыларды санықтау кезінде алынған мұнайды факелде жағуға толықтай тыйым салу;

Мұнай компанияларының күшімен екінші деңгейдегі теңізге төгілген мұнайды жоятын кемі екі орталық ұйымдастыру, соның ішінде Маңғыстау өңірінде;

Мұнай тасымалдайтын кемелердің қауіпсіздік жүйесін ұйымдастыру;

Төтенше жағдайлардың пайда болуы салдарынан қоршаған ортаға келтірілген шығынды бағалау әдістемесін жасақтау;

Экология – өмір, экология – болашақ. Оны қорғау, келеңсіз жағдайлардың алдын алу – өмір мен болашаққа жасалған қамқорлық. Сондықтан, экология, қоршаған орта мәселесіне немқұрайлы қарамау қашанда негізгі міндет, басым бағыт болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Жақып Б.Ө. Қазақстан табиғаты. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2009. – Т2. – 178-179 б.

[2] Серікбол Қондыбай. Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары: Толық шығармалар жинағы Алматы: 2008.- Т3. – 73-74 б.

ECOLOGICAL STATE OF THE MANGISTAUS REGION

Serikbayeva A.K. - Sh.Yessenov Caspian State University of technologies and engineering Aktau, Kazakhstan

Abstract. In this article, general problems of the environmental state of the Manghistau region-problems related to the environment and water resources, incl. Caspian Sea, tailings of Koshkar Ata, air basin, as well as issues of land degradation and degradation of the region, reduction of marine biodiversity. Also, the impact of the tailing dump on the ecosystem of adjacent territories and comprehensive measures for their reclamation.

Key words: reservoir Koshkar-Ata, Caspian Sea, nomadic sand, ecological situation, soil, air, plant, animal

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Серикбаева А.К. - Каспийский государсвенный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, г.Актау, Казакстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются общие проблемы экологического состояния Мангистауской области-проблемы, касающиеся, окружающей среды и водных ресурсов, в.т.ч. Каспийского моря, хвостохранилища Кошкар Ата, воздушного бассейна, а так же вопросов опустинования и деградации почвенного покрова региона, сокращения биоразнообразия морской среды. Так же рассмотрены воздействие хвостохранилища на экосистему прилегающих территорий и комплексные меры по их рекультивации.

Ключевые слова: водохранилище Кошкар-Ата, Каспийское море, кочевой песок, экологическая ситуация, почва, воздух, растение, животное

UDK 504.75

Kulbaeva M.M.[1]
[1]Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering named,
Aktau, Kazakhstan

THE ORDER AND CONDITIONS OF SERVING THE PENALTY OF LIFE INPRISONMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract/ In this article, the author reveals some problems concerning undergoing life imprisonment in the Republic of Kazakhstan.

Key words: punishment, life imprisonment, execution colonies, penal enforcement legislation.

According the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On Introduction of the moratorium on the death penalty in the Republic of Kazakhstan" of 17 December 2003 in order to further humanization of the criminal policy of the state and in accordance with paragraph 1 of Article 15 and paragraph 2 of Article 40 of the Constitution of the country a moratorium on executions of death sentences has been introduced until the question of its complete abolition is solved» [1].

The use of life imprisonment as an alternative to the death penalty for the most serious offenses against human life is provided by paragraph 4 of Article 48 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. This type of punishment is found in all the sanctions of offenses for which penalty to death may be sentenced and it is appointed by the court as well as by the way of pardon. Life imprisonment is not imposed on women, as well as the persons who committed crimes before the age of 18, and men who have reached the age of 65 by the time of sentencing » [2].

Procedure and conditions for the execution of life imprisonment in Kazakhstan are regulated by the Penal Code of the Republic of Kazakhstan dated December 13, 1997, which came into force from January 1, 1998

In accordance with Part 3 Article 68 of the Penal Code of the Republic of Kazakhstan persons sentenced to life imprisonment, whose punishment to a death penalty was commuted to life imprisonment for way of pardon, are sent to serve their sentences in correctional institutions of special regime at the location»[3].

In 2003, the local site to house convicted to life imprisonment was set up in the country. In this regard, in Kostanai region two dormitories were refitted for cell-type rooms with accommodation for four convicts in one chamber. This local site is equipped with the latest video observations equipment, and engineering and technical means of protection.

The people, against whom the sentence of death entered into force before the moratorium or during the moratorium on the death penalty, are held in prisons (Part 8 of Art 69 of PEC RK).

Conditions of serving imprisonment in the penal colonies of special regime for prisoners sentenced to life imprisonment shall be governed by Art 123 of REC RK, according to which people sentenced to life imprisonment are placed in chambers, as a rule, no more than two people in one chamber. At the request of prisoners, and in other necessary cases, on the decision of the correctional colony chief, in the event of threats to the personal safety of prisoners, they can be kept in single cells. The labor of such prisoners is organized taking into account safety regulations in which convicts are kept in their cells.

The colonies of the country today, do not meet the security requirements for this category of convicts. Standards of living space in colonies of special regime are - 2 square meters, as in any other correctional colony for men. Applied to the chamber system, in double cells, such norm is clearly low, and will not comply with the standards of physiology and hygiene.

At present the colony of special regime for sentenced to life imprisonment is under construction in Pavlodar region. 350 million tenge were allocated by the Government of the Republic of Kazakhstan for the design and construction work of this establishment and completion of the colony construction is planned for 2009. Taking into account the danger to the society condemned by this category colony, it will be equipped with modern engineering and technical systems of security and surveillance»[4]. Certainly, the construction of the colony for the "lifers" requires considerable investment and accommodations for sentenced to life imprisonment in existing colonies of special regime are associated with some risk, because these are highly dangerous criminals posing a real threat to the lives of colony staff and other prisoners.

In correctional colonies of special regime persons sentenced to life imprisonment may be kept on normal, strict and relaxed conditions (Part 2 of Art.82 PEC RK).

On arrival at the colony of special regime people sentenced to life imprisonment are placed in strict conditions of imprisonment. Transfer from strict conditions into normal

conditions of punishment can be done after serving at least ten years under strict conditions and in the absence of penalties for violation of the order of punishment, and into relaxed conditions after having served not less than ten years under normal conditions in the absence of penalties for violation of the order and conscientious attitude to work.

Convicted recognized as violators of the established order sentence and serving sentences in normal and relaxed conditions are transferred into the strict conditions of imprisonment. Retransfer into the normal or relaxed serving is made according to the general procedure established for this category of prisoners.

Transfer of convicted persons from one setting to another for the above reasons by decision is made by the commission of an institution in which local authorities may participate. The commission of correctional institution also decides the question of transfer the convicted prisoners from the general form into the strict regime and from strict into the general one (part 4 of Art.82 of PEC RK).

Material and social provision of people sentenced to imprisonment, including life imprisonment, regulated st.95 PEC Kazakhstan, under which prisoners are provided with individual beds and bedding. They are provided with clothes, underwear and shoes for the season due to climatic conditions. In this case convicted to life imprisonment are prohibited to violate the dress code. Nutritional standards and material and social provision norms for prisoners are set by the Government.

Convicts serving sentences under strict conditions are eligible for two short visits, one parcel (or transfer) and one packet. They can only spend the money earned while serving their sentences, and received as pensions and social benefits for food and other basic necessities. As for the invalids of the first and second groups, as well as inmates of medical prison, they can buy food and other essential items for the funds deposited in their personal accounts.

Normally prisoners get the right to have two short and two long visits, to receive within three parcels (handovers) and the book posts. They can spend money on food and basic necessities from their personal accounts in the amount of two monthly estimates each month. Upon transfer to relaxed prison conditions they have the right to have three short and three long visits, four parcels (handovers) and four book posts, as well as the expenditure of money available in their personal accounts in the amount of five MCI.

Food, including tea, and other essential items are purchased by prison staff for persons sentenced to life imprisonment on their application and are paid by bank transfer in the stores located in the institution. Purchased goods are handed to convicts under signature on the application.

Short visits with relatives or other persons in the presence of the management of the institution which are provided to convicts last from two to four hours, long ones are held in the prison and last from one to three days, and the prisoner has the right to live together with his spouse, close relatives (parents, children, adoptive parents, adopted children, brothers, sisters, grandfather, grandmother, grandchildren). Convicts have the right to meet lawyers on their application to get legal assistance, at the request of both parties private meetings are granted in a specially equipped room.

Apparently parcel norms governing by the terms of punishment in the institutions executing a life sentence, are not entirely justified. For example, according to part 3, article. 121 PEC RK people sentenced to life imprisonment, under strict conditions of punishment, may buy food and other essential items only on money earned while serving the prison. In this case, the use of identical conditions of punishment to lifers and especially dangerous recidivists is not entirely justified. It should be noted that, at first, the sentencing to life imprisonment does not always take place in the case of recidivism; secondly, to organize labor of convicts of this category serving their sentence in prison under strict conditions in cell-type rooms is practically impossible. Therefore, sentenced to life imprisonment can not afford to buy any clothes, no toiletries, no cigarettes, etc. for ten years. Only one parcel or book post is allowed per year, the weight of which parcel is limited to eight kilograms in accordance with the post rules. Long visits during ten years are not provided. As a result, quite naturally raises the question of such a harsh punishment practicability when convicted persons can not diversify their food, buy clothes and toiletries for ten years.

For this purpose, it seems to be appropriate to provide life prisoners the possibility of transfer from strict into general or relaxed serving the sentence after five years and permit them to purchase convict food and other essential items for the funds available on his personal account after one year serving punishment under strict conditions»[5].

In accordance with Part 2 of Art 123 of the PEC RK sentenced to life imprisonment are entitled to a daily walk for half an hour. In this cell basis walks are held in the afternoon on specially equipped outdoor parts of the prison. With good behavior of the convicted person and subject to availability the walk can be extended to two hours. In the case of a convicted person violates the established internal regulations walk can be terminated ahead of time.

In accordance with Art. 85 PEC RK sentenced to life in prison have the right to communicate in writing, sending and receiving money transfers. So, sending and receiving letters and telegrams at their own expense is carried without limitation of their number, with any correspondence is censored. Receiving and sending money transfers are permitted to spouse, close relatives, and with permission of administration - to other persons.

Persons sentenced to life imprisonment may be permitted to have a telephone conversation only in exceptional personal circumstances, and the telephone conversations of the prisoners are controlled by prison staff (Part 3 Art 85 PEC RK).

In accordance with Article 94 of the PEC RK persons sentenced to imprisonment, who are employed, are subject to compulsory social insurance, in addition, they are entitled to social pension under the current legislation of Kazakhstan.

People convicted serving a life sentence may, conditional early release may be applied (Article 70 of the Criminal Code), subject to actual completion of a minimum of 25 years in prison and the absence of malicious violations within the preceding three years (Part 1 of Art. 170 PEC RK). This requires a court decision on that a person does not need to continue serving this kind of punishment. If the sentenced person while serving a life sentence committed a new serious or especially serious crime, then he is not applied to the conditional early release (part 2, p.170 PEC RK). Thus, the conditions of this category of prisoners are quite severe. However, they suggest the creation of certain social prospects of improving conditions in depending on the behavior of the convicted person and encourage the formation of his law-abiding behavior.

If the court refuses to provide conditional release of the convicted, resubmission is allowed only in three years from the date of the court refusing decision (part 3 of article 170 of the PEC RK). persons to whom a sentence of death commuted to life imprisonment by way of pardon are not subject to conditional early release (part 70 Art.8 of the PEC RK).

In conclusion, we indicate the main directions of improving the effectiveness of execution of the life imprisonment penalty. First of all, it is associated with the improvement of the legal framework. It seems necessary to make changes to the criminal and penal laws of Kazakhstan for further differentiation of conditions of serving life imprisonment (review of the life imprisonment sentence and transfer prisoners to other regimes, lowering limit of served period for the early release). Specialized correctional institutions – prisons with a special regime for the detention of persons sentenced to life imprisonment are created in Kazakhstan.

The development of institutional and scientific and methodological support of institutions executing a life sentence is required, the improvement of social, educational and psychological work with prisoners serving life sentences should de done in the direction of individualization and intensifying the correctional process. In this regard, organizing of a special training of institutions executing a life sentence is needed, the improvement of social protection of their staff is required, a system of social and psychological rehabilitation staff should be created.

REFERENCES

[1] Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the fight against crime" from 05.05.2000, the / / Kazakhstan Pravda, 2000 May 12.

[2] The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (as amended as of 30.12.2005.) - A.: Baspa, 2006. - P.224.

[3] Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (as amended as of 03.07.2014, the)-A.: Lawyer, 2017. -P.84.

[4] Golyshkin B. Jail for inmates for life / / Legal newspaper, 9 November 2005.

[5] Posmakov P.N. The introduction of life imprisonment - practical steps and perspectives. / / Proceedings of the international scientific - practical conference "Life imprisonment: international standards and practices." - Almaty, 2003. - P.33.

ҚАЗАҚСТАНДА ӨМІР БОЙЫ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ЖАЗАНЫҢ ӨТЕУ ТӘРТІБІ МЕН ШАРТТАРЫ

Кулбаева М.М. - Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. Ш.Есенова Ақтау қаласы Қазақстан Республикасы

Андатпа.Бұл мақалада автор Қазақстанда өмір бойы бас бостандығынан айыру жазаның өтеу тәртібі мен шарттарының кейбір мәселелерін зерттеген.

Түйінді сөздер: жаза, өмір бойы бас бостандығынан айыру, түзету колониялар, қылмыстық атқару құқығы

ПОРЯДОК И УСЛОВИЯ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ПОЖИЗНЕННОГО ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ В КАЗАХСТАНЕ

Кулбаева М.М. - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье автор исследует некоторые проблемы, связанные с исполнением такого вида наказания как пожизненного лишение свободы в Республике Казахстан.

Ключевые слова**:** наказание, пожизненное лишение свободы, исправительные колонии, уголовно-исполнительное законодательство.

UDK 378:801.89(045)

Khachatryan A.K.[1]
[1]Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan,

DEVELOPMENT OF MONOLOGUES SPEECH AT ENGLISH LESSONS

Abstract. This article is about the development of monologues speech at English lessons. The problem of learning monologue speech at the initial stage of learning a foreign language is one of the most pressing problems in the methodology of foreign language teaching. The main task of training monologue speech is the formation of core or fundamental communicative skills of foreign language communication.

Key words: monologic speech, communication situation, initial stage of teaching, monologue types.

The problem of teaching monologic speech at the initial stage of learning a foreign language is one of the most pressing problems in the methodology of teaching a foreign language. The training of monologue speech is extremely difficult. Monologic utterance is considered as a component of the process of communication of any level - paired, group, mass. This means that any monologic utterance is monologic in nature, always addressed to someone, even if this addressee is the speaker himself, although in his structural and many other relations his species are very specificLearning to speak as a productive process requires the student to construct an expression, a conditioned communication situation, is a complex methodological task, since mastering it is associated with the greatest difficulties for students and requires a lot of time and effort both from the teacher and students. Nevertheless, these expenses of time and effort pay off if students master this activity at the initial stage on a strictly worked out minimal material that provides a motivational level and a reliable basis for the other speech activity. The main task at the initial stage of teaching monologic speech is the formation of a communicative nucleus or the basic skills of foreign-language communication. From the realization of the ability to express the same thought in another language to the skills and abilities of solving communicative and cognitive tasks independently. Monologic speech is, as you know, the speech of one person expressing in more or less detailed form his thoughts, intentions, evaluation of events, etc. One of the tasks that the secondary school's foreign language program puts forward is the training of monologic speech. The aim of the training is the formation of the skills of monologic speech, by which the skills are understood

communicatively - motivated, logically consistent and coherent, sufficiently linguistically and correctly to express their thoughts orally. At present, in the mass secondary school, the training of the monologic utterance is not always given enough attention. Such a position seems to be erroneous, because it is this aspect of learning which disciplines thinking, teaches to think logically and accordingly builds its utterance in such a way as to bring its thoughts to the listener. A monologue is such a form of speech when it is built by one person, independently determining the structure, composition and language means. Monologic speech can be reproductive and productive. Reproductive speech is not communicative. Before the school, the task is to develop unprepared productive speech of students. Monologic speech, as well as dialogical speech, should be situationally conditioned and, as psychologists say, motivated, i.e. the learner must have a desire, an intention to inform something in a foreign language. The situation is for the monologue the starting point, then it sort of breaks away from it. Due to the contextuality of the monologic speech, special demands are made on it: it must be understandable "from itself", i.e. without the help of non-lingual means, which often play a big role in situational dialogical speech. As is known, monologic speech has the following communicative functions:

- Informative (communication of new information in the form of knowledge about objects and phenomena of the surrounding reality, a description of events, actions, states);

- influence (conviction of someone in the correctness of certain thoughts, views, beliefs, and actions, motivation for action or prevention of action);

For the communicative purpose, the following monologic statements are distinguished: a monologue is a message; monologue - description; monologue - reasoning; monologue - narrative; monologue is a conviction. The affective function of monologic speech is manifested particularly clearly in the monologue-motivation. As for the training of monologic speech, systematic and systematic training begins already in the primary classes of the class and continues throughout the school years. The educational monologue at the initial stage of training is a simple and very short logically constructed utterance containing one or more speech patterns Students should be able to logically and consistently speak out in accordance with the learning situation, make oral reports on the topic, and deliver in their own words the main content of the listened or read material within the language. Students need the ability not only to report facts, but also to express their attitude to the above. The volume of the statement is not less than 15 phrases, correctly formulated in a language sense. When determining the types of monologic exercises, it is necessary to take into account the following criteria:

1. Type of monologue (message, narrative, description, reasoning);

2. The coherence and consistency of the presentation of thought and the structural and compositional completeness of the utterance;

3. The volume (completeness) of the utterance - the degree of disclosure of the topic and the number of sentences;

4. The degree of combination of linguistic (lexical and grammatical) means (ie the nature of speech creativity);

5. Texico-grammatical (including syntactic) correctness. Methodically important are, first, the nature of the supports with which the exercises are carried out in the training of monologic speech, and the purpose of the utterance, secondly. Such supports can be: 1) visibility, 2) text, 3) situation, 4) topic (a fragment of the topic), a problem. This sequence is observed basically only at the initial stage, then the order of using the supports varies; at the middle stage, it can be as follows: 1) the situation, 2) the visibility, 3) the text, 4) the topic; at the senior stage: 1) text, 2) speech situations, 3) clarity (a series of pictures, a movie), 4) a theme, a problem.

In the formation of contextual speech, the main support is written or oral speech. For the development of compositional and structural components of monologic skills, an exemplary, "reference" text with a clear structure consisting of three parts - entry (beginning), main part and conclusion can be used. In this case, it is possible to use a special scheme - a sample of constructing a monologue. To particular difficulties in mastering a coherent monological speech include the choice of the order of words in a sentence. As a function of the connecting element in the sentence, as already mentioned, virtually all members of the proposal can act, especially all the secondary members of the proposal - the circumstance of time, causes, etc., perform this function.

In conclusion, it should be noted that schooling cannot sufficiently ensure the true mastery of oral speech. Therefore, given the learning conditions and the nature of the monologue, it is advisable to establish 3 levels of mastery in a secondary school: medium, high and high, taking into account the different learning conditions. The general education school in its majority can provide an intermediate level (it can be called a basic one), whose main goal is to develop skills in reading and understanding texts and developing oral speech based on the text in the form of description and narrative. In this case, there must necessarily be such parameters of monologic speech as connectivity and logical sequence

REFERENCES

[1] Тер-Миносова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - Москва «Просвещение», 2004

[2] Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению.- Москва «Просвещение», 2000

[3] Миньяр-Белоручев Р.К. Методика обучения английского языка. - М.Просвещение, 1998

[4] Матковская И.Л. Преподавание иностранных языков. - Москва «Просвещение», 2008

РАЗВИТИЕ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.

Хачатрян А.К. - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова

Аннотация**.** В настоящей статье рассматривается процесс говорения с точки зрения его основных аспектов, механизмов и компонентов, а также требования, предъявляемые к обучению монологическому высказыванию. Проблема обучения монологической речи на начальном этапе изучения иностранного языка является одной из самых актуальных проблем в методике обучения иностранному языку. Обучение монологической речи - чрезвычайно сложное дело. Монологическое высказывание рассматривается как компонент процесса общения любого уровня - парного, группового, массового. Основное внимание уделено изучению методики обучения монологической речи на основе определение теоретических и практических основ данной методики.

Ключевые слова: монологическая речь, коммуникационная ситуация, начальная стадия преподавания, типы монологов.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА МОНОЛГТЫ СӨЙЛЕУДІҢ ДАМУЫ

Хачатрян А.К. - Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік техникалық университеті Ақтау қаласы, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі сабақтарда монологтардың орны туралы айтылады. Шет тілін меңгеруде бастапқы сатысында монологтық сөйлеуді оқыту мәселесі шет тілдерін оқыту әдістемесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Монологтық сөйлеуді оқытудың негізгі міндеті - шет тіліндегі қарым-қатынастың негізгі немесе негізгі коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Түйінді сөздер: монологтық сөйлеу, коммуникациялық жағдай, оқытудың бастапқы кезеңі, монологтардың түрлері.

UDK 811(070)

[1]Sydykov S.U., [2]Akkenzheyeva A.S., [2]Bussurmanova A.S.
[1]LLP "JV "CASPI BITUM", Aktau, Kazakhstan
[2]Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan,

SELECTION OF THE COMPOSITION OF POLYMERIC-BITUMEN BINDER

Abstract. The article presents the results of studies on the selection of composition of polymeric-bitumen binder based on a thermoplastic elastomer. The use of modifiers makes it possible to obtain petroleum bitumen with an extended plasticity interval, resistance to aging, and high mechanical strength. Based on the research, it has been shown that if the formulation is correctly selected, the parameters of the polymeric- bitumen binder are improved. Also, the results of the research showed that the modifier - styrene-butadiene-styrenic block copolymer of SBS L 30-01A brand surpasses the foreign modifiers of Spain, Germany, the USA and China in many respects.

Key words: bitumen, modifier, tar, plasticity, elasticity, penetration, expansibility.

Introduction. Petroleum bitumens are large-capacity products and widely used in construction, industry, agriculture. Recently, in connection with the growth of traffic flows, tightening of requirements for the state of motor roads the requirements to the quality of oil bitumen are significantly increased. Therefore, attention is paid to the production of modified bituminous materials. The main purpose of the modification is to obtain bitumen or materials based on them, which would allow expanding the bitumen plasticity interval, strengthen adhesion to metal and mineral materials, increase resistance to aging, provide colloid and mechanical strength, expand the working temperature range. The use of modified bitumen allows solving the problem of obtaining durable road surfaces that have a complex of necessary structural, mechanical and operational properties in accordance with the requirements of the consumer. [1].

Modification of petroleum bitumen by special structurally-forming additives - polymers of various composition and structure to produce polymer bituminous binders (PBB) is one of the most promising methods of affecting a number of parameters of road bituminous binders. One of the negative aspects of using this method is the high cost of the polymer modifier and, accordingly, the rise in the cost of the binder. [2].

Methods (methodology) of the experiment. Laboratory studies for optimizing the formulation in order to obtain various PBB grades with improved characteristics and reducing the cost of the WSP were conducted. To obtain a polymer-bitumen binder, the modifier SBS (styrene-butadiene-styrenic block copolymer of the brand SBS L 30-01A) was used. [3].

Used raw materials and reagents: tar from Caspi Bitum, darkened vacuum fraction (DVF), modifier-thermoplastic elastomer SBS L 30-01A (powder produced by JSC Voronezhsintezkauchuk), sulfur (LLP Atyrau Oil Refinery).

Table 1 - Characteristics of the feedstock for the preparation of samples of modified bitumen

Title	Penetration depth of the needle, 0.1 mm		Expansivity, cm		Ring-and-ball softening point, °C	Dynamic viscosity at 60 ° C	Kinematic viscosity at 135 ° C	Brittleness temperature by Fraass, °C	Flash point, °C	Mass change	Change of softening point
	in 25 °C	in 0 °C	in 25 °C	in 0 °C							
Tar №1	95	21	>150	5,3	42,7	132,5	314,6	-14	296	0,05	4,7
Tar №2	110	23	>150	4,3	43,1	104,2	341,9	-16	298	0,08	5,4

Table 2 - Characteristics of the reagents for the preparation of samples of modified bitumen

Title	Structure	Content of bound styrene, %	Hardness by Shore A, standard unit	Mass fraction of volatile substances, %	Mass fraction of ash, %	Relative specific gravity	Nominal strength under tension, MPa	Melt flow index, 200 C / 5 kgf
Modifier of thermoplastic elastomer SBS L 30-01A	linear	30	80	0,8	0,3	0,95	21	1

The following equipments is used for the analysis: a penetrometer, a softening point tester, a Fraas fragility test device, a ductilometer, an RTFO furnace.

Results and discussion. The results of tests of modified bitumen are given in Table 3.

As can be seen from Table 3, the actual data of PBB for 1 sample, such as a softening point of 61.5 °C, brittleness temperature by Fraass is 20 °C, penetration at 25 °C is 82 mm, extensibility at 25 °C is ≥ 150 cm, elasticity at 25 °C - 87.8%, homogeneity, softening temperature change after heating -0.1 °C, for 2 samples, such as softening point is 70.8 °C, brittleness temperature by Fraass is 20 °C, penetration at 25 ° C - 100 mm, extensibility at 25 °C - ≥ 150 cm, elasticity at 25 °C - 96.9%, homogeneity, change in the softening temperature after warming up 1.7 ° C, and all indicators are suit the requirements of ST RK 2534-2014. [4].

Table 3 - Results of tests of modified bitumen

	The title of the indicators	ST RK 2534-2014			Tar №1 + DVF	Sample №1 (initial)	Tar №2 + DVF	Sample №2 (initial)
		BMP 70 -100						
	The penetration depth of the needle, 0.1 mm, not less than:							
	at a temperature of 25 ° C	70	100		95	82	110	110
	Extensibility, cm, not less than:							
	at a temperature of 25 ° C	25	30		>150	>150	>150	>150
	Ring-and-ball softening point, °C, not lower than	60	58		43,3	61,5	41,9	70,8
	Brittleness temperature by Fraass, °C, not higher	-20	-18		-14	-20	-16	-20
	Elasticity,%, not less than:							
	at a temperature of 25 ° C	60	60		-	94,1	-	96,9
	Flash point, ° C, not lower than	230	235		296	284	298	306
	Stability to delamination, ° C,%, not less than	2	2			1		2
	Change in softening temperature after warming up, ° C, increase, fall not more than	5	6		4,7	-0,1	5,4	1,7
	Elasticity,%, not less than:	50	50			87,8	-	93,1
0	Change in mass, not more than	0,6	0,6			0,06		0,07
1	Extensibility, cm, not less than:	Not be on allocation				>150		142
2	Homogeneousness	homogeneous			-	homoge-neous	-	homoge-neous

Comparative test results of PBB LLP "JV" CASPI BITUM" according to the requirements of ST RK 2534-2014 are given in Table 4. These tests were conducted to reduce the

cost of modified bitumen by selecting the cheapest and quality modifier. As modifiers for comparative tests, SBS (CRATON Germany), SBS T-6302L PRC, ELVALO ® 4170 (USA), Kalpren (Spain), LG 520 (Korea) were used for comparative tests. [5].

Comparative analysis of the data given in Table 4 showed that when the modifier is added to the raw material (tar) of the thermoelastoplast SBS L 30-01A (powder produced by JSC Voronezhsintezkauchuk) in the amount of 4.0% to 6.0% and the addition of a stabilizer (technical sulfur) produced by LLP Atyrau Oil Refinery from 0.05% to 0.15%, all indicators of PBB are improving. The results of the tests showed that the SBS L 30-01A powder produced by JSC "Voronezhsintezkauchuk" is not inferior to its foreign modifiers, the production of Spain, Germany, the USA and China by some parameters even surpasses.

Table 4 - Comparative results of PBB tests

	The title of the indicators	PBB 70-100 ST RK 2534		tar from the barrel	Sample №1 100% tar + 2% elvaloy	Sample №2 100% tar + 6% butanol NS198	Sample №3 100% tar + 5% SBS(SIBUR) + 0,15 % sulfur	Sample №4 100% tar + 5% SBS (CRATON)+ 0,15 % sulfur	Sample №5 100% tar + 5% SBS (T6302L)+ 0,15 % sulfur
					PBB 31	PBB 2	PBB 3	PBB 4	PBB 4
1	**2**	**3**		**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
1	The penetration depth of the needle, 0.1 mm, not less than:								
	at a temperature of 25 ° C	70	100	100	81	94	78	74	77
2	Extensibility, cm, not less than:								
	at a temperature of 25 ° C	25	30	>150	93	150	140,9	107,4	105,2
3	Ring-and-ball softening point, °C, not lower than	60	58	43,1	59,3	50,6	80,2	84,2	62,5
4	Brittleness temperature by Fraass, °C, not higher	-20	-20	-13	-16	-20	-21	-20	-18
5	Elasticity,%, not less than:								
	at a temperature of 25 ° C	60	60	-	72,8	89,3	92,9	91,2	91,5
6	Flash point, ° C, not lower than	230	230	296	298	286	300	302	296

1	2	3		4	5	6	7	8	9
7	Change in softening temperature after warming up, ° C, increase, fall not more than	5	5	4,7	4,5	5,6	5,5	-3,9	-6,7
8	Elasticity,%, not less than:	50	50		71,8	85,2	92,7	85,4	89,5
9	Change in mass, not more than	0,6	0,6	0,05	0,04	0,06	0,06	0,05	0,06
10	Extensibility, cm, not less than:	Not be on allocation		>150	84,7	150	105	69,3	95,5
11	Homogeneousness	homogeneous				nonuni-fonn	homogeneous		

LLP "JV "CASPI BITUM" received a certificate of conformity of the Kazakhstan model issued by the Almaty branch of the OPS JSC "National Center for Expertise and Certification" № KZ 7500317.01.01.20377 of August 11, 2016, which corresponds to ST RK 2534-2014.

Conclusions. The results of the tests for the selection of the polymer-bitumen binder will be used on a modified bitumen plant intended for the production of polymer modified road bitumen from the vacuum residue of Karazhanbas oil (tar) from the ELOU-AVT unit and the SBS thermoplastic elastomer (styrene-butadiene-styrene block copolymer) .

The installation consists of the following sections:

1. Section for heating tar from the basin keeping in commercial-primary room by the agency of the heat transfer fluid (HTF);

2. Pre-mixing (dispersing and homogenizing the ingredients) section: a container (5 m^3) with a 2-tier propeller stirrer and a HTF coil, a colloid mill, SBS and stabilizer dosers, a circulating-discharge pump;

3. Ripening section: six complete parallel vertical tanks (75 m^3) with 3-tier propeller stirrers, discharge pump;

4. The system of evacuation of tail gas from the tanks (compressor suction with the supply of tail gas to oxidation of tar in the furnace).

5. Control system based on programmable logic controller.

The design capacity of the plant is approximately 120,000 tons per year of modified bitumen.

REFERENCES

[1] N.M. Likhterova, E.S. Lobankova, TN. Kashtanova. Theoretical foundations and technology for obtaining petroleum bitumen. - Moscow: MITHT named after M. Lomonosov, 2010. – P.99.

[2] Belokon N.Yu., Vaskin A.V., Syutkin S.N. Modern problems of bitumen modification. Oil refining and petrochemistry. No 1. 2005, P.72-74.

[3] Polymer-bitumen binders based on SBS for road construction. Information center on highways. Overview information. Issue: 4, No 2. 2002, P.28-39.

[4] "Bitumen and bituminous binders. Bitumen oil modified road. THAT ». Technical conditions. ST RK 2534-2014, Astana.

[5] Urcheva Yu.A., Syroezhko AM, Maidanova NV, Vasilyev V.V. The choice of polymer for the preparation of polymer-bitumen binder with improved quality indicators. Bulletin of St. Petersburg State Technological Institute. No. 19/45. 2013, P.61-63.

ПОДБОР СОСТАВА ПОЛИМЕРНО-БИТУМНОГО ВЯЖУЩЕГО

Сыдыков С.У. - ТОО «СП «CASPI BITUM», г. Актау, Казахстан.

Аккенжеева.А.Ш., Бусурманова А.Ч. - Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени.Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

Аннотация. В статье приводятся результаты исследований по подбору рецептуры полимерно-битумного вяжущего на основе модификатора термоэластопласта. Использование модификаторов позволяет получить нефтяные битумы с расширенным интервалом пластичности, устойчивостью к старению, с высокой механической прочностью. На основе исследований показано, что при правильном подборе рецептуры улучшаются показатели полимерно-битумного вяжущего. Также результаты исследований показали, что модификатор - SBS (стирол-бутадиен-стирольный блок-сополимер марки СБС Л 30-01А) по многим показателям превосходит зарубежные модификаторы производства Испании, Германии, США и Китая.

Ключевые слова: битум, модификатор, гудрон, пластичность, эластичность, пенетрация, растяжимость.

ПОЛИМЕРЛІ-БИТУМДЫ ТҰТҚЫРДЫҢ ҚҰРАМЫН ТАҢДАУ

Сыдыков С.У. - СП «CASPI BITUM» ЖШС, Ақтау қ., Қазақстан

Аккенжеева.А.Ш., Бусурманова А.Ч. - «Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекетік технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада зерттеулер нәтижелері бойынша термоэластопласт модификаторының негізінде полимерлі-битумды тұтқырдың рецептурасын таңдау келтірілген. Модификаторларды қолдану арқылы кең интервалды иілгіштікке, тозуға тұрақты, жоғары механикалық беріктікке ие мұнай битумдарын алуға мүмкіндік береді. Зерттеулер негізінде, рецептураны дұрыс таңдағанда полимерлі-битумды тұтқырдың көрсеткіштері жақсаратындығы көрсетілген. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері көрсеткендей,

SBS -модификаторы (СБС Л 30-01А маркалы стирол-бутадиен-стирол блок-сополимері) көптеген көрсеткіштер бойынша Испания, Германия, АҚШ және Қытай шетелдік түрлендіргіштерден асып түседі.

Түйінді сөздер: битум, модификатор, гудрон, созылғыштығы, серпімділігі, пенетрация, созылымдылығы.

Подписано в печать 23.12.2016 г.

Формат 60x84 1/12

Объем 200 стр. 16,7 печатных листа

Тираж 300 экз.

Отпечатано в редакционно-издательском отделе

КГУТИ им. Ш. Есенова

Адрес: 130000, Республика Казахстан,

г. Актау, 32 мкрн.